

**Б.А.Абдукаримов, А.Н.Жабриев, Н.Р.Зугуров,
А.Т.Қутбетдинов, М.Қ.Пардаев,
Э.Ш.Шавқиев**

КОРХОНА ИҚТИСОДИЁТИ

Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик

ТОШКЕНТ - 2005

КИРИШ

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий фаолият учта бир-бирига боғлиқ бўлган муаммоларга дуч келади. Иқтисодиёт назарияси бу муаммоларни қуйидагича тарифлайди.

Биринчидан, нима ишлаб чиқариш ва қанча миқдорда?

Иккинчидан, қандай ишлаб чиқариш ва қанча харажатлар зарур бўлади?

Учинчидан, ким учун ишлаб чиқарилади ва улар қандай тақсимланади?

Жаҳон амалиётидан маълумки, ривожланган давлатлар ҳам, юқоридаги масалаларни ҳал қилишда бир талай негатив ҳодисаларга дуч келмоқда. Булар жумласига кризислар, монополизм, инфляция, ишсизлик, истеъмол бозоридаги номутаносиблик, ресурсларни, товар ва хизматларни дефицитлиги, пул муомаласидаги нуқсон ва камчиликлар кабилар.

Юқорида келтирилган учта фундаментал муаммони ҳал қилиш, келтирилган камчиликларни, нуқсонларни ечимини топиш ўз-ўзидан ҳал бўлмайди. Бунинг учун улар ҳал қилиш усуллари ва механизминини тўғри топиш, истеъмолчилар талабини тўла қондириш йўллариини излаш, юқори самарали ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, уни бошқариш, тармоқлараро ва хўжалик субъектлари ўртасидаги иқтисодий алоқаларни боғлаш, сотувчи билан истеъмолчилар орасидаги муносабатларни такомиллаштириш каби иқтисодий ҳодисаларни уйғунлаштириш каби масалаларни ҳал қилиш зарурияти тўғилади.

Буларни ҳал қилиш назарий ва амалий билимларни мустаҳкам эгаллаган, олинган билимларни муайян илмий, техникавий, ишлаб чиқариш, иқтисодий, ижтимоий вазифаларни ҳал этишда ижодий қўллайоладиган, масалани тўғри ўргана оладиган, уни ниҳоясига етказиш бўйича оптимал қарор қиладиган мутахассисларга кўпдан боғлиқдир.

Бундай маҳоратларга эга бўлиш сифатли иқтисодий, нафақат абстракт иқтисодий назария, балки кўпроқ амалий иқтисодий билим берадиган адабиётларни, дарслик ва ўқув қўлланмаларни яратилиши ва чоп этилишига ҳам боғлиқдир.

Жамиятнинг ривожланиб бориши давомида кўпгина янги фанлар пайдо бўла бошлайди, мавжуд фанлар эса янада такомиллашади. “Корхона иқтисодиёти” фани иккинчисига тааллуқли.

Иқтисодиётнинг эркинлаштирилиши “Корхона иқтисодиёти” фанининг мазмунини ўзгартирди ва уни ўрганишга бўлган талаб янада ортиди. Бу фанни билмасдан туриб, ҳар қандай корхонани ривожлантириб бўлмайди. Натижада жамиятнинг ривожланишига эришиб бўлмайди.

“Корхона иқтисодиёти” фани ишлаб чиқариш корхоналарида иқтисодий қонунларнинг амал қилишидаги ўзига хос хусусиятларини ва бу қонунларнинг ҳаракат қилиш механизминини ва улардан фойдаланган ҳолда корхоналарни мақсадга мувофиқ ташкил этиш ва юритиш йўллари хамда усулларини ўргатади.

“Корхона иқтисодиёти” фани иқтисодиётнинг бирламчи бугини муаммолари, ишлаб чиқариш омиллари билан боғлиқ муаммолар ҳақидаги илмдир. Ишлаб чиқариш омилларига моддий, меҳнат ва молиявий ресурслар хамда тадбиркорлик қобилияти киради.

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, қолаверса унинг тақдири, аксарият ҳолларда, нафақат корхоналардаги ресурслар миқдорига, айти пайтда уларда фаолият юритаётган ходимларнинг ишбилармонлиги билан ҳам боғлиқдир. Корхоналар раҳбарлари ва мутахассисларининг уддабуронлик, ишбилармонлик ҳислатлари ҳозирги иқтисодий танглик, моддий ва молиявий ресурсларнинг тақсиллиги даврида жудаям сезилади.

“Корхона иқтисодиёти” фани эркин бозор иқтисодиёти шароитида моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш асосида корхоналарнинг фойдалилик даражасини ошириш масалаларини ўрганади. Мамлакатимизнинг иқтисодий тараққиёти эса, айтинан, ишлаб чиқариш корхоналарининг самарали ишлашлари билан боғлиқдир.

“Корхона иқтисодиёти” фани ўз ўқувчиларига қуйидагиларни ўрганишга қўмаклашишни асосий вазифа этиб белгилайди:

- назарияда ва амалиётда қўлланиладиган иқтисодий категорияларни;
- “Корхоналар тўғрисидаги” қонунни;
- корхонанинг бошқарув тузилишини ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш усулларини;
- корхона фаолиятини режалаштириш ва тартибга солиш тамойиллари ва усулларини;
- ишлаб чиқариш самарадорлиги кўрсаткичларини ҳисоблаш усулларини;

- турли мулк шаклларига асосланган корхоналарни ташкил этиш ва уларни иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамлаш йўллари;
- ишлаб чиқариш жараёнида содир бўладиган қонуниятларни аниқлаш ва шу орқали ишлаб чиқариш жараёнига иқтисодий баҳо бериш йўллари ва усуллари ишлаб чиқишни ва жорий қилишни;
- меҳнатни ташкил этиш ва уни рағбатлантиришнинг энг мукамал тизимини ишлаб чиқишни ва жорий этиш йўллари;
- корхона фаолиятини юритишда содир бўладиган турли вазиятларни таҳлил этиш ва тўғри хулосалар қилишни ва таклифлар киритишни.

Фан ва техниканинг шиддатли ривожланаётган ҳозирги шароитида олинган билим доимо тўлдирилиб борилиши керак. Фақат шундагина билим амалий аҳамиятга эга бўлади ва жамиятнинг ишлаб чиқариш кучига айланади.

«Корхона иқтисодиёти» фани бакалаврларни тайёрлаш учун мўлжалланган бўлиб, Давлат таълим стандартлари ва ҳуқуқ режалари асосида «Иқтисодиёт» ҳамда «Менежмент» йўналишларида ўқитилади.

Ушбу курсни ўқиш жараёнида бакалаврлар қуйидагиларни билиши шарт. Корхона бозор иқтисодиётининг асосий бўғини эканлиги, корхонанинг турлари ва шакллари, унинг моддий-техника ва молиявий базасини, ишлаб чиқариш ва бошқарув таркибини, моддий-техник таъминотини, хўжалик фаолиятини таҳлили ва режалаштиришни, меҳнатни ташкил қилиш ва иш ҳақи тўлаш, инвестиция фаолияти кабилар.

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик фаолиятини юритиш, чегараланган моддий ва молиявий ресурслардан оқилона фойдаланиш мутахассислардан чуқур иқтисодий билимга эга бўлишликни талаб қилади. Хўжалик юритиш бу асосан оптимал ва рационал қарорлар қабул қилиш билан боғлиқдир. Бу ишлар мулк шаклидан, турларидан қатъий назар барча хўжалик объектлари учун бир хил қарашларни талаб қилади.

Бундай вазифаларни бажариш учун «Корхона иқтисодиёти» фанида ўрганган билим мутахассислар учун назарий ва амалий омил бўлиб хизмат қилади деган умиддамиз.

Юқоридагиларни эътиборга олган ҳолда ушбу дарсликда корхона фаолиятини юритишга боғлиқ ташкилий, иқтисодий, молиявий масалалар, назарий хулосалар амалий маълумотлар билан исботланган ҳолда ёритилишига ҳаракат қилинган.

Ўзбекистонда иқтисодиётни бозор муносабатларига ўтиши, унинг билан боғлиқ кўп укладли хўжалик юритишга ўтиш, бозор инфраструктурасини ҳамда янги хўжалик механизмини шаклланиши корхоналарда хўжалик юритишни иқтисодий, ҳукуқий, информацион муҳитини тубдан ўзгартириб юборди. Бу ҳолат корхонани мазмунини, статусини, унинг жамиятдаги моҳиятини, бозор субъектлари ичидаги ролини тубдан ўзгартирди. Уларни айримларини келтирамиз: биринчидан корхонанинг мақсад ва вазифалари олдинги “маъмурий” бошқарув иқтисодиёт тизимидагидан тубдан ўзгаради;

Иккинчидан, ўзгаришлар корхонани фаолиятини характерига таъсир қилиб, уларни оддий товар (иш, хизмат) ишлаб чиқарувчидан тадбиркорлик бизнесига йўналтирди;

Учинчидан, корхоналарнинг янги ташкилий-ҳукуқий шакллари ва кўп турлари вужудга келди;

Тўртинчидан, корхоналарни ташқи муҳити, уларнинг ўзаро алоқалари ҳамда иқтисодиётдаги бошқа субъектлар билан боғлиқлиги, алоқалари тубдан ўзгарди;

Бешинчидан, корхона фаолиятини бошқаришда асосий ўринни буйруқлар, фармойишлар, директив кўрсатмалар ўрнига иқтисодий усуллар, иқтисодий манфаатдорлик кириб келди;

Олтинчидан, корхоналар хўжалик субъекти сифатида хўжаликни бошқариш, юритиш, ресурсларни ишлатиш, ўз қарорларини бажарилиши учун жавобгарлик соҳаларида мустақилликка эришди. Корхоналар фаолиятини натижаси, ютуқлари тўла текис уларни самарали иш юритишга боғлиқ бўлиб қолди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб иқтисодий билимларни, шу жумладан, корхона иқтисоди фанини аҳамияти ортиб бормоқда, бу ҳол авторларни кўп йиллик олий ўқув юртидаги тажрибасига асосланган ҳолда ушбу дарсликни яратишга ундади.

Дарсликнинг қуйидаги боблари, парагрфлари келтирилган муаллифлар томонидан тайёрланди:

Кириш - доц. Б.А.Абдукаримов.

1 боб - доц. Б.А.Абдукаримов.

2 боб - доц. Б.А.Абдукаримов (2.2, 2.3, 2.4, 2.5).

2 боб - доц. Б.А.Абдукаримов, доц. Э.Ш.Шавқиев (2.1).

3 боб – проф. А.Н.Жабриев, доц. Б.А.Абдукаримов.

4 боб – проф. А.Н.Жабриев, доц. Н.Р.Зугуров.

5 боб - доц. Б.А.Абдукаримов.

6 боб - доц. Б.А.Абдукаримов, доц. Э.Ш.Шавқиев (6.1).

6 боб - доц. Э.Ш.Шавқиев (6.2, 6.3).

7 боб - доц. А.Т.Қутбетдинов, доц. Э.Ш.Шавқиев.

8 боб - доц. А.Т.Қутбетдинов, доц. Э.Ш.Шавқиев.

9 боб - доц. А.Т.Қутбетдинов (9.1, 9.3, 9.4).

9 боб - доц. Б.А.Абдукаримов (9.2).

10 боб - доц. Э.Ш.Шавқиев (10.1, 10.2, 10,3).

10 боб - проф. М.Қ.Пардаев (10.4).

11 боб - доц. Б.А.Абдукаримов.

12 боб – проф. А.Н.Жабриев, проф. М.Қ.Пардаев.

Дарслик доц. Б.А.Абдукаримов раҳбарлигида ёзилди.

Ушбу дарслик бўйича Сиз ўқувчиларнинг холисона таклиф ва тавсияларингизни мамнуният билан қабул қиламиз деб муаллифлар.

Манзил: 703000 Самарқанд ш. Амир Темур, 9.

I бoб. КУРСНИНГ МАЗМУНИ ВА ВАЗИФАСИ

Режа:

1. «Корхона иқтисодиёти» курсининг иқтисодиётдаги аҳамияти ва иқтисодий фанлар тизимидаги ьрни
2. Курснинг объекти, предмети ва вазифалари
3. Корхона иқтисодиёти фанининг усуллари

1.1. «Корхона иқтисодиёти» курсининг иқтисодиётдаги аҳамияти ва иқтисодий фанлар тизимидаги ьрни

Инсоният фаолияти ва ҳаёти моддий борлиқга боғлиқдир. Инсон яшаш учун нимаики қилса, доимо чегараланган моддий бойликлар муаммосига дуч келади. Инсоннинг олий мақсади яхши яшаш, лекин ҳаводан ташқари ҳамма нарса чегараланган. Улардан рационал фойдаланиш доимо инсон онги олдида кўплаган сиёсий, иқтисодий, техникавий, технологик, экологик ва ҳақозо муаммоларни кўяди. Бу муаммолар якка инсондан тортиб, корхона, фирма, уларнинг бирлашмалари, умуман регион, давлат иқтисодиёти миқёсига таъаллуқлидир. Шунинг учун ҳам инсон пайдо бўлгандан тортиб, унинг билан моддий борлиқ ьртасида доимо муносабат, кураш мавжуддир. Шунинг асосида, хўжалик юритиш, уни бошқариш тўғрисида инсоният доимо фикр юритиб у тўғрисида билимлар тизimini яратиб келган. Шундай билимлар тизими фан деб юритилади. Фан - бу инсоният тарихида тўпланган табиат, жамият ва фикрлаш тўғрисидаги билимлар тизимидир. Шу билимлар асосида инсоният табиатни сирларини, жамият муаммоларини ичига киради, ьрганади ва ьз ҳаётига мослаштиради.

Ҳар қандай одамни олдида ёш болалигидан савол тўғилади, осмон, ер, ой, юлдузлар қандай вужудга келган? Ким яратган? Бу саволларга жавоб аллоҳнинг пайғамбарларга юборган китобларида аниқ жавоб бор. Лекин инсоннинг моддий борлиқ билан муносабатлари, иқтисодий муаммоларни инсоният ьзи тўплаган, яратган билимлар тизими орқали ҳал қилиши лозим. Умуман ибтидоий жамият ривожланиб ибтидоий жамоалар ьртасида товар алмашиш муносабатлари шакллана бошланиши билан инсонлар иқтисодиёт

тўғрисида фикр юрита бошлаган. Чунки инсонлар нарса (ғўшт, бугдой, камалак, болта каби) тўғрисидагина ىйлаб қолмай, улар нарсалар, маҳсулотлар орқали ىзаро муносабатлар тўғрисида, яъни иқтисодий, моддий муносабатлар тўғрисида фикр юрита бошлаганлар. Аста секин инсоният ҳаётидаги муносабатлар чуқурлашиб, ижтимоий меҳнат тақсимооти натижасида алоҳида тармоқлар, шу жумладан тижорат соҳаси вужудга келган. Шу сабабли инсоният жамияти каби иқтисодиёт ҳам ىз тарихига эга. Тижорий фикр юритишлар (тарихий ҳужжатлардан маълумки) эрамиздан 3000-2000 йиллар олдин бошланган бўлиб, уни савдогарлар томонидан қилинган ҳисобий ёзувлар бизларгача етиб келган архиологик топилдиқлар (лойдан қилинган тахтачалардаги ҳисоб-китоб ёзувлари) тасдиқлайди.

Қадимий Шарқда эрамиздан 3000 йиллар олдин нарсаларни кирага бериш, ундан фойиз олиш каби фаолиятлар ишлатилган. Қадимий Египитликлар, Греклар олди-сотди, пул, баҳо, савдо, фойда, кредит каби иқтисодий категорияларни ишлатганлар. Ўзбек тилидаги «Иқтисод» сўзи Грекча «Oikonomika» (эканомика), яъни «Oikos» - уй, хўжалик ва «nomos» - қоида, тартиб, қонун мазмунини билдирувчи сўзлар бирлашмасидан олинган бўлиб, уй хўжалигини юритиш Қонуни мазмунини билдиришлиги бежиз эмас. Шунинг учун иқтисодий фанлар ىрганадиган категориялар қадимги шарқ олимлари қаламига мансуб бўлган асарларда учрайди (Сократ, Кеснофонт, Платон, Аристотель, Эпикур).

Қуръоннинг “Юсуф” сурасида берилган маълумотлар бўйича эрамиздан 3000 йиллар олдин Юсуф пайғамбар Миср шоҳига: «Мени шу ернинг хазиналари устига қўйинг. Чунки мен (уларни) тўла тўкис сақлайдиган ва тўғри тасарруф қилишни биладиган кишиман» деб айтганлар. Бундан келиб чиқадики, қадимда хазиналарни сақлаш, сарф қилишни иқтисодий таянчларини билган, яъни шу нарсани айтиш жойизки, Қуръонда «Оллоҳ барча нарса учун миқдор-ўлчов қилиб қўйгандир» деб “Талоқ” сурасида ёзилган. Қуръонда мерос, судхўрлик, садақа, омонот, закот, фитр каби иқтисодий категориялар ҳам ишлатилган.

Марказий Осиё алломаларининг асарларида иқтисодиётга тааллуқли ғоялар, хўжалик юритиш бўйича фикрлар кўпдан кўп учрайди. Уларнинг қаторига Фаробий, Ибн Сино, Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Амир Темур, Улуғбек, Бобур каби мутафаккирларни ижодлари киради. Мисол учун Амир Темур Тузукларини келтириш мумкин.

Темур Тузукларида иқтисодиётга, давлатни бошқаришга оид ва ҳозирги замонда ҳам нъз фаолиятини йнъқотмаган иқтисодий муаммоларни ҳал қилиш йнъл-йнъриқлари, қоидаларини топиш мумкин. Унда давлатни таркибий тузилишидан тортиб, давлат бюджети даромадлари ва харажатларини шакллантириш, меҳнатни тақдирлаш, маош тнълаш, солиқ ундириш, жарималар, иному-эҳсонлар тнъғрисида маълумотлар келтирилган.

Инсоният тарихига кнъз ташласак, жамиятни ташкил қилинишида сиёсий ва иқтисодий жиҳатларидаги фарқлари аниқланади.

Сиёсий ҳаётда тарихан онгли (фаҳм орқали) тартибга солиш орқали жамиятни бошқариш бошланган. Давлат бошқаруви ғояси нъша даврларданок доҳий (қабила бошлиғи), қариялар кенгаши, халқ мажлиси кабиларда нъз аксини топган.

Ижтимоий-маданий тараққиёт ривожланиши билан давлат бошқарув функциялари мустаҳкамланиб ва турғунланиб борган. Иқтисодий ҳаётда бундай эмас. Ибтидоий жамоа давридан то капиталистик тизимгача бир бири билан онгли равишда бирлашмаган якка онгли хўжаликларни кузатамиз. Ҳар бир хўжалик субъектлари нъз ташаббуси, нъз ихтиёрича, таваккалчилигига асосан иш юритган. Уларнинг бирлиги, жамиятнинг ва халқ хнъжалигининг иқтисодий жиҳатдан бирлиги якка хнъжалик юритувчиларнинг нъзаро иқтисодий муносабатлари орқали амалга оширилган.

Ижтимоий меҳнат тақсимооти чуқурлаши, бозор муносабатлари шаклланиши билан хўжалик юритишни онгли равишда тартибга солиш ғояси туғила бошлайди. Чунки уюштирилмаган иқтисодий фаолиятни (минглаган хнъжалик субъектларини) онгли равишда тартибга солмаслик ижтимоий ҳалокатларга олиб келиши мумкин.

Ҳозирги замон корхоналари иқтисодиётнинг (халқ хнъжалигининг) уюштирилган, давлат томонидан тартибга солинадиган хнъжалик субъекти бнълиб ҳисобланади.

Хўжалик корхонаси иқтисодий фанлар нуқтаи назаридан ишлаб чиқариш элементларини (меҳнат, капитал, табиий ресурслар, тадбиркорлик) нъз манфаатлари, хнъжалик юритиш ва фойда олиш мақсади орқали бирлаштирган, нъз ресурсларини нъз ихтиёри билан ишлатиш ҳуқуқига эга бнълган субъектига тушунилади.

Шундай қилиб, тарихдан иқтисодий назария шаклланиб келган ва иқтисод (экономика) термини ишлатиб келинган. Ҳозирги кунда иқтисод бир неча хил мазмунда ишлатилади.

Биринчидан, иқтисодиёт деганда хўжалик (халқ хўжалиги, тармоқ, ҳудуд, бирлашмалар, корхоналар ва фирмалар) тушунилади;

Иккинчидан; иқтисодиёт бу ишлаб чиқариш, тақсимот, муомала ва истеъмол фазаларида вужудга келган инсонлар, хўжалик субъектлари ўртасидаги моддий ва бошқа бойликлар билан боғлиқ муносабатлар тушунилади;

Учинчидан, иқтисод бу сиёсат, яъни давлат сиёсати, давлатлараро алоқалар ва ҳақозолардан иборатдир;

Ва ниҳоят, тўртинчидан, иқтисод бу - фан.

Фан - бу табиат, жамият ва тафаккур, ижтимоий тараққиётни таҳлил қилиш ва умумлаштириш тўғрисидаги инсоният томонидан жамлаштирилган билимлар йиғиндисига тушунилади. Бу билимлар орқали инсоният табиат сирларини чуқур ўрганиш имкониятига эга бўлади, техника ва технологияни, табиий фанларни ривожлантиради ҳамда ижтимоий тараққиётни муҳим муаммоларини ҳал қилади.

Фанлар тизимида алоҳида ўринни иқтисодий фанлар тутади.

Иқтисодий фанлар бир қанча мустақил фанлардан иборатдир ва улар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, мураккаб тизимни ташкил қилади. 1.1.1-чизмада иқтисодий фанлар тизими келтирилган¹

1.1.1- чизмада келтирилган фанлардан ташқари айрим соҳалар, иқтисодий жараёнларга оид бошқа иқтисодий фанлар ҳам мавжуддир.

Барча иқтисодий фанлар бир бирлари билан тўғиз боғлиқликда бўлиб, ҳар бирини жамият иқтисодиётини ривожлантириш ва такомиллаштиришда ўзига хос аҳамияти бор.

Иқтисодни фанлар тизими сифатида кўриб чиқадиган бўлсак уларнинг қанчалик кенг эканлиги бизга яна бир бор яққол кўринади. 1.1.1-чизмага қаралсин.

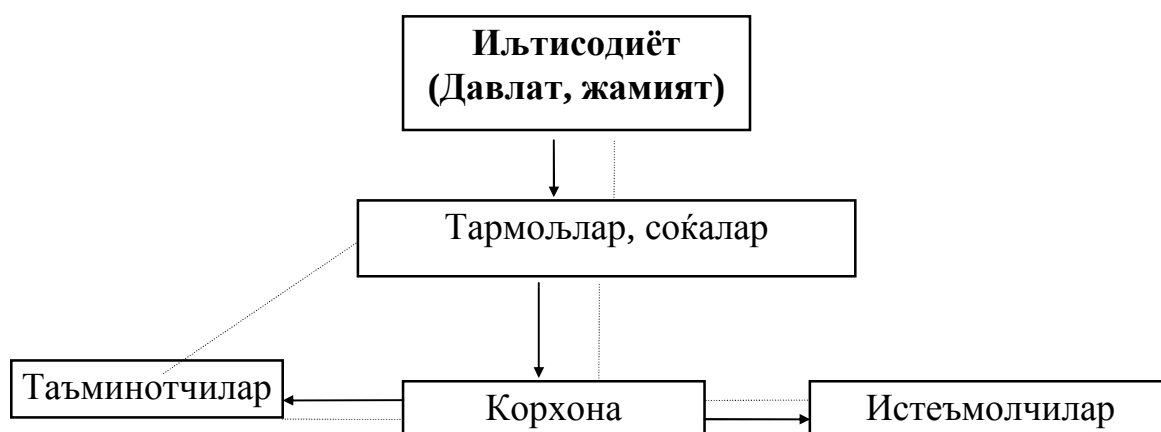
¹ Фанлар таснифи Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим Вазирлигининг 8 феврал 2002 йилги ВМ-343-3401-02 сонли хати билан тасдиқланган бакалаврият йўналишлари ўлув режалари асосида бўлинган.

Иқтисодий фанлар тизими

Корхона иқтисодиёти фани њрганадиган мавзулари, муаммолари бњйича ва њз таркиби билан иқтисодий фанлар ичида алоҳида њрин тутади. Юқоридаги расмдан књриниб турибдики, бу фан барча иқтисодий фанлар билан чамбарчас боғлиқ. Умумиқтисодий, тармоқлар иқтисоди ва махсус иқтисодий фанлар њрганадиган муаммолар корхона иқтисодиёти фанида мужассамлашган. Биринчидан, ҳар бир тармоқ, соҳа корхоналардан иборат, иккинчи томондан корхона фаолиятида умумиқтисодий ва махсус фанлар њрганадиган категориялар корхонада мужассамлашган. Бу масала корхонанинг иқтисодиётда тутган њрни ва корхона иқтисодиёти фанини таркибини књриб чиқилса янада чуқурроқ аён бўлади. 1.1.2 ва 1.1.3 чизмаларга қаралсин.

1.1.2-чизма.

Корхонанинг жамиятдаги тутган њрни

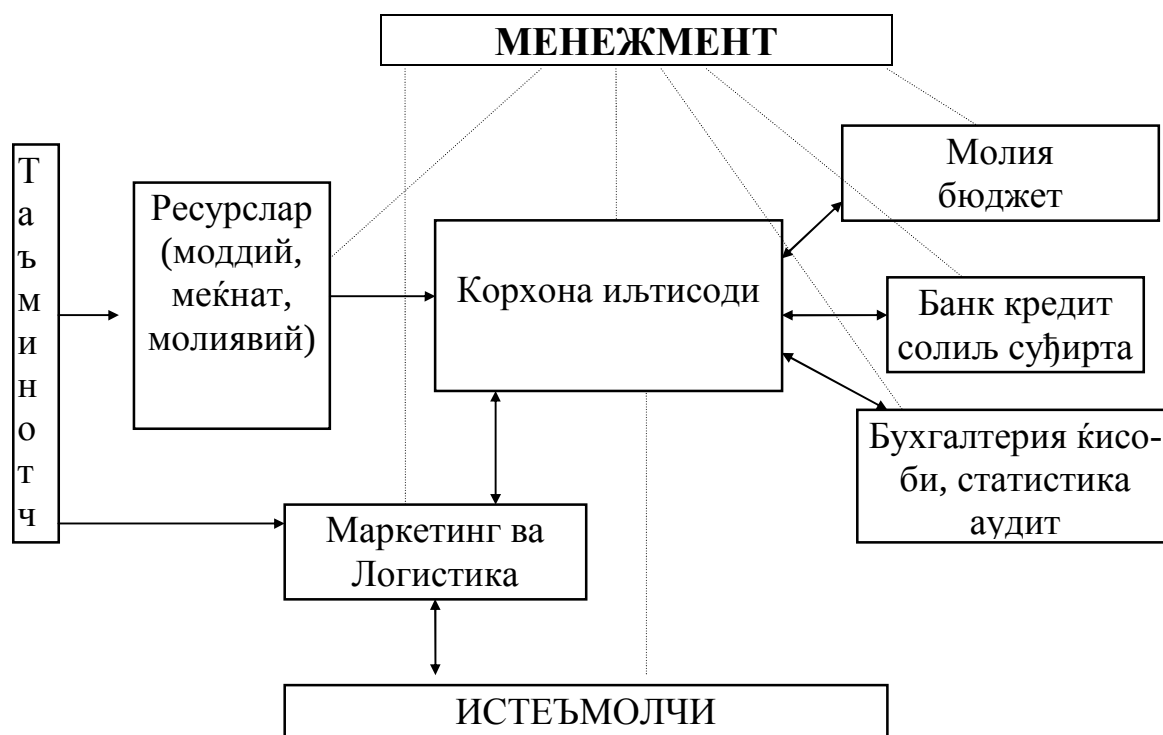
Корхона фаолиятида жамиятнинг ривожланиш иқтисодий қонунларини књриниш шакллари њз аксини топади. Шундай экан корхонани бошқариш асосида иқтисодий қонунларни талабларини субъектив ҳолда књра билиш ва унга асосан қарорлар қабул қилиш зарур бўлади. Масалан: иқтисодий қонунлардан бири меҳнат унумдорлигини иш ҳақиға нисбатан тезроқ њсишидир. Бу қонуннинг талаби бузилса пул муомаласини мувозанати бузилишига олиб келиши, ортиқча пул вужудга келиши, товарлар дефицити пайдо бўлиши каби ноњрин ҳодисалар вужудга келиши муқаррардир.

Иқтисодиёт фанлари ва амалиёт хњжаликни оқилона ва самарали бошқариш учун унга мос хњжалик юритиш механизмини ишлаб чиққан.

Унга мос иқтисодий дастаклар (баҳо, солиқ, фойда, кредит, иш ҳақи кабилар), категориялар, кўрсаткичлар, усулларни (иқтисодий ёки маъмурий усуллар, режалар, нормалаштириш кабилар) хўжалик юритувчилар ўз мақсадларига мувофиқ бошқарув жараёнларида ишлатадилар.

1.1.3-чизма.

Корхона иқтисодиёти фани ўрганадиган масалалар таркиби

Корхона иқтисодиёти фани юқорида келтирилганларни мазмуни ва моҳиятини очиқ беради, уларни хўжаликни бошқариш учун ишлатиш шакл ва усулларины ўргатади.

Бозор иқтисодиёти раҳбарларга ва мутахассисларга янги иқтисодий фикрлашни, янгича иш юритишни, мингларча субъектлар ва истеъмолчилар билан ўз фаолиятини мувофиқлаштириш, ситуацияларни, жараёнларни ўз манфаати ва мақсадига йўналтириш, уларни чуқур таҳлил қилиш, келажак учун режалаштириш каби муаммоларни ҳал қилиш йўлларины билиш талабларини қўяди. Буларсиз рақобатчилик шароитида ҳар қандай корхона, фирма инқирозга учраб қолиши эҳтимолдан узоқ эмас. Бу борада бўлажак

рахбарлар, мутахассислар, тадбиркорларга корхона иқтисодиёти фанидан олган билимлари асқотади деган умиддамиз.

1.2. Курснинг объекти, предмети ва вазифалари

Объект лотинча «objectum» сўзидан олинган бўлиб Ўзбекча нарсас, буюм мазмунини билдиради. Фалсафада эса объект сўзи биздан ташқарида ва бизнинг онгимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган борлиқ, воқелик, моддий дунё, мавжудот мазмунида ҳамда киши фаолияти, диққат-эътибори қаратилган ҳодиса, предмет ёки шахс маъносида ҳам ишлатилади.

Оддий ҳаётда объект корхона, ташкилот, муассаса ёки бирон бир фаолият натижазиладиган жой маъносида тушунилади.

Ҳар қандай фаннинг натижазиладиган, унинг мақсади қаратилган объекти мавжуд.

Корхона иқтисодиёти фанининг объекти иқтисодчи олимлар томонидан ҳар хил таърифланади ва улар бир-биридан мазмунан фарқ қилади. В.Я.Хрипач, Г.З.Суша, Г.К.Оноприенко ва бошқалар корхона иқтисодиёти фанини объектини «корхона»¹ деб ҳисоблайди. К.А.Раицкий корхона иқтисодиёти фанининг объектига қуйидагича тариф беради: «алоҳида хўжалик субъектларида рўй бераётган барча жараёнлар ва улардан келиб чиқадиганлар»².

Немис олимлари Ф.К.Беа, Э.Дихтла, М.Швайтцерлар³ маданият корхона иқтисодиётининг объекти деб ҳисоблайдилар. Уларнинг фикрича доимий ўзгариб турувчи иқтисодий реаллик ҳақиқатда олганда бошқа ҳодисалар (диний, ҳуқуқий, бадиий, техникавий, тиббий характердаги) билан тўғиз боғлиқ бўлиб, улар мажмуаси (йиғиндиси) корхона иқтисодини тажрибавий асосини ташкил қилади. Бу асосини улар миллий маданият деб ҳисоблаш мумкин дейдилар. Немис олимларининг фикрича иқтисодий муаммолар ва иқтисодий вазифалар маданият соҳаси билан тўғиз интеграциялашади. «Саноат, корхонаси, ҳунармандлик корхонаси, савдо корхонаси, банк, суғурта ташкилоти, давлат органи, театр, олий мактаб, музей ёки маданият фарқи йўқ. Буларнинг ҳаммаси корхона иқтисодининг объекти бўлиб

¹ Экономика предприятия В.Я.Хрипач, Г.З.Суша, Г.К.Оноприенко и др. - Мнск: Эканомпресс. 2000.-8с.

² Раицкий К.А. Экономика предприятия: Учебник для ВУЗов. - М.: Информационно-внедренческий центр «Маркетинг», 1999. -9с.

³ Экономика предприятия: Пер. с нем. - М.: ИНФРА-М, 1999. -9с.

ҳисобланади ва улар билан боғлиқ бўлган иқтисодий масалалар тадқиқот предмети бўлиши мумкин» деб таъкидлайдилар.

Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университети олимлари Э.Х.Махмудов, Ш.М.Юлдошев, С.Г.Календаревалар корхона иқтисодиёти фанининг объекти деб барча мулк шакллариغا мансуб «Корхона тўғрисидаги» қонун асосида фаолият юритаётган кичик, ўрта ва йирик корхоналар тушунилади деб таъкидлашади.

Юқорида келтирилган корхона иқтисодиёти фанининг объектига берилган таърифларга чуқур назар солсак уларнинг ҳар бири биз келтирган «Объект» сўзини мазмунига қандайдир яқинлиги бор. Лекин корхона иқтисодиёти фанининг объектига тариф берганда бир фикрга келиш учун, корхона (кичик, ўрта, йирик) деганда биз кўз олдимизга нимани келтирамиз, маданият дегандачи, хўжалик субъектидаги рўй бераётган жараёнлар ва улардан келиб чиқадиганларга нималар қиради деган саволларни ечимини топиш зарур.

Корхона, фирма, муассаса деганда қандайдир фаолият билан шуғулланадиган жой, бино кўз олдимизга келади. Бинони жойлаштирилиши, қурилиши, архитектураси ва бошқа жиҳатларини объект сифатида ўрганадиган фанлар мавжуд. Корхона иқтисодиёти фанининг методологияси, унинг мақсади, диққат-эътибори корхона ичида унинг фаолиятида содир бўлаётган иқтисодий реалликга қаратилади.

Маданият - ижтимоий-тарихий амалиётда инсон томонидан ижод этилган ёки яратилган (яратилаётган) моддий ва маънавий бойликлар мажмуаси бўлиб, уларни ҳар хил жиҳатларини ўрганадиган, унга мос фанлар мавжуд (фалсафа, маданиятшунослик, эстетика, архитектура ва ҳоказолар).

Немис олимлари айтган иқтисодий муаммолар, иқтисодий ҳатти-ҳаракатлар маданият соҳаси билан интеграциялашганини инкор қилиб бўлмайди. Лекин бу ҳол маданият - корхона иқтисодиёти фанининг объекти деб таъкидлашга ҳам асос бўла олмайди.

Корхона иқтисодиёти фани саноат корхонасида маҳсулот ишлаб чиқаришни технологик жараёнини ёки театрдаги пьесани, кинотеатрдаги фильмни жиҳатларини ўрганмайди, аксинча, у корхона фаолиятини иқтисодий жиҳатларини, ишлаб чиқариш ҳажми, таннарх, даромад, фойда, ишчилар сони, иш ҳақи, харажатлари ва ҳоказоларни ўрганади ва булар корхона иқтисоди фанининг предметида жой олади.

Бу хулосалар К.А.Раицкий берган таърифга ҳам тааллуқли, чунки у берган таъриф («...алоҳида хўжалик субъектларида рўй бераётган барча жараёнлар...») бўйича корхона фани объектига барча жараёнлар киритилапти.

Ҳақиқатдан олганда корхона иқтисоди тажрибага асосланган амалий фанлар таркибига кириб, у ҳар кунлик корхона фаолиятида рўй бераётган иқтисодиётга оид маконий ва замоний далилларни, ҳодисаларни ва муаммоларни ўрганиш, таҳлил қилиш, режалаштириш ва бошқариш масалаларини ўрганади.

Корхона иқтисоди ўрганадиган иқтисодий реаллик инсон ва унинг фаолиятига боғлиқ бўлиб, у инсон тамонидан вужудга келтирилади ва такомиллаштирилади. Шу сабабли иқтисодий реаллик ўз табиати бўйича доимий ўзгарувчидир.

Шундай қилиб корхона иқтисоди фанининг объекти шундоқ-шунақа кўринишдаги корхона, корхонада рўй бераётган жараён ва маданият билан чегараланиб, ёки ўз чегарасидан чиқиб кетмаслиги зарур. Бизнинг фикримизча унинг объекти - корхона фаолиятида рўй бераётган иқтисодий реалликдир.

Бу ерда корхона мулк шаклидан, тармоқ ва соҳаларидан, катта кичиклигидан қатъий назар кўрилмоқда. Корхонада иқтисодий реалликдан ташқари техник-технологик, илмий-техник, ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий ва маърифий жараёнлар, ҳодисалар ҳам рўй беради. Корхона иқтисодиёти фани уларни корхонани иқтисодий фаолиятига таъсир қилувчи омил сифатида ўрганади.

Лекин улар корхона иқтисодиёти фанининг тўғридан-тўғри предметиға кирмайди. Бу ҳодисалар ва жараёнлар бошқа фанларни предметиға киради.

Корхона иқтисодиёти фанининг объекти - корхона фаолиятида рўй бераётган иқтисодий реалликдир.

Корхона иқтисодиёти фани ўз объектида рўй бераётган реал иқтисодий ҳодисаларни ўрганиб, уларнинг аҳамиятини, ҳолатини ва келажагини ёритиб, маълумот беришни ўргатиши зарур.

Шу сабабли фаннинг объекти доирасида, унинг предметини аниқлаб олиш, фанни њкитишда, талабалар тамонидан уни њзлаштиришда чуқур назарий ва амалий аҳамият эгаллайди.

Чунки корхона иқтисодиёти фанининг объекти бўлмиш иқтисодий реаллик қандай, қачон ва нимада намоён бўлади, ҳозирги ҳолати ва келажакда қанақа натижа беради деган саволларга жавоб бериш, корхона иқтисодиёти фанининг предметини, уни њрганадиган усуллари, мақсад ва вазифаларини назарий жиҳатдан асосли аниқлаб беришга боғлиқдир.

Корхона фаолиятида шаклланадиган иқтисодий реаллик (ҳодисалар, жараёнлар) қандай воситалар орқали вужудга келади?

Биринчи восита бу инсон омили, унинг меҳнати.

Иккинчидан меҳнат воситалари, яъни капитал.

Учинчи - табиий ресурслар, ер.

Тўртинчи омил - тадбиркорлик.

Келтирилган тўрт омил орқали жамиятда инсон эҳтиёжини қондириш учун зарур бўлган моддий ва маънавий бойликлар яратилади. Бу омиллар корхонада бирлаштирилиб, товар ва хизмат ишлаб чиқарилишига йуналтирилади.

1.2.1-чизмада ишлаб чиқариш омиллари корхонада бирлаштирилиши ифода этилган.

Бу жараёнда ер - меҳнат - капитал тадбиркорлик орқали бирлаштирилади.

Ишлаб чиқариш омиллари бирлашиши техник-технологик, илмий-техник, ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий ва маърифий жараёнлар қатори иқтисодий жараёнлар ва ҳодисалар рўй беради. Бу иқтисодий жараёнлар ва ҳодисалар корхонанинг хўжалик механизмида њз аксини топади.

1.2.1-чизма.

Хўжалик механизми деганда такрор ишлаб чиқариш жараёнини (иқтисодиётдаги барча соҳаларни) тартибга солиш учун ишлатадиган ташкилий, иқтисодий шакл ва усуллар йиғиндисини (мажмуасини) тушунамиз.

Хўжалик механизмининг моҳиятини тушуниш учун унинг таркибий тузилиши ва элементларини аниқлаб олиш зарур.

Хўжалик механизми иеорархик таркибий тузилиш бўйича жамият, ҳудудий тармоқлар ва соҳалар, бошқармалар ва корхона хўжалик механизмларидан таркиб топади. 1.2.2-чизмада хўжалик механизмини иеорархик таркибий тузилиши келтирилган.

1.2.2-чизма

Хўжалик механизми иеорархик тузилишидан қатъий назар унинг элементлари шакл нуқтаи назардан бир хил кўринишда намоён бўлиб, лекин мазмунан бир-биридан фарқ қилади. Бизларнинг мақсадимиз корхона хўжалик механизмини мазмунини ва элементларини ёритиб

бериш бўлганлиги учун фақат хўжалик механизмини корхона фаолияти доирасида кўриб чиқамиз. Бизларнинг фикримизча корхона хўжалик механизми қуйидаги элементлардан ташкил топади.

Биринчидан, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш шакллари, корхона ва тадбиркорликнинг шакл ва турлари, уларни ихтисослаши, кооперативлашиши, концентрацияланиши ва ҳоказолар.

Иккинчидан, корхонани бошқариш таркиби, усул ва шакллари. Бу элемент иқтисодий муносабатларни бошқарув аспектига тузилишини, ишлаб чиқаришга таъсир қилиш учун ишлатиладиган маъмурий ва иқтисодий усулларни ёз ичига олади.

Учинчидан, корхонанинг давлат органлари ва иқтисодиёт бошқа субъектлари билан молиявий-кредит муносабатлари, хўжалик алоқалари.

Тўртинчидан, корхона фаолиятида ишлатиладиган иқтисодий рағбатлантириш шакллари, усуллари, иқтисодий дастаклар (баҳо, иш ҳақи, фойдалар каби).

Бешинчидан, корхона фаолиятини ишлаб чиқаришни тартибга солишни ҳуқуқий шакл ва усуллари. Юридик қонунлар, давлат органларининг норматив ҳужжатлари, кўрсатмалари, корхонанинг низоми, устави ва ҳоказолар.

Олтинчидан, ишлаб чиқаришга таъсир қилувчи социал-психологик омиллар¹.

Еттинчидан, Давлатнинг иқтисодий сиёсати. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида Ўзбекистон Республикаси давлатининг иқтисодий сиёсатининг асосий негизини Республикамиз президенти И.А.Каримов томонидан назарий асосланган бешта устувор йўналишлари ташкил қилади. Уларнинг асосий мазмуни қуйидагиларда ёз ифодасини топади.

1. Иқтисодиётни сиёсатдан устунлиги.
2. Давлат бош ислохотчи.
3. Қонун ва Конституциянинг устуворлиги.
4. Кучли ижтимоий сиёсат юргизиш.
5. Бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш.

Бу тартиб ва қоидалар корхона иқтисодиётида ёз ифодаларини топади ва корхонанинг фаолиятини йўналтиради.

Саккизинчидан, конкуренция, журъат, хавфсизлик, тижорат сирларининг шакл ва усуллари.

¹ Бу омилларни ўрганиш аслида социология қамда психология фанларининг предмети бўлса қам, уларни иқтисодий реалликга таъсирини корхона иқтисоди ёз тажрибаси доирасида ўрганади.

Корхонанинг хўжалик механизми мураккаб ва кўп қиррали тушунчадир. Хўжалик механизмини ўрганиш орқали корхона фаолиятида рўй бераётган иқтисодий ҳодисалар ва жараёнларга баҳо бериш, уларни режалаштириш йўллари аниқлаш имкониятига эга бўламиз.

Хулоса қилиб айтганда корхона иқтисодиёти фани корхонанинг хўжалик механизмини ўрганиш орқали ўз мақсадига эришади. Чунки унинг асосий мақсади:

Корхонада рўй бераётган иқтисодий жараёнлар ва ҳодисаларни ҳолатига баҳо бериш, уларни такомиллаштириш йўллари аниқлаш ва келажагини белгилаш усуллари талабаларга ўргатишдан иборатдир.

Юқоридагилардан келиб чиқиб корхона иқтисодиёти фанининг предмети таъриф бериш мумкин.

Корхона иқтисодиёти фанининг предмети - корхонада рўй бераётган иқтисодий реалликни шакллантирадиган, тартибга соладиган ташкилий, иқтисодий шакл ва усуллар йиғиндиси, яъни корхонанинг хўжалик механизми.

**Корхона иқтисодиёти фанининг
предмети - корхонанинг хўжалик
механизмидир.**

Корхона иқтисодиёти фанини ўрганиш тўғрисида сўз юритилганда албатта унинг асосий вазифаларини аниқлаб олиш керак. Унинг вазифалари қуйидаги асосий омиллардан келиб чиқади.

1. Корхонанинг иқтисодиётда тутган ўрни. Буни намоён қиладиган жиҳатлари: биринчидан корхона жамиятни асосий бўғини; иккинчидан, корхоналарда жамиятнинг барча моддий ва маънавий бойликлари ишлаб чиқарилади; учинчидан уларнинг самарали

ишлашидан жамиятнинг ривожланиши, халқнинг моддий ва маънавий фаровонлиги, давлатнинг жаҳон давлатлари орасида тутган ўрни.

2. Корхона фаолиятида рўй бераётган иқтисодий реалликни доимий ўзгарувчанлиги, унга кўпгина омилларни таъсир қилиши бир тамондан, иккинчи тамондан корхонанинг натижалари бутун жамиятни ривожланишига таъсир кўрсатиши.

3. Иқтисодий кадрларга қўйиладиган талаблардан (уларнинг касбий маҳорати, билимдонлиги, тадбиркорлиги, башорат қила билишлиги ва ҳоказолар) келиб чиқадиган омиллар. Корхона фаолиятини юритишда инженерлар, технологлар, мастерлар ва бошқа хизматчи ва ишчилар қаторида иқтисодий кадрлар (менежерлар, маркетинглар, иқтисодчилар, бухгалтерлар) фаолият кўрсатадилар. Уларни амалиётда бежиз иқтисодиётнинг «штурман»лари деб атамайдилар.

Иқтисодий кадрларнинг касбий маҳорати, билимдонлиги, тадбиркорлиги башорат қила билишлиги каби фазилатлари корхона иқтисодиёти фанини ўрганиш жараёнида шаклланади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, корхона иқтисодиёти фанининг асосий вазифаларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- иқтисодий ҳодисалар ва жараёнларни, ўлчов бирликлари, кўрсаткичлари ва критерияларини аниқлаш усулларини ўрганиш;
- корхона хўжалик механизмини ҳолатини ўрганиш, баҳолаш, келажакга башорат қилиш;
- бўлажак иқтисодчиларни корхона фаолиятини таҳлил қилиш, режалаштириш, келажакини башорат қилиш усуллари билан қуроллантириш;
- хўжалик юритишни янги шакл ва усуллари аниқлаш;
- барча турдаги корхоналарнинг ривожланиш тенденциялари ва қонуниятларини аниқлаш, таклифлар бериш;
- корхонада бирлаштирилган омиллардан (ер, капитал, меҳнат, тадбиркорлик) самарали фойдаланиш йўллари белгилаш. Чунки бу омиллар жамият, тармоқ ва соҳалар бўйича, айниқса алоҳида корхоналар бўйича олинганда, макон ва замон бирлигида, чегараланган эканлигини ҳеч ким инкор қилмайди.

1.3. Корхона иқтисодиёти фанининг усуллари

Ҳар қандай илмий фан ўрганадиган предметдан келиб чиқиб ўз усуллари (методларини) яратган. Метод грек тилидан «methodos»

съзидан олиниб тўғридан тўғри маъноси «бирон нарсага йўл топиш» деган маънони билдиради. Ўзбек тилида метод съзи усул маъносига тўғри келади.

Фан усули (методи) деганда табиат ва жамиятда содир бўлаётган ҳодисалар ва жараёнларни билиш, ўрганиш ва тадқиқ қилиш учун фанда қўлланиладиган усуллар ва услублар мажмуасига тушинилади.

Усул, фалсафий маънода қаралса илмий фан ўрганадиган предметни инсон фикрида нусхаланиши ёки шаклланишини билдириб, уларни ўрганиш қуроли сифатида қаралади.

Онгли равишда, илмий асосланган фан усуллари қўллаш, ҳар бир фан учун янгиликлар яратиш учун асос бўлиб ҳисобланади.

Барча иқтисодий фанларнинг усуллари фалсафий асоси ва умумий билиш қуроли сифатида диалектика усули ишлатилади. Шу билан бирга билиш жараёнининг ривожланиши асосида илмий фикр юритишнинг умумий усуллари ҳам топилган. Улар қаторига индукция, дедукция, анализ ва синтез кабилар киради.

Келтирилган усулларни қисқача мазмунини ёритиб ўтамыз.

Аслида, тарихда диалектика диалог ва тортишув маҳорати, яъни савол-жавоб орқали тортишув ўтказиш қобилияти ҳамда нарсалар, тушунчаларни шакллар ва турларга таснифлаш маҳорати деб тушунилган.

Диалектика грекча «*dialektike*» сўзидан келиб чиқиб табиат, жамият ва тафаккурнинг умумий қонунларини ўрганиш усули сифатида вужудга келган.

Қадимий фалсафа табиатда ва жамиятда бутун борлиқ ўзгарувчанлигини асослаган ва ҳодисалар, жараёнларни бир ҳолатдан иккинчи қарама-қарши ҳолатга ўтишини исботлаган. Аристотель диалектикани эҳтимол фикрларини исботлаш тўғрисидаги фан деб қараган.

Бутун борлиқ, мавжудотни ҳар бири ҳам бор ҳам йўқ; ўз ўзига тенг ва тенг эмас; ўзига ўхшайди ва ўзидан қарама-қарши ҳолатга ўтади. Шунинг учун ҳам борлиқ тўла қарама-қаршиликдан иборат, ягона ва кўп, мангу ва ўтувчан; ўзгармас ва ўзгарувчан; тинч ҳолатда ва ҳаракатда. Бундай жараёнларни ўрганиш усули сифатида диалектика вужудга келган.

Шундай қилиб, фалсафанинг табиат, жамият ва тафаккурни ўрганиш усулига диалектика деб тушунилади.

Иқтисодий реаллик ҳам бутун жамиятдаги борлиқни бир қисмидир. Шунинг учун иқтисодий реалликда содир бўлаётган ҳодисалар ва жараёнларни ырганишда барча иқтисодий фанлар, шу жумладан корхона иқтисодиёти диалектика усулидан кенг фойдаланади.

Индукция лотинча «*inductio*» сўзидан олинган бўлиб хабар олиш мазмунини билдиради. У фикр юритишнинг бир типи ва тадқиқ қилиш усулидир. Умуман индукция тадқиқот қилишда, хулосаларни асослашда хусусийликдан айрим воқеликдан умумийликка ўтиш усулидир. Иқтисодий жараёнларни таҳлил қилишда умумий назарий билимга эга бўлиш учун унинг алоҳида томонлари, эмприк асослари ырганилиб хулоса қилинади.

Дедукция лотинча «*deductio*» сўзидан олиниб сўзма-сўз «чиқариш» маъносини билдиради. Дедукция ҳам индукция каби фикр юритишни бир типи ва тадқиқ қилиш усули бўлиб, индукция усулини тескарисини ишлатади. Дедукция усули ишлатилганда умумийликдан хусусийликка қараб фикр юритилади ва тадқиқот олиб борилади.

Индукция ва дедукция логик фикр юритишга асосланган. Иқтисодий тадқиқотлар нтказишида айрим белгиларни таҳлил қилиб унинг асосида умумий жараёнга баҳо бериш ёки унинг тескари ҳоллари юз беришга кўп тўқнашамиз.

Анализ ва синтез грекча «*anajysis*» ва «*synthesis*» сўзларидан олинган бўлиб, анализ - бўлиш, ажратиш ва синтез - мувофиқлик, муносиблик маъносини билдиради. Анализ ва синтез тадқиқот усули бўлиб, умумий мазмунни яхлитликни алоҳида таркибий бўлимларга (хусусийликга) ажратиш ва яхлитликни алоҳида таркибий бўлимлардан яратиш жараёнига тушунилади. Булар ҳам тадқиқотни логик услубларидандир. Иқтисодий амалиётда бу усуллардан кенг фойдаланилади. Бунга асос бўлиб «Иқтисодий таҳлил назарияси», «Хўжалик фаолиятини иқтисодий таҳлили» деган фанларнинг мавжудлиги ҳисобланади.

Корхона иқтисодиёти илмий фан сифатида юқорида келтирилган фалсафанинг усулларидан ва бошқа фанларда ишлатиладиган кўп арсиналли усул ва услубларни ўз предметини ырганишда ишлатади. Таъбиий йўналтирилиши бўйича бу усул ва услублар иқтисодий жараён ва ҳодисаларни таҳлил қилиш, илмий тадқиқот нтказиш, прогнозлаш, режалаштириш қуроллари сифатида ишлатилади. Бир қатор аломатлари бўйича бу усуллар сон ва сифат таҳлили, солиштириш, кузатиш, эксперимент нтказиш, системали таҳлил,

моделлаштириш, эстрополяция, интерполяция кабиларга бѣлинади. Булар билан бир қаторда статистик, математик башорат (гипотеза) усуллари кенг ишлатилади.

Иқтисодий ҳодисалар ва жараёнларни бошқарув тизимиға, уларни ърганиш, тадқиқот қилиш учун иқтисодий ахборотлар мажмуаси ишлатилади. Улар фан объектининг хъжалик фаолияти тѣғрисида тасаввур беради. Умуман ахборотларсиз қандайдир қарор қабул қилиш қийин.

Ахборот қабул қилувчига уч хил тушуниш фильтери орқали етказилади, яъни қабул қилиш, тушуниш ва баҳолаш. Шу нуқтаи назардан ахборот,

қарор қабул қилиш ёки бирон бир вазифани бажариш учун фойдали бѣлган, қабул қилинган, тушунилган ва баҳоланган янги билимлар қаторига киради.

Ахборотлар доираси жуда кенгдир ва унинг ҳар хил турлари мавжуд: Табиат тѣғрисида, тарих тѣғрисида, ижтимоий ҳаёт тѣғрисида, сиёсат тѣғрисида, техникавий, иқтисодий ва ҳоказолар.

Иқтисодий ахборотларга тушунча бериб ѣтамиз.

Қисқача қилиб айтганда, иқтисодий ахборотларда иқтисодий жараён ва ҳодисаларнинг сон ва сифат томонлари ѣз ифодасини топади. Иқтисодий ахборотларга кенг маънода қаралса, қуйидагилардан таркиб топади:

- бошқарувчи ва бошқарилувчи объектлар ѣртасида алоқа воситаси сифатида ишлатилади;
- барча алоқадор объектлар, субъектлар орасида бир-бирига юбориладиган хабарнома сифатида кѣринади;
- бошқарув қарорларини асослаш ва қабул қилиш учун зарур бѣлган ҳодисалар, жараёнлар, муносабатлар ва нарсаларнинг хусусияти тѣғрисидаги янги билимлар мажмуаси сифатида намоён бѣлади;
- ҳодисалар ва жараёнларни ѣзига хос хусусиятларидан табиатидан дарак берувчи хабарнома сифатида тасаввур қилинади;
- иқтисодий усул ва услубларни ишга солиш, фан предметини ѣрганиш ва тадқиқ қилиш ҳамда хулосаларини намоён қилиш учун дастак бѣлиб хизмат қилади.

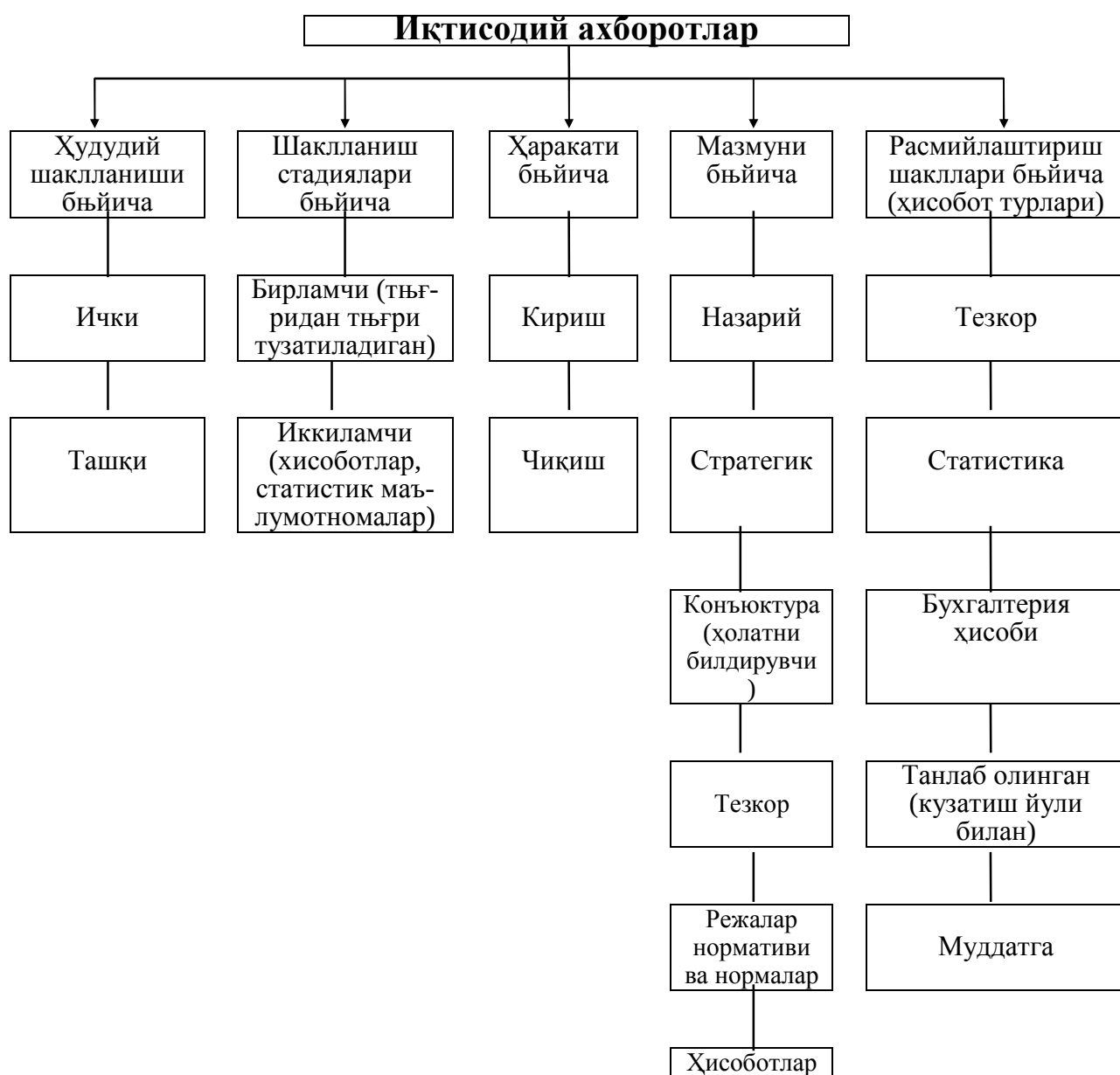
Юқоридагилардан кўриниб турибдики, иқтисодий маълумотлар иқтисодиётда аҳамияти катта кенг маънода ишлатилади, ишлатилиш доираси ҳам кенг.

Конкрет қилиб таъриф берилса, иқтисодий ахборотларда жамиятда содир бўлаётган барча иқтисодий ишларнинг сон ва сифат жиҳатлари (ҳажми, мазмуни) нз ифодасини топади.

Иқтисодий ахборотларни таснифи 1.3.1-чизмада ифодаланган.

1.3.1-чизма.

ИҚТИСОДИЙ АХБОРОТЛАРНИ ТАСНИФИ

Иқтисодий ахборотлар тўғрисида хабарлар кўрсаткичлар орқали ифодаланади. Кўрсаткичлар натурал, қиймат, абсолют ва нисбий ўлчов

бирликларда намоён бўлади. Кўрсаткичлар тўғрисида тегишли бобларда сўз юритилади.

Иқтисодий ахборотларни намоён бўлиши белгиланган ёки қабул қилинган ҳужжатлар орқали амалга оширилади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш Республикамизда иқтисодиётни таркибини тубдан ўзгартирилишига олиб келди. Мулк шакллари, иқтисодиётни таркиби тубдан ўзгарди. Эски маъмурий-бўйруқбозлик тизимига асосланган «Халқ хўжалиги баланси» ҳисобот ва статистика кўрсаткичлар тизими талабга жавоб бермай қолди. Шу сабабли, 1993 йил 28 сентябрдаги Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XIII-сессиясида «Давлат статистикаси тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни қабул қилинди. Бу қонунда республика статистика органларини ҳуқуқлари, вазифалари, масъулиятлари белгиланган.

Ушбу қонунга биноан Ўзбекистон Республикаси жаҳоннинг 150-дан ортиқ мамлакатларида ишлатилаётган «Миллий ҳисобот тизими»га ўтди. «Миллий ҳисобот тизими» - яхлит жамлама иқтисодий-статистик кўрсаткичлар тўплами бўлиб, тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш, яъни Миллий Даромадни яратиш, тақсимлаш ва истеъмол жараёнларини ўзида мужассамлаштирган ҳисобот ва статистика тизимидир. Бунда ишлаб чиқариш билан бир хил услубда хизмат ҳам Миллий даромад яратишда ҳисобга олинади ва ўлчанади.

Эски «Халқ хўжалиги баланси» тизими асосан давлат бошқарув органлари, тармоқ вазирликларини ва идораларини бошқарув вазифасини бажаришга қаратилган вазифаларини ахборот билан таъминлашга қаратилган бўлса, янги «Миллий ҳисобот тизими» тадбиркорликни, ҳар хил корхоналар, уларни бирлашмалари ассоциацияларни, концернлар, корпорациялар, фондларни, алоҳида илмий-тадқиқот муассасаларини, аҳолини, чет эллик инвесторларни ва ниҳоят давлатни тегишли органларини статистик ахборотлар билан таъминлашга қаратилган.

Таянч иборалар: жамият, иқтисод, фан, моддий борлиқ, объект, корхона, предмет, маданият, ҳодиса, жараён, иқтисодий реаллик, хўжалик механизми, метод, усул, диалектика, индукция, дедукция, анализ, синтез, кузатиш, эксперимент, системали таҳлил, моделлаштириш, экстраполяция, интерполяция, ахборот, кўрсаткич.

Такрорлаш учун саволлар

1. Инсоният ьз ҳаётида қандай иқтисодий муаммоларга дуч келади?
2. Фан нима?
3. Иқтисод сьзини мазмунини ёритиб беринг.
4. Иқтисодий фанлар тизимига қандай фанлар киради?
5. Корхона иқтисодиёти фани иқтисодий фанлар тизимида қандай ьрин эгаллайди?
6. Корхона иқтисодиёти фанининг иқтисодиётни ривожлантиришдаги аҳамиятини очиб беринг.
7. Корхона иқтисодиёти фанининг объекти деганда нимани тушунасиш? Унга олимлар қанақа таърифлар беради? Ушбу китобда келтирилган таърифлардан ташқари биз қанақа таърифларни ьқиганмиз?
8. Корхона иқтисодиёти фани предмети бьлиб нималар ҳисобланади?
9. Ишлаб чиқариш омилларини айтинг? У нима орқали қаерда бирлашади?
10. Хьжалик механизмига таъриф беринг. Унинг элементларини тушунтиринг.
11. Ўзбекистон Республикасини бозор иқтисодиётига ьтишдаги устувор йьналишларини мазмунини тушунтиринг.
12. Корхона иқтисодиёти фанининг вазифалари нималардан иборат?
13. Қандай омиллардан фаннинг вазифаси келиб чиқади?
14. Усул нима?
15. Корхона иқтисодиёти фанининг усулларига таъриф беринг. Уларни мазмунини ёритинг.
16. Ахборот нима?
17. Қанақа ахборотлар турлари мавжуд?
18. Ахборотлар қандай аломатлар бьйича таснифланади?
19. Кьрсаткичлар деганда нимани тушунасиш?
20. Қандай кьрсаткичларни сиз биласиз?
21. Ўзбекистон Республикасида ахборотларни қандай тизими ишлатилади? Уни мазмунини ёритиб беринг.

II бoб. КОРХОНА-МУСТАҚИЛ ХЊЖАЛИК ЮРИТУВЧИ БОЗОР СУБЪЕКТИ

Режа:

- 2.1. Корхона - бозор иқтисодиётининг хўжалик субъекти, унинг мақсади ва вазифалари.
- 2.2. Корхона тушунчаси, белгилари, шакллари ва турлари.
- 2.3. Корхоналар фаолиятини лицензиялаш.
- 2.4. Давлат корхоналарини ислоҳ қилиш.
- 2.5. Корхона фаолиятини истеъмолчилар талабига йўналтириш.

2.1. Корхона - бозор иқтисодиётининг хўжалик субъекти, унинг мақсади ва вазифалари

Инсоният ҳаётининг ва фаолиятининг муҳим хусусияти унинг моддий борлиқ билан боғлиқлиги. Инсон нимаики қилмаса, қандай ишга қўл ўрмаса, ўз мақсадига эришиш йўлида чегараланган моддий воситаларга дуч келади.

Инсоният тараққиёти тарихига назар солсак, инсон ўзининг бирламчи эҳтиёжини (озик-овқат, уй, кийим-кечак) қондириш мақсадида улар ерга ишлов бериш, ўрмонларни кесиш, бино қуриш, чорвачилик билан шуғулланиш, кийим-кечак тикиш каби ишлаб чиқариш жараёнлари билан шуғулланган. Ушбулар билан бир қаторда инсоннинг ижтимоий, маънавий, меҳнат қилиш каби эҳтиёжлари ҳам мавжуд. Уларни қондириш учун ҳам инсон моддий ва маънавий ресурсларга дуч келади. Инсон эҳтиёжларини қондириш учун ўз тараққиётининг қандайдир тарихий босқичида эҳтиёжни қондирувчи ресурсларни ишлаб чиқарувчи, яратувчи, ўз фаолияти доирасида ер, капитал, меҳнат, тадбиркорлик, талант ва бошқа воситалардан фойдаланувчи ва уларни яратувчи корхоналарни ташкил қилган.

Ҳақиқатда олганда корхона товарлар ва хизматлар ишлаб чиқаради, уларни ташиш, сақлаш, сотиш каби иш ва хизматларни амалга оширади, ҳамда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланади.

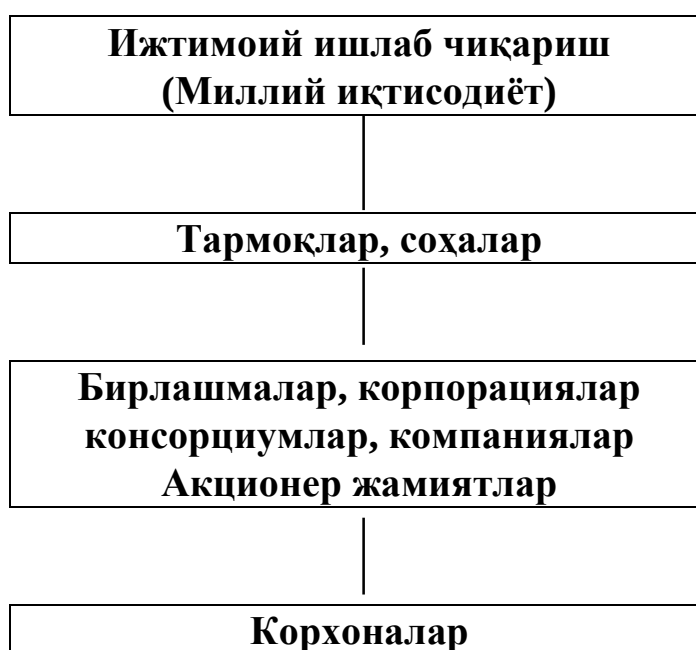
Шундай қилиб корхона инсониятни эҳтиёжларини қондириш учун вужудга келган жамиятнинг бирламчи ва асосий бўғинидир.

Корхонанинг, моҳияти ҳам юқоридагилардан келиб чиқади.

Ижтимоий ишлаб чиқариш¹ ишлатиладиган ресурсларни турлари, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар, товарлар ва хизматлар жиҳатларига қараб тармоқларга бўлинади. Масалан: оғир саноат, енгил саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, алоқа, савдо, ҳар хил хизмат кўрсатиш тармоқлари кабилар. Тармоқлар эса корхоналар ва уларни бирлашмаларини ўз ичига олади.

Миллий иқтисодиётни ишлаб чиқариш таркибини қуйидаги (2.1.1-чизмада) чизмада ифода қилиш мумкин.

2.1.1. чизма.

Тармоқлар ва соҳаларни 4 хил катта гуруҳларга бўлиш мумкин.

Биринчиси - ўз ичига табиий бойликларни, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини, дарёлар, денгизлар, океанлар, ўрмон ресурсларини ишлаб чиқарувчи ва қайта ишлаб чиқариш саноатларига етказувчи тармоқлар.

¹ Ижтимоий ишлаб чиқариш иқтисодиётнинг барча тармоқлари ва соҳаларини мажмуаси мазмунида ишлатиладигани

Иккинчиси - табиий бойликларни, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини дарёлар, денгизлар, океанлар, ғўмон ресурсларини қайта ишлаб чиқарувчи тармоқлар.

Учинчиси - биринчи ва иккинчи гуруҳдаги тармоқларга хизмат кўрсатувчи тармоқлар (транспорт, алоқа, коммунал хўжалик, савдо-сотиқ, тижорат, таъминот кабилар).

Тўртинчиси - бошқарув, юриспридиция, соғлиқни сақлаш, таълим ва бошқа аҳолига хизмат кўрсатувчи соҳалардан иборатдир.

Миллий иқтисодиёт тармоқлар ва соҳалар мажмуасидан иборат бўлиб, улар ҳудудларда тарихан шаклланиб, бир-бири билан мақсад ва вазифалари, хўжалик алоқалари орқали тўғиз боғлиқ, умумий қонун қоидага бўйсинувчи ягона тизимдир. Шу сабабли уни иқтисодиёт назариясида ижтимоий ишлаб чиқариш сифатида қаралади.

Миллий иқтисодиётни асосини корхоналар ташкил қилади. Барча инсон учун зарур бўлган моддий, ижтимоий, маънавий борлиқлар корхоналарда яратилади. Корхоналар, тармоқлар ва соҳаларни таркибини, мазмунини, масштабини, ривожланиш даражасини белгилайди. Улардан тармоқ ва ҳудудий бирлашмалар ташкил топади, шаҳар, туман, вилоятлар тузилади.

Ўзбекистон Республикасининг майдони 447,4 кв. км., аҳолиси 24,82 млн. (2001 йил 1 январга), ҳудудий таркиби 12 та вилоятдан ва Қорақалпоғистон Республикасидан иборатдир.

2000 йилда ялпи ички маҳсулотни ишлаб чиқариш таркиби минг сўм ҳисобида, жорий нархларда қуйидагиларни ташкил қилган.

	суммаси,	аҳоли жон бошига
1. Ялпи ички маҳсулот	3194504,2	128,8
2. Жами қўшимча қиймат	2788136,8	112,4
3. Товарлар	1412975,2	56,97
4. Қишлоқ хўжалиги, овчилик, балиқчилик	972501,0	3,9
5. Қайта ишлаш саноати, электро-энергия, газ ва сув таъминоти	440472,2	17,8
6. Хизматлар	1375161,6	55,6
7. Қурилиш	194448,3	7,8
8. Чакана ва улгуржи савдо, барча турдаги таъмирлаш	303482,7	12,2
9. Транспорт, оморлар сақлаш ва алоқа	258042,0	10,4

Натурал кърсаткичларда махсулот ишлаб чиқариш ҳажми 2000 йилда электр қуввати 46,8 млрд. квт/с, нефт - 7,5 млн.тн., бензин - 1709,0 минг тн., газ - 56 млрд. куб/м., тракторлар - 954 дона, пахта териш машиналари - 337 дона, енгил автомобиллар - 31,3 минг дона, телевизорлар - 28,0 минг дона, цемент - 3,28 млн. тн., пахта толаси - 1019 млн.тн., ип газламаси - 355,0 млн. кв.м, ипак толаси - 1133,0 тн., пойафзал - 4208,0 минг жуфт, ун - 1756,0 минг тн., гуруч - 84,0 минг тн., ғимлик ёғи - 246, 0 минг тн. ташкил қилган. Буларни ҳаммаси корхоналарда ишлаб чиқарилган бўлиб, уларни таркиби, ишлаб чиқариш масшабидан хабар беради. Шундай қилиб, хулоса қилиш мумкинки корхона фаолиятидан миллий иқтисодиётнинг ривожланиш даражаси, унинг жаҳон иқтисодиётида тутган ўрни, аҳолининг реал истеъмол даражаси қабилар бўлиқдир.

Аксарият адабиётларда корхонанинг мақсади тўғрисида сўз юритилганда, бу масалага бир томонлама қарашларни кузатамиз. Яъни корхонанинг мақсади ўз фаолиятидан фойда (даромад) олиш деб таъкидланади. Масалан: А.А.Сергеев - “Корхона - фойда олиш мақсадида махсулот ишлаб чиқариш, иш бажариш ва хизмат қилиш учун барпо этилган мустақил фаолият юритувчи субъект” деб таърифлайди ва “шакллари кўплигига қарамай корхоналар фойда олиш мақсади орқали бир хил тус олади” деб таъкидлайди¹. Аслида корхона ўз махсулотларига бўлган талабни қанчалик тўла қондирса унинг самарадорлиги шунча юқори бўлади. Шу борада Америка автомобил қурилишини ҳамда “Амалиёт фалсафасини” яратган “фордизм” назариясини асосчиси Генри Фордни айтганларини келтириш ўринли деб ҳисоблаймиз. Г.Форд ўзининг тадбиркорлик фаолиятини мақсадини жамиятга хизмат қилишда деб тушунган ва “Фақат фойда олиш учун қилинадиган иш - энг юқори даражадаги хавф-хатарли фаолиятдир.

...Корхонанинг мақсади фойда олиш ёки чайқовчилик эмас, аксинча истеъмол учун ишлаб чиқаришдир. Бордию халқ ишлаб чиқарувчи унга хизмат қилинмаётганлигини сезиб қолса, унинг келажаги узоққа бормади”² деб таъкидлаган. (Таржима дарслик авторлариники.)

Таниқли тадбиркор “Бин” фирмасини бошлиғи Л.П.Бин фирманинг меморандумида, ҳамма ишчи ва хизматчилари бажариши

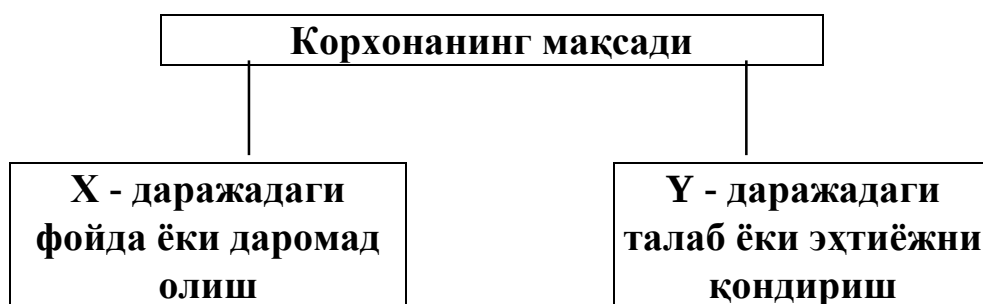
¹ А.А.Сергеев Экономические основы бизнес-планирования. - М.: ООО “Издательство юнити-ДАНА”. 1999. 6 б.

² Форд Г. Моя жизнь, мои достижения. - М.: Финансы и статистика, 1989.-С.18.

шарт бўлган, қуйидаги тезисни ёздириб, унга риоя қилишни қаттиқ назорат қилган: “Истеъмолчи - бизни шохимиз: Биз истеъмолчидан боғлиқмиз, истеъмолчи биздан эмас. Ҳеч ким, ҳеч қачон ғз истеъмолчиси билан тортишиб, ҳеч нарса ютмаган. Истеъмолчи - бу бизга ғз талабини келтирувчилар. Бизни ишимиз уларни талабини ғзимиз учун, ҳамда улар учун ҳам фойда келтириш орқали қондиришдан иборат”.

Немис олимлари Ф.К.Беа, Э.Дихтла, М.Швайтасралар “Экономика предприятия” (издательский дом “ИНФРА-М”, 1999.) дарслигида корхона фаолиятининг самараси ғз таклифи орқали талабни тўла қондиришга боғлиқ деган фикрни олға суришган.

Бизнинг фикримизча, корхонанинг асосий мақсадини икки йўналишдан иборат эканлигини таъкидлаш зарур. Биринчиси фойда ёки даромад олиш учун фаолият юритишлиги бўлса, иккинчиси талабни (эҳтиёжни) қондиришга йўналтирилган бўлиши керак. Чунки бу мақсадларни ҳар бирига эришиш иккинчисисиз амалга ошмайди.

Ушбу мақсадларга эришиш корхонадан бир қатор бошқа мақсадларни амалга оширишини талаб қилади. Улар қаторига техник, ижтимоий ва экологик мақсадларни киритиш мумкин. Талабга ва стандартга жавоб берадиган маҳсулот яратиш ҳамда ишлаб чиқариш ва техник ривожланиш программаларини амалга ошириш учун техник мақсадлар қўйилади. Уларга энг аввало товар ёки маҳсулотни яратиш ва тайёрлаш, уларнинг сифат кўрсаткичларини стандартга мослаш, ишлаб чиқариш потенциалини сақлаш ва ривожлантириш ва ҳоказолар киради.

Ишчи-ҳодимлар, уларнинг оиласи ва жамият тамойилларидан келиб чиқиб, корхонанинг олдига ижтимоий мақсадлар қўйилади.

Табиат ва жамиятни муҳофазасини таъминлаш ҳар хил кўринишдаги офатларни (ёнилғи, сув тошқини, ер кимирлаши ва ҳ.к.) олдини олиш учун тегишли экологик мақсадлар амалга оширилади.

Корхона юқорида келтирилган мақсадларга эришиш учун бир қатор вазифаларни бажариши керак. Булар қаторида қуйидаги асосийларини кўрсатиб ўтамиз. Бошқарув вазифаси, техник-технологик, ишлаб чиқариш, илмий тадқиқотлар, хўжалик алоқалар, давлат билан муносабатлар, информацион таъминот, моддий-техник таъминот, ишчи кучи таъминоти, ижтимоий, экологик ва ҳоказолар.

Бу вазифаларни айримларининг мазмуни, ечимлари ушбу дарсликнинг кейинги бобларида ёритилади, айримларига жавобни тегишли фанлар ўрганади ва бошқа адабиётлардан топиш мумкин.

Корхона фаолиятида ишлаб чиқариш, такрор ишлаб чиқариш такрор ишлаб чиқариш ва муомала жараёнлари рўй беради. Ишлаб чиқариш доираси ишлаб чиқаришга тайёргарлик кўриш ва маҳсулот ишлаб чиқишдан иборат. Такрор ишлаб чиқариш эса ишчи кучини жалб этиш ва уларнинг малакасини ошириш, ишлаб чиқариш воситаларини янгилаш ва кенгайтириш жараёнларини ўз ичига олади. Муомала доирасида корхона учун зарур бўлган ишлаб чиқариш воситалари харид қилинади ва тайёр маҳсулот (иш, хизмат)лар сотилади.

Корхона фаолиятига ички ва ташқи муҳитлар таъсир кўрсатади. Ички муҳит бу одамлар, ишлаб чиқариш воситалари, ахборот ва пул маблағи. Уларнинг биргаликдаги ҳаракати натижасида тайёр маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқарилади. Корхона тайёр маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишда, моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларини жалб этишда ва ҳоказоларда ташқи муҳит билан алоқада бўлади ва унга таъсир кўрсатади.

Ташқи муҳит - бу тайёр маҳсулот (иш, хизмат)лар истеъмолчилари, ишлаб чиқариш воситаларини етказиб берувчилар, банклар ва бошқа молиявий ташкилотлар, давлат органлари ва корхона атрофида яшовчи ишчи кучи.

Корхонада моддий омиллар бирикиб меҳнат жараёни юз беради, жамиятнинг талаб-эҳтиёжини қондиришга қаратилган моддий маҳсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чиқарилади.

Ижтимоий меҳнат тақсимооти тизимида корхона ўз ўрнига эга, маълум соҳага ихтисослашган бўлади. Унда муайян техника-технология жамланади ва шунга мувофиқ иш кучи фаолият юритади (маълум касбий малака ва маҳоратга эга бўлган кишилар меҳнат қилади).

Корхоналар ихтисослашувига қараб саноат, транспорт, қурилиш, алоқа, қишлоқ хўжалиги, савдо, маиший-хизмат ва бошқаларга бўлинади.

Мамлакатимиз миллий иқтисодиётида саноат корхоналари етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Ялпи ички маҳсулотнинг 20-25 фоизи айнан саноат тармоғида яратилади.

Саноат корхоналари халқ хўжалигининг барча тармоқларини илғор, замонавий техника билан қуроллантиради. Қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт, алоқа ва бошқа соҳаларнинг техник-иқтисодий даражаси айнан саноатнинг ривожланиш даражасига боғлиқдир. Саноат тармоғининг янада ривожланиши мамлакат иқтисодиётининг кучайишида муҳим омил ҳисобланади.

Саноат корхоналари ишлаб чиқариш воситалари билан бир қаторда халқ истеъмоли буюмларини ҳам ишлаб чиқаради ва аҳоли турмуш даражасининг ошишига хизмат қилади.

Саноат, хусусан оғир индустрия халқ хўжалигида такрор ишлаб чиқаришнинг асоси ҳисобланади. У бетўхтов ўзи ва халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари учун ишлаб чиқариш воситаларини такрор ишлаб чиқаради. Оғир индустрия саноатининг барча тармоқларини, қишлоқ хўжалигини, алоқани, қурилишни, савдони илғор техникалар билан қуроллантиради. Саноатнинг барча халқ хўжалиги тармоқларини техник жиҳозлаши ижтимоий меҳнат унумдорлигини оширишга ва ишлаб чиқариш масшабини кенгайтиришга хизмат қилади.

Саноат қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини қайта қуришнинг асоси ҳисобланади. У қишлоқ хўжалигини янги техника воситалари билан таъминлаш орқали соҳадаги меҳнатни саноатлаштирилган (индустриялаштирилган) кўринишга олиб келади.

Саноат қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлайди ва халқ истеъмоли товарларининг асосий қисмини ишлаб чиқади. Аҳолининг истеъмол товарлари билан таъминланиш даражаси кўпинча саноатнинг ривожланишига боғлиқдир.

Саноатнинг ривожланиши ишлаб чиқариш кучларининг оқилона жойлаштирилишига, мамлакат иқтисодий ҳудудларининг ҳар тамонлама юксалишига, табиий бойликлардан мақсадли фойдаланишга ёрдам беради.

Саноат, шунингдек, мамлакат муҳофаа қобилиятини мустаҳкамлашнинг асоси ҳисобланади, чунки у замонавий ҳарбий техника турларини ва воситаларини ишлаб чиқади.

Ўзбекистон Республикаси идустрияси таркибида кучли, айрим ҳолларда эса ноёб, оғир, енгил ва озиқ-овқат саноат корхоналари мавжуд. Улар бир қанча авлодлар меҳнати билан яратилган ишлаб чиқариш куч-қудрати ҳисобланади ва мамлакатнинг иқтисодий юксалишига хизмат қилмоқда.

Иқтисодиётнинг эркинлаштирилиши шароитида корхоналар фаолиятининг асосий йўналишлари қуйидагилардир:

- бозорни ҳар тамонлама ўрганиш асосида мавжуд маҳсулот (иш, хизмат)ларга бўлган ва келажакда пайдо бўладиган талабни аниқлаш ва ўз истикболини белгилаш;

- маҳсулотларни реклама қилиш, ўраш, турли техник хизматлар кўрсатишни ташкил этиш;

- маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг янги турларини ва моделларини яратиш нуқтаи назаридан илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш;

- истеъмолчилар талабига мос келадиган маҳсулотлар ишлаб чиқишни ташкил қилиш;

- ишлаб чиқаришни мувофиқлаштириш, режалаштириш, дастурлаш ва молиялаштириш;

- маҳсулотларни сотиш тизимини ташкил этиш ва такомиллаштириш;

- корхона бошқарувини такомиллаштириш ва бошқалар.

Қайд этилган асосий йўналишлар корхоналарда бир қанча масалаларнинг ҳал этилишини талаб қилади. Жумладан:

- корхона эгаларининг даромад олишини;

- истеъмолчилар талабини қондирадиган маҳсулотлар ишлаб чиқарилишини;

- ходимларни иш ҳақи билан таъминлаш;

- корхона атрофида яшовчи аҳоли учун иш жойлари билан таъминланишини;

- атроф муҳитни ҳимоя этилишини;

- ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминланишини;

- ишлаб чиқаришни ташкил этиш шакллари таъминлаштирилишини ва ҳ.к.

Бу масалаларни ҳал этиш учун корхоналар бир қанча вазифаларни бжариши керак бўлади:

- ишлаб чиқариш ва шахсий истеъмоли учун маҳсулотлар тайёрлаш;

- истеъмолчиларга маҳсулотларни сотиш ва етказиб бериш;

- маҳсулотлар сотилганидан кейинги даврларда уларга техник хизматлар кўрсатиш;
- ишлаб чиқаришни моддий ва техник жиҳатдан таъминлаш;
- ходимлар меҳнатини ташкил этиш ва бошқариш;
- молиявий мажбуриятларни ўз вақтида бажариш;
- амалдаги стандартлар, меъёрлар ва қонунчиликга риоя этиш.

Шуни таъкидлаш лозимки, мустақил хўжалик юритувчи субъект сифатида, корхона нимани, қанча, қандай усуллар билан ишлаб чиқариш, уни кимга, қаерда, қанчага сотишни, олинган пул тушумларини қайси мақсад йўлида ишлатишни ўзи ҳал қилади. У бозорга қараб иш тутати. Бозордаги рақобат корхонани иқтисодий муҳитга тез мослашиб, доимо маневр қилишга - маҳсулот турларини янгилаш, сифатини ошириш, фаол реклама сиёсатини олиб бориш, ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш, инвестиция ва инновация билан шуғулланиш кабиларга ундайди.

2.2. Корхона тушунчаси, белгилари, шакллари ва турлари

Жамиятда учта асосий иқтисодий субъектлар товар-пул муносабатларига асосан алоқа қилиб туради. Булар давлат, корхона ва уй (оила) хўжалигидир.

Буларнинг муносабатлари икки томонлама характерга эга бўлади. Давлат билан бозор субъектларининг муносабатлари асосан қонунлар, қонуний ҳужжатлар билан тартибга солинади, лекин хўжалик алоқалари (олди-сотди) шартномалар, келишувлар, давлат буюртмалари, контрактлар, давлат субсидиялари орқали амалга оширилади.

Бозор субъектлари (корхона, уй хўжалиги)нинг алоқалари, муносабатлари шартномалар асосида амалга оширилади.

Бозор тизимида иқтисодий субъектларнинг бир-бири билан олди-сотди муносабатларининг предметларини келтирамиз (1.2.1-жадвал).

1.2.1-жадвал.

Бозор субъектларининг олди-сотди предметлари

Бозор субъектлари	Сотиш предметлари	Сотиб оладиган предметлари
I Давлат	Ер, ер ости бойликлари, сувлар,	Давлат ва жамиятга зарур бўлган товарлар

	ҳаво бѣшлиғи, җсимликлар ва ҳайвонот дунёси, уй-жой, лицензия, давлат ташкилотлари ва муассаларининг хизматлари	(давлат бошқарув органлари, мудофага ва ҳоказолар), ишчи кучи, жиҳозлар, фан-техника ютуқлари ва бошқалар
II Корхона	Товарлар, хизматлар, җзига тегишли моддий неъматлар, интеллектуал мулк	Ер, табиий бойликлар, моддий ресурслар, ишчи кучи, товарлар, хизматлар, қимматбаҳо қоғозлар ва ҳоказолар.
III Уй хўжалиғи	Ишчи кучи (меҳнат), җзига тегишли моддий неъматлар, товарлар, хизматлар	Истеъмол товарлари, хизматлар, моддий неъматлар

Хўжалик фаолияти билан, хўжалик ишлари билан ҳар бир шахс, фуқаро қадимдан шуғулланиб келган. Улар җз җзини таъминлаш масаласини ҳал қилиш билан шуғулланишади. Бундай хўжалик юритиш шаклига уй (оила) хўжалиғи деб юритилади ва у жамиятнинг бирламчи, бошланғич бѣғинидир. Уларнинг белгиларига қуйидагиларни киритиш мумкин: 1. шахсий эҳтиёжни қондириш, улар ишлаб чиқарган нарсасини җзи ёки оиласи истеъмол қилади, улар ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи ҳисобланадилар. Ҳозирги замонда уй (оила) хўжаликлари ортиқча маҳсулотларини сотиш учун бозорга ҳам чиқаради. Бундай ҳолларда оила хўжалик фаолиятидан қўшимча даромад манбаи сифатида фойдаланилади ва улар қисман жамиятни, бошқаларни эҳтиёжини қондириш учун хизмат қилган ҳисобланади. Бундай ҳолда уй хўжалигининг маҳсулоти товар шаклига айланади;

2. Улар фаолиятида шахсий мулкидан фойдаланади (айрим ҳолларда кредит ёки ссудалардан фойдаланиши эҳтимолдан ҳоли эмас);

3. Ўз иш кучини ишлатишади, ёлланма ишчи кучидан фойдаланилмайди;

4. Фаолиятида ишлатиладиган барча ресурслардан самарали фойдаланишга ва қўпроқ маҳсулот ишлаб чиқишга интилишади;

5. Юридик шахс мақомига эга бўлмайди, уларга ҳокимиятдан рухсатнома олиш шарт эмас;

6. Фаолият юритишда мустақил қарорлар қабул қилади; ва ниҳоят, улар ғз таваккалчилиги асосида иш юритади.

Жамиятнинг асосий бўғинини, ишлаб чиқариш ва хизматни бозор ва жамият учун амалга оширувчи, ғз хўжалик фаолиятини ғз эҳтиёжини (талаби) учун эмас, ташқи, бошқалар эҳтиёжини (талабини) қондиришга йғналтирувчи корхоналар ташкил қилади.

Бундай ҳолларда иқтисодий фаолият ижтимоий, оммавий характер олиб, улар нафақат ғзи ёки оиласи учун, балки бошқалар учун ижтимоий-иқтисодий мақсадни кўзлаб ишладилар. Шунинг учун ҳам корхона таърифини ёритиш учун, унинг мазмунига ҳар тамонлама ёндашиш зарур. Корхона иқтисодиётига бағишланган адабиётларда бу масалага яхлит ёндашув мавжуд бўлиб, унинг мазмунига ташкилий-иқтисодий, ҳуқуқий нуқтаи назардан, ҳамда корхонанинг жамиятда тутган ёрни, мавқеига қараб ёндашиш тавсия қилинади.

Ташкилий иқтисодий нуқтаи назардан қараганда корхона - моддий, меҳнат ва молиявий ресурслар мажмуасидан иборат бўлиб, у тадбиркорлик фаолияти асосида ташкил қилиниб, маҳсулот ишлаб чиқиш, бирон бир иш ёки хизматни аҳолининг, бозорнинг талабларини қондириш ва фойда олиш мақсадида ёки социал аҳамиятга эга бўлган функциясини бажаришдир. Шундай қилиб корхона хўжалик субъекти бўлиб, унинг мақсад ва вазифалари тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишдан келиб чиқади.

Корхона тушунчасининг муҳим тамонларидан бири, фаолиятидаги барча масалалар бўйича қарорлар қабул қилиш ҳуқуқига эгалик қилади, ғз ҳаракатларига жавобгар ҳисобланади. Бу нуқтаи назардан корхона жамиятнинг мустақил хўжалик субъекти сифатида намоён бўлади.

Корхона тушунчасини унинг жамиятда тутган ёрни ва аҳамиятисиз кўз олдингизга келтириб бўлмайди. Бу масала 2,1 парагрифда ёритилган. Бу нуқтаи назардан ёндашиш корхонага жамиятнинг асосий бўғини сифатида ёндашишни тақозо қилади.

Ниҳоят корхона тушунчасининг ҳуқуқий мақоми мавжуд бўлиб, у албатта ҳуқуқий шахс бўлиши шарт. Ҳуқуқий шахс сифатида корхонага “Ўзбекистон Республикасидаги корхоналар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг биринчи моддасида қуйидагича таъриф берилган: “Ҳуқуқий шахс ҳуқуқига эга бўлган, мулкчилик ҳуқуқи ёки хўжаликни тўла юритиш ҳуқуқи бўйича ғзига қарашли мол-мулкдан фойдаланиш асосида маҳсулот ишлаб чиқарадиган ва

сотадиган ёки маҳсулотни айрибошлайдиган ишларни бажарадиган, хизмат кўрсатадиган, беллашув ҳамда мулкчиликнинг барча шакллари тенг ҳуқуқлиги шароитида амалдаги қонунларга мувофиқ, ёз фаолиятини рўёбга чиқарадиган мустақил хўжалик юритувчи субъект корхона ҳисобланади”.

Корхона ҳуқуқий шахс мақомига эга бўлиш учун қуйидаги талабларга жавоб бериши керак: фаолият юритиш ёки бошқариш учун биринчидан, мол-мулкка эга бўлиши;

иккинчидан, мажбуриятларига мол-мулк билан жавоб бериш;

учинчидан, мулкни сотиш, сотиб олиш;

тўртинчидан, мулкӣ ва шахсий номулкий ҳуқуқларни амалга ошириш;

бешинчидан, судда жавобгар ва талабгар бўлиши мумкинлиги;

олтинчидан, мустақил хўжалик балансига эга бўлиш.

Юқоридагилардан келиб чиқиб корхонага қуйидагича таъриф бериш назарий ва амалӣ нуқтаи назардан мақсадга мувофиқ бўлади деб ҳисоблаймиз.

Корхона - жамиятнинг асосий бўғини ҳисобланувчи, аҳолининг талабини қондириш ва фойда олиш ёки бошқа ижтимоӣ функцияларни бажариш мақсадида, хусусий ресурслардан фойдаланиш асосида маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган, айрибошлайдиган, ҳамда бошқа ишларни ва хизматларни бажарадиган, фаолияти бўйича қарорлар қабул қиладиган ва унга жавобгар, ҳуқуқий шахс мақомига эга бўлган, ҳар хил масштабдаги хўжалик юритувчи субъектдир.

Ушбу таъриф мақсади, фаолияти, шакли, турлари ва мулк шаклидан қатъий назар барча корхоналарга тааллуқлидир.

Хўжалик юритувчи субъекти корхона мақомига эга бўлиши учун жаҳонда қабул қилинган қуйидаги белгиларга жавоб бериши зарур. Бу белгилар унинг таърифидан келиб чиқади.

Корхона хўжалик юритувчи субъект сифатида ишчи коллективини ташкил қилишни аниқ тизимига (системасига), корхонанинг таркибий тузилиш, бошқариш технологияси ва тартибига эга бўлиши керак. Шундай қилиб, корхонанинг биринчи белгиси унинг ташкилий тузилиши ва бошқарилиши.

Корхона ташкилий яхлитлиги унинг иккинчи белгисидир.. Ташкилий яхлитлик тегишли тартибда корхонанинг таъсис этувчи ҳужжатларида ғз аксини топган бўлиши керак.

Учинчи белгиси ғзлик мулкига эга бўлиши. Корхона мол-мулкани ғз ҳоҳиши бўйича ишлатиши мумкин.

Тўртинчидан корхона ғз ҳаракати ва бурчлари олдида моддий жавобгарлиги.

Ва ниҳоят корхонанинг охирги белгиси унинг ғз номига эга бўлиши. Бу белги ташқи қарашда формал кўринган билан моддий аҳамиятга эгадир. Чунки у ғз номи билан битимлар тузади, ташқи алоқаларни амалга оширади, ғз имджини асрайди, улуғлайди, суд органларига талабгор ёки жавобгар сифатида чиқади, фаолиятини реклама қилади ва бошқа функцияларини амалга оширади.

Корхоналарнинг шакллари ва турлари масаласига тўхталсак, аксарият адабиётларда (чет эл, ғзимизда чоп этилган) алоҳида белгиларига қараб уларнинг турлари таснифланади. Шакли ва турларига алоҳида урғу берилмайди¹. Масалан: 1. “Современная экономика” ғқув курсининг² 22.2. параграфи “Виды и формы предприятий” деб номланган, лекин турлари ва шакллари ажратиб таснифланмаган.

2. В.А.Чженнинг “Хусусийлаштириш асослари” асарида³ ҳам “Корхоналарнинг ташкилий-ҳуқуқий шакллари” бўлимида корхонанинг турлари ва шакллари бир хил маънода ишлатилади. Бу асарда мулк турлари келтирилиб, “Ўзбекистон Республикасида корхоналар тўғрисидаги Қонунга мувофиқ мана шу мулк шакллари асосида корхоналарнинг ҳар хил турлари барпо этилиши мумкин” деб таъкидланган ва корхонанинг қуйидаги турлари келтирилган: Ижара корхонаси; кичик корхоналар; хусусий корхоналар; ҳиссадорлик жамиятлари; қўшма корхоналар.

¹ “Экономика”: Учебник, пид ред. А.С.Булатова. - М.: Юристь, 2000, с.168-174.

“Экономика предприятия”: Учебник для вузов, пер. с нем. - М.: ИНФРА-М, 1999, с.19-23.

“Курс экономики”: Учебник, пед. ред. Б.А. райзберга. - М.: ИНФРА-М, 1997, с. 507-523.

“Экономика предприятия”: пер ред. В.Я.Хршчаг. - Мн. Эконом пресс. 2000, с.10-13.

“Экономика предприятия”: Учебник, Дадабаев Ю.Т. и др. Ташкент, 1998, с. 7-9.

“Экономика предприятия”: тексты лекций, Махмудов Э.Х., Юлдашева Ш.М., Каландарёва С.Г. - Т.: ТГЭУ. 2000, с 19-23.

² “Современная экономика”: Общеизвестный учебный курс. Коллектив авторов. Ростав-на-Дону, Издательство “Феникс”, 1996, с. 321-325.

³ Чжен В.А. “Хусусийлаштириш асослари”: Тошкент, “Ильтисод ва қўлхўр дунёси”, 1996, 59-102 бет.

Бизнинг фикримизча корхоналарни мулк шакллари ва соҳаларига қараб шаклларга таснифланиши мумкин. Корхонанинг шакллари тўхталиб нтамиз.

Корхоналар мулк шакллари асосланган ҳолда ташкилий-ҳуқуқий шаклларга турланади. “Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонунига биноан (4 модда) мулк қуйидаги шаклларда юзага чиқади:

- фуқароларнинг шахсий ва хусусий мулки;
- коллектив (ширкат) мулки, шу жумладан оилавий маҳалла, кооператив мулк, ижарага олинган корхона мулки, акционерлар жамияти, давлат корхонаси коллективининг, жамоат ташкилотлари ва диний ташкилотлар, концерн (консарциум)ларнинг мулки, юридик шахс ҳисобланган бошқа жамоалар мулки;
- Республика, Қорақалпоғистон Республикаси, маъмурий-территориал тузилмалар (комунал) мулкдан иборат давлат мулки;
- аралаш мулк;
- қўшма корхоналар, ажнабий фуқаролар, ташкилотлар ва давлат, шунингдек ажнабий юридик шахслар мулки.

Мулк шакллари муносиб корхоналар қуйидагича шаклларга таснифланиши мумкин:

- шахсий ёки хусусий мулкга асосланган хусусий корхоналар;
- жамоат мулкига асосланган корхоналар;
- давлат мулкига асосланган корхоналар;
- аралаш мулкга асосланган қўшма корхоналар;
- ажнабий давлатлар, ажнабий фуқаролар мулкига асосланган корхоналар.

Соҳаларга қараб корхоналарни қуйидаги шаклларга ажратиш мумкин: моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги; транспорт; қурилиш; алоқа; муомала; хизмат; таълим; инфратузилма (инфраструктура); бошқарув соҳаларидаги ҳамда жамоат жамиятлари ва диний ташкилотлар корхоналарига.

Корхоналар юқорида келтирилган шакллари яъни мулк шаклига ва соҳаларига мос ҳолда ва алоҳида белгиларига қараб турларга таснифланади.

Ишлаб чиқариш масштаби (ҳажми)га қараб кичик, ўрта ва йирик корхоналарга турланади.

Бу корхоналарга асосан ишчиларнинг сонига қараб тоифага ажратилади. Ўзбекистон Республикасида макроиқтисодиёт ва

статистика вазирлиги маълумотига асосан амалдаги корхоналар кўрсаткичлари қуйидаги жадвалда келтирилган¹.

Жадвал 2.2.1.

(ишчилар сони)

№	Тармоқлар	саноат	қурилиш	қишлоқ хўжалиг и	бошқару в
	Корхона турлари				
1.	Микрофирма	5-10	1-10	1-5	1-5
2.	Кичик	10-40	10-20	5-20	5-10
3.	Ўрта	40-100	20-50	20-30	10-20
4.	Йирик	100 дан ортиқ	50 дан ортиқ	30 дан ортиқ	20 дан ортиқ

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 30 августдаги фармонида биноан 2004 йил 1 январдан кичик тадбиркорлик (бизнес) субъектлари тоифасига қуйидагилар киради:

1. яқка тартибдаги тадбиркорлар:

2. ишлаб чиқариш тармоқларида банд бўлган ходимларнинг ўртача йиллик сони 20 кишидан, хизмат кўрсатиш соҳаси ва бошқа ишлаб чиқаришга алоқадор бўлмаган тармоқларда 10 кишидан, улгуржи, чакана савдо ва умумий овқатланиш соҳасида 5 кишидан ошмаган микрофирмалар;

3. қуйидаги тармоқларнинг ўртача йиллик ходимлар сони:

3.1. енгил ва озиқ-овқат саноати, металлга ишлов бериш ва асбобсозлик, ёғочни қайта ишлаш, мебел саноати ва қурилиш материаллари саноати - 100 кишидан;

3.2. машинасозлик, металлургия, ёқилғи-энергетика ва кимё саноати, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ва қайта ишлаш, қурилиш ҳамда бошқа саноат-ишлаб чиқариш соҳалари - 50 кишидан;

3.3. фан, илмий хизмат кўрсатиш, транспорт, алоқа, хизмат кўрсатиш соҳаси (суғурта компанияларидан ташқари), савдо ва умумий овқатланиш ҳамда бошқа ишлаб чиқаришга алоқадор бўлмаган соҳалар - 25 кишидан ошмаган кичик корхоналар.

Корхоналарни ишчилар сонига қараб тоифалаш ҳар хил давлатларда иқтисодий тармоғига қараб ҳар хил бўлиши мумкин. Масалан: Америка қўшма штатларида қайта ишлаш саноатидан

¹ TESIS. Иқтисодий йўналишлар. Чорак нашр. Ўзбекистон. июл-сентябр, 2001 60 б.

ташқари барча микрофирмаларга тармоқлар учун - 20 кишигача, кичик корхоналарга - 100 кишигача, ърта - 500 кишигача ва ѝирик корхоналарга 500 кишидан књп. Қайта ишлаш саноатида кичик корхоналарга 500 кишигача ишлайдиган корхона киритилади.

Россияда кичик корхоналарга чакана савдо ва маиший хизматда - 30 кишигача, улгуржи савдода - 50, илмий-техник соҳада ва кишлок хњжалигида - 60, ишлаб чиқариш қурилиш ва транспортда - 100 кишигача ишлайдиган корхоналар киритилади.

Украинада кичик корхоналарга чакана савдода - 12 кишигача, ноишлаб чиқариш соҳасида - 25, фан ва илмий хизмат књрсатиш соҳасида - 100, саноат ва қурилишда - 200 ва бошқа ишлаб чиқариш соҳаларида - 50 кишигача.

2. Хњжалик юритиш шаклларига қараб корхоналар акционер (очик, ёпик) корхоналар, ширкат (кооператив), ижара корхоналарига таснифланади.

3. Маҳсулот ишлаб чиқариш бњйича ихтисослашувига қараб, ихтисослашган, универсал ва аралаш корхоналарга бњлинади.

4. Корхоналар ишлаб чиқариш маҳсулоти ёки хизмат турларига қараб жуда кенг таснифга эгадир. Масалан: авиация заводи, текистел фабрикаси, кондитер заводи, автокорхона, тижорат банки, меҳмонхона, савдо уйи, шифохона, университет, мактаб, мачит ва ҳоказолар. Айни ушбу турларига қараб аксарият корхоналарга номлар қњйилади.

Иқтисодий ислоҳотлар жараёнида вужудга келган корхоналарни мустақиллигини мустаҳкамлаш, яъни иқтисодий муносабатларга мослашувчанлигини таъминлаш учун махсус ташкилий таркибга эга бњлган бирлашмалар ташкил қилиш эҳтиёжини тњғдиради. Буларга концерн, корпорация, ассоциация, холдинг компанияси, молия-саноат гуруҳи, агрофирма кабилар киради.

Бундай бирлашмалар республикада фаолият књрсатиб келмоқда. Уларга қисқача тасниф бериб ътамиз.

Концернлар.

Концерн - ѝирик бирлашмалар ва корхоналарни тњла бошқариш ҳуқуқи билан шартнома асосида бирлаштирган ташкилий-таркибий шакл.

Концерн ѝирик масштабдаги ишлаб чиқариш, кооперациялаш ва комбинациялаш имкониятларига эгадир. Концерн корхоналарни

хўжаликни тўла бошқариш ҳуқуқлари асосида бирлаштиради. Ўз таркибига кирган корхоналарга юқори идора вазифасини бажаради.

Концерн юридик шахс ҳисобланади, уни вазифа ва функцияларини бажаради. Концернлар асосан корхоналарни ҳудудий белгилари бўйича бирлаштиради. Ташкилий-таркиб нуқтаи назардан ҳиссадорлик жамиятларига яқин бўлиб, у турли мулкчилик шаклларидаги ҳиссадорлик компанияларни ва корхоналарни бирлашмасидир.

Капитални, ишлаб чиқариш қувватини концентрациялаш, ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш имкониятлари билан ўзгарувчан бозор конъюктурасига турғунлигини таъминлайди, инвестицион ресурслардан самарали фойдаланишни ташкил қила олади.

Корпорациялар (ассоциациялар).

Корпорация - ҳиссадорлик жамияти ёки ҳиссадорлар бирлашмаси кўринишидаги ташкилий-таркибий бошқарув шакли

Корпорация чиқарилган акциялар қиймати билан чекланган мажбуриятлар бўйича масъулиятли бўлади, ўз номидан товарлар ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, шартномалар тузиш, қарз олиш ёки бериш ва бошқа ҳуқуқий шахс ҳаракатларини амалга оширади.

Корпорация фаолиятини таъминлаш учун корпорация муассасаларининг пул бадаллари ҳисобидан низомий жамғарма ташкил этади, акциялар ва бошқа қимматбаҳо қоғозларни чиқариш ва сотиш орқали низомий жамғармани кўпайтириб бориш ҳуқуқига эга.

Корпорация республика ва хорижий корхоналар, ташкилотлар ҳамда хусусий шахслар билан ҳар турли битишувлар ва бошқа ҳуқуқий ҳатти-ҳаракатларни амалга оширади.

Ассоциациялар ҳам концернларнинг вазифасига ўхшаш вазифаларни бажаради. Лекин, улар корпорациядан фарқли равишда хўжалик юритувчи субъектларнинг ихтиёрий бирлашмалари бўлиши мумкин. Бу субъектлар бирлашиб, ўз ҳуқуқлари ва вазифаларининг бир қисмини ижроия идораларига топширадилар ҳамда уни сақлаш учун зарур маблағлар ажратадилар.

Ассоциациялар фойда олишини ўзига мақсад қилиб қўймаган жамоат ташкилотлари тариқасида бўлиши мумкин. Бу ҳолда у, ўз аъзоларининг манфаатларини ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилиш,

давлат ва қонунчилик идораларида уларнинг манфаатларини ифодалаш, уларга маслаҳат хизматларини ташкил қилиш, фаолиятига йўл-йўриқлар кўрсатиш каби вазифаларни бажаради.

Холдинг компанияси.

Холдинг компания - ёзро кооперацияланиш фаолиятини ривожлантириш мақсади, корхоналар маблағларини кўнгилли равишда бирлаштириш натижасида тузилган ташкилий-таркибий бошқарув шакл.

Холдинглар ҳуқуқий шахс ҳисобланади.

Холдинг компанияси корхоналарнинг шартнома мажбуриятларини бажарилишини, маҳсулот (ишлар, хизматлар) ҳажми ҳисошини, моддий, молия, меҳнат ва бошқа ресурслардан самарали фойдаланишни, уларнинг ривожланиши учун мавжуд имкониятлардан тўла фойдаланишни таъминлайди.

Холдинг компанияларининг фаолияти “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонун ва “Холдинг ҳақида Низом”, шунинг монополияга қарши қонунчилик ҳужжатларига асосан юритилади.

Холдинг бошқа акциядорлик жамиятларни вужудга келтирувчи ёки бошқа акциядорлик жамиятлари акцияларининг пакетида эгаллик қилувчи муассасалар шаклига киради.

Тараққий топган чет эл давлатларида сармоя бозори кенг ривожланганлиги туфайли ёзга жамиятларнинг акцияларини тасарруф этиш ҳар қандай корхона учун одатдаги ҳол. Шунинг учун активлари асосан бошқа жамиятларнинг акцияларидан иборат бўлган жамиятлар холдинг компаниялари деб юритилади. Холдинг компаниялари фаолияти акциялар мажмуасини бошқариш, биржа операцияларидан тушадиган дивидентлар ва даромадларни тўплаш, ҳамда акциядор жамиятлари фаолиятини назорат қилиш, уларни бошқарув органларига ёз кадрларини тайинлаш каби ваколатларга эгадир.

Холдинг компанияларини ташкил этиш сармоя ва илмий-техник ресурсларни интеграциялашга турли корхоналар ва иқтисодиёт тармоқлари ҳамда ҳудудларни йирик инвестиция лойиҳаларини амалга оширишга имконият яратади.

Капиталининг 50 фоизидан кўпроғини бошқа эмитентларнинг қимматбаҳо қоғозлари ва бўлак молиявий активлар ташкил этувчи

холдинглар молиявий холдинг ҳисобланади. Унинг активлари таркибига фақат қимматбаҳо қоғозлар ва бошқа молиявий активлар, шунингдек бошқарув аппарати юритишни таъминлаш учун бевосита керакли мол-мулк кириши мумкин.

Молиявий холдинг шъба корхоналарининг ишлаб чиқариш ва тижорат фаолиятига аралаштиш ҳуқуқига эга эмас.

Молия-саноат гуруҳлари.

Молия - саноат гуруҳи - кредит-молия ва инвестиция муассасалари, корхоналар ва ташкилотларнинг ишлаб чиқаришни халқаро кўламда ихтисослаштириш ва кооперациялашни чуқурлаштириш орқали максимал фойда олиш мақсадида маблағларини бирлаштириб ташкил қилинган ташкилий-таркибий бошқарув тузилма.

Мулкчилик шаклидан қатъий назар, ҳар қандай ташкилий-ҳуқуқий турдаги корхоналар, шунингдек кредит-молия, инвестиция ва бошқа муассасалари, нодавлат пенсия жамғармалари ва бошқа жамғармалар, суғурта ташкилотлари, шу жумладан хорижий ташкилотлар молия-саноат гуруҳининг иштирокчилари бўла оладилар.

Молия-саноат гуруҳларининг ташкил этилиши, фаолияти, қайта тузилиши ва тугатилиши Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасида корхоналар тўғрисида”, “Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида”, “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқини ҳимояси тўғрисида”ги қонунлари, “Молия-саноат гуруҳлари ҳақидаги Низом” ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа қонунлари билан тартибга солинади.

Молия-саноат гуруҳлари қуйидаги масалаларни ҳал қилиш ваколатига эга:

- иштирокчилар ресурсларини бирлаштириш, хўжалик алоқаларини йўнатиш ва шу асосда янги умумиқтисодий маконни яратиш;

- инвестиция ресурсларини жалб этиш, ишлаб чиқаришни техник-иқтисодий даражасини, маҳсулотнинг сифатини ва рақобатбардошлигини ошириш;

- инвестиция ресурсларини фан ечимларини кўп талаб қилувчи тармоқларга, транспорт, телекоммуникация ва фойдали қазилмаларни қазиб олишга йўналтириш;

- ھз таркибида корхоналарга хизмат кърсатувчи ҳуқуқий жиҳатдан мустақил тузилма бўғинлари ваколатли банк, савдо уйи, таъминот-сотиш ташкилоти, маркетинг бўйича бўлинмалар ва ҳоказоларни ташкил этиш;

- иқтисодиётнинг тузилмавий қайта қурилишига кърмаклашиш ва бошқалар.

Иштирокчилари орасида Ўзбекистон Республикасидан ташқарида бўлган ҳуқуқий шахсларга эга бўлган молия-саноат гуруҳлари трансмиллий компания ҳисобланади. Давлатлараро молия-саноат гуруҳининг ташкил этилиши, фаолияти ва тугатилиши ҳукуматлараро тузилган битимлар билан белгиланади.

Агрофирмалар.

Туман қишлоқ хўжалик мажмуининг ривожланишини таъминлаш мақсадида, пахтакор ва бошқа хўжаликлар, қайта ишлаш корхоналари ҳамда хизмат кърсатувчи корхоналар фаолиятини мувофиқлаштирувчи, ҳуқуқий шахс мақомига эга бўлган ташкилий-таркибий бошқарув орган.

Агрофирмалар қуйидаги вазифаларни амалга оширади:

- давлат тайёрлов корхоналарига пахта толаси, бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етказиб бериш;

- қишлоқ хўжалигини илмий-техник даражасини ошириш, жаҳон стандартларига мос маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлаш;

- маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш соҳасида бозор муносабатларини ривожлантириш, моддий-техник ресурсларнинг рақобатчи бозорларини яратиш;

- хўжаликлар ва бошқа корхоналарга инвестицияларни жалб қилишда кърмаклашиш;

- маркетингни ташкил этиш, бозор ҳолатини (конъюктурасини) ўрганиш ва хўжаликлар, корхоналар ва ташкилотларга етиштирилган маҳсулотларини сотишда кърмаклашиш, ҳамда ھз Низомига мувофиқ бошқа вазифаларни.

2.3. Корхоналар фаолиятини лицензиялаш

Корхоналар фаолиятини айрим турлари давлат томонидан лицензиялаш (рухсатнома) орқали амалга оширилади.

Жаҳон тажрибасида лицензия ихтиро, технология, технологик билим, ишлаб чиқариш сири, тажрибаси, савдо маркаси кабиларга берилади.

Чет эллар амалиётида лицензиялар ҳуқуқий характери ва миқдорига қараб ҳар хил турларда ишлатилади. Улар махсус, махсус бўлмаган (оддий), тўла кабилар. Бу лицензиялар патентли ёки патентсиз бўлади.

Жаҳон бозори амалиётида лицензиялар ва ноу-хау билан олди-сотди савдоси кенг тарқалган. Бундай ҳолларда лицензия, ихтиро, технология, технологик билим, ишлаб чиқариш тажрибаси, ишлаб чиқариш сири, савдо маркаси кабиларни (эгаси) сотувчини (лицензиар) уларни сотиб олувчига (лицензиат) бирон бир даврга ишлатиш учун берилган рухсатнома сифатида тушунилади. Лицензияларни сотиш патентли ва патентсиз бўлиши мумкин.

Патентли лицензия - лицензияни ишлатиш ҳуқуқини ноу-хаусиз беришни (“соф патент”) билдиради.

Патентли лицензия олиш уни ишлаб чиқаришга жорий қилишга қўшимча харажатлар талаб қилади. Бу эса тижорат хавфини кучайтиради ва иқтисодий самарани камайитириши, технологик нуқтаи назардан амалга ошириши қийинчиликлар тўғдириш эҳтимоли кўпроқ. Шу сабабли амалиётда патентсиз (Лицензия ноу-хауси билан) лицензияни сотиб олишга кўпроқ интилинади.

Лицензиялар ўз характери ва ишлатиш ҳуқуқининг ҳажмига қараб қуйидаги турларга ажратилади:

Оддий - бундай лицензиялар лицензиарга (лицензия эгасига) ушбу ҳудудида битта лицензияни бир неча сотиб олувчиларга сотилиш ҳуқуқини беради;

Махсус - сотиб олувчига лицензияни ишлатишни монопол ҳуқуқини беради.

Тўла - лицензиатга лицензияни муддатига (патент ёки ноу-хоуни) ишлатишга махсус ҳуқуқ беради. Лицензиялар билан савдо лицензия келишувлар (шартномалар) асосида амалга оширилади. Келишувлар (Шартномалар)да фаолият лицензияланган тури; Лицензияни ишлатиш характери ва ҳуқуқи; ишлаб чиқариш соҳаси, доираси, ҳудудий чегараси; лицензияни ишлатиш муддати ва бошқа мажбуриятлар ўз аксини топади.

Лицензия - иқтисодиётнинг айрим соҳалари ёки тармоқларида жиддий давлатшумул аҳамиятга эга бўлган соҳалар, тармоқлар,

корхоналарга айрим маҳсулотларни яратиш, ишлаб чиқариш, сотиш, ташиш, сақлаш ва таъмирлаш каби ишларни амалга ошириш учун рухсатнома бериш тўғрисидаги ҳужжат.

Лицензиялаш юқорида келтирилган жараёнларни амалга оширишга рухсатнома бериш учун бажариладиган фаолият.

Ўзбекистон Республикасида лицензиялаш жараёни Ўзбекистон Республикасининг “Фаолиятнинг айрим турларини лицензиялаш тўғрисида”ги Қонуни, Вазирлар Маҳкамасининг 28 июн 2002 йилги 236-сонли фаолиятни айрим турларини лицензиялаш тўғрисидаги қонунни амалга ошириш чора-тадбирлари ҳақидаги қарори ва ҳукуматнинг бошқа қонун ҳужжатлари асосида амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасининг “Фаолиятнинг айрим турларини лицензиялаш тўғрисида”ги қонуннинг 3 моддасида лицензияга қуйидагича таъриф берилган.

Лицензия - лицензияловчи орган томонидан юридик ёки жисмоний шахсга берилган, лицензия талаблари ва шартларига сўзсиз риоя этилгани ҳолда фаолиятнинг лицензияланаётган турини амалга ошириш учун рухсатнома (ҳуқуқ).

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси фаолиятнинг лицензияланиши мажбур бўлган соҳалари ва турларини, лицензияловчи органларни аниқлайди ва белгилайди.

Лицензиялар намунавий (оддий) ва якка тартибдаги турларга бўлинади.

Намунавий (оддий) лицензиялар турига чекланмаган доирадаги ҳуқуқий ва жисмоний шахсларга бериладиган лицензиялар киради.

Якка тартибдаги лицензиялар жумласига ҳуқуқий ва жисмоний шахсларга алоҳида талаблар ва шартлар асосида бериладиган, лицензия эгаларига фаолиятнинг мазкур турини амалга оширишда мутлоқ ҳуқуқлар берувчи, миқдорий чекланган лицензиялар киради. Уларнинг миқдорий чекланиш меъёри, амал қилиш ҳудуди, фаолият объекти ёки ҳукумат томонидан белгиланадиган бошқа асосларга кўра белгиланади.

Якка тартибдаги лицензияларни бериш асосан танлов (тендер) асосида амалга оширилади.

Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 28 июндаги 236 сон қарорига биноан лицензияланиши шарт бўлган маҳсулотлар, фаолиятлар турлари

ва фаолиятнинг айрим турларини лицензияловчи органлар тасдиқланган.

Қурол-яроғ, ық-дориларини, ҳарбий-техникани, уларнинг эҳтиёт қисмлари, портловчи ва заҳарли моддаларни, шифрловчи техникани яратиш, ишлаб чиқариш, таъмирлаш ва реализация қилиш; кыприклар ва тонелларни, мудрофаа объектларини лойиҳалаштириш, қуриш, улардан фойдаланиш ва уларни таъмирлаш; ноширлик, нодавлат таълим муассасаларининг, диний таълим муассасаларининг, туризм фаолиятлари; этил спирти ҳамда бошқа алкоғолли маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва ҳоказолар лицензияланиши шарт.

Лицензияловчи органларга Ички ишлар вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Молия вазирлиги, Давлат мулк қымитаси, Давлат божхона қымитаси, Марказий банк, Алоқа ва ахборотлаштириш агентлиги, Электр энергетикада назорат быйича давлат агентлиги ва бошқалар киради.

2.4. Давлат корхоналарини ислоҳ қилиш

Ўзбекистон Республикасида бозор иқтисодиётига ытишни ызига хос модели яратилган быйиб, унинг бешта устувор йыналиши Республика Президенти И.А.Каримов томонидан назарий жиҳатдан асосланган ва ишлаб чиқилган. Бу йыналишлар қисқа қилиб айтганда: биринчидан, ислоҳотларни эволюцион йыл билан, яыни босқичма-босқич амалга ошириш; иккинчидан, давлат ислоҳотларни бошқарувчи вазифасини бажариши, унинг бош ислоҳотчи эканлиги; учинчидан, ислоҳотлар инсон учун, унинг ҳаёти фаровон быйиши, манфаатлари ва талаблари рыйёбга чиқишига шарт-шароит яратиш учун амалга оширилиши эытиборга олиб жамиятда кучли ижтимоий сиёсат юргизиш; тыйртинчиси, иқтисодиётнинг сиёсатдан устунлигини таъминлаш, уни мафкурадан озод қилиш; бешинчиси, қонуннинг устунлигини таъминлаш, қонунларга риоя қилишдир.

Ушбу йыналишларга мос Ўзбекистон Республикасидаги хусусийлаштириш модели ишлаб чиқилган.

Хусусийлаштириш модели қуйидагилардан иборат:

- хусусийлаштириш республикада ытказилаётган ислоҳотларнинг ызагини ташкил қилиб, унинг ички мантиқига быйсиндирилган;
- хусусийлаштириш жараёни давлат томонидан бошқарилади;

– хусусийлаштиришда қонуннинг устуворлигига бирламчи бўлиб, барча жараён, истисносиз, таълуқли қонунлар ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларга риоя этиши шарт;

– хусусийлаштириш аҳолининг кам таъминланган қисмини ижтимоий қўллаб-қувватлаш, аҳолини ёсишини ҳисобга олиш, аста-секин ижтимоий қафолатлар тизимига ётишини эътиборга олишга адресли йўналтирилиши;

– хусусийлаштириш жаҳон тажрибасини ҳисобга олган ҳолда, инқилобий сакрашларсиз, босқичма-босқич, эволюцион йўл билан амалга оширилиши.

Бозор иқтисодиётини шаклланишининг асосий негизини мулк масаласини ҳал этилиши ташкил этади. Шу сабабли ҳам 1992 йили Ўзбекистон Республикасида Давлат мулк ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш қўмитаси ташкил қилинади.

Бу орган республикада бозор ислохотлари жараёнларини амалга оширувчи ижро органлардан бири бўлиб, унинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- қўп укладли иқтисодиётни шакллантириш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлашда ягона сиёсатни ётказиш;

- давлат тасарруфидан чиқариш, хусусийлаштириш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш жараёнига ташкилий-услубий раҳбарлик қилиш;

- бозор инфратузилмасини яратиш;

- фуқароларнинг мулкӣ ҳуқуқларини ҳимоя қилишни ва хусусийлаштирилгандан кейин тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш;

- хусусийлаштириш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлашга доир дастурларни ишлаб чиқиш ва ҳоказолар.

Ушбу орган мамлакат ҳукумати билан биргаликда хусусийлаштиришнинг стратегияси ва тактикасини ишлаб чиқди. Ушбу дастурга мувофиқ ётиш даври шароитида мулкни хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш тартиб ва усуллари аниқланди.

Бозор иқтисодиёти шароитига мос мулк муносабатларини шакллантиришнинг асосий йўли мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдир. Шу сабабли ислохотларнинг асосини мулкни хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш ташкил қилади. Бу эса давлат корхоналарини ислоҳ қилишни асосини ташкил қилган.

Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш деб қандай жараённи тушунамиз?

Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги Қонунининг биринчи моддасида бу тушунчаларнинг умумий тарифи берилган, унда: “Давлат тасарруфидан чиқариш - давлат корхоналарини ва ташкилотларини жамоа, ижара корхоналарига, акцияли жамиятларга, масъулияти чекланган жамиятларга, давлатга қарашли бўлмайдиган бошқа корхоналар ва ташкилотларга айлантиришдир.

Хусусийлаштириш - фуқароларнинг ва давлатга тааллуқли бўлмаган юридик шахсларнинг давлат мулки объектларини ёки давлат акцияли жамиятларининг акцияларини давлатдан сотиб олишдир”, - деб тарифланган. Шу билан бир қаторда бу тушунча моддий ишлаб чиқариш ва уларни тақсимлашни, хизматни давлат назоратидан чиқариш ҳамда бошқарув ҳуқуқларини янги мулкдорларга ёки ёлланма бошқарувчиларга беришни ҳам акс эттиради. Чунки бу жараёнлар нафақат мулкдорни ўзгаришини билдириб, у мулкка эгалик ва бошқариш ҳуқуқининг хусусий шахс ихтиёрида жамланишини ҳам тақозо қилади. Бу жараён жамиятда конституционал ўзгаришларга олиб келиши муқаррар, яъни амалда янги хўжалик-ҳуқуқий тизимини яратишни ҳам талаб қилади.

Хусусийлаштириш монополияга қарши йўналишга эга бўлиб, иқтисодий таркибий ўзгаришларга, хўжалик тизимини реконструктуралашга асос бўлади, жамиятни барқарорлаштириш ва инфляцияга қарши кураш муаммоларини ҳал қилишга ёрдам қилади.

Республикада хусусийлаштиришни ҳуқуқий-меъёрий жиҳатдан таъминлаш учун зарурий қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилган. Уларда мулк шакллари, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, уларнинг қоидалари, амалга ошириш усуллари, шакллари, босқичлари, объектлари ва уларни сотиб олиш тартиблари ва бошқа шарт-шароитлари белгилаб қўйилган. Хусусийлаштириш босқичлари “оддийдан мураккаб сари” қоидаси асосида ўтказилиши белгилаб қўйилган. Бу асосида Республикада хусусийлаштиришни уч босқичи амалга оширилади.

Биринчи (1992-1993 йиллар) босқични савдо, умумий овқатланиш, маиший хизмат соҳаси ва кичик саноатни ўз ичига олган кичик хусусийлаштириш ташкил этди. Натижада 53902 иншоот янги мулк шаклини эгаллади. Шулардан: 10638 таси савдо; 12561-маиший хизмат кўрсатиш; 24316-матлубот кооперацияси; 4753-тайёрлов соҳаси

иншоатлари ташкил этган. Уларнинг 95 фоизи юридик шахс мақомини олган.

Бу даврда корхоналар ва яшаш жой фондлари хусусийлаштирилди. Мулкдор сифатида мазкур корхоналарнинг ходимлари ва уйларда яшовчи кишилар рўёбга чиқди. Давлат мулки бўлган 53902 объект асосида 18000 оилавий корхона ва ёпиқ турдаги 1700 акциядорлик жамияти тузилди. 700 дан ортиқ совхоз жамоа хўжаликларига айлантирилди. Умумий майдони 170000 гектар бўлган 15000 фермер хўжалиги тузилди. 1993 йилда ЯММнинг 35% иктисодиётнинг нодавлат секторида ишлаб чиқилди.

Иккинчи (1994-1995 йиллар) босқичда оммавий хусусийлаштириш амалга оширилди, бу босқич енгил, озиқ-овқат, фармацевтика саноатини, тайёрлов шахобчаларини, қурилиш, транспорт, алоқа корхоналарини ва саноатнинг айрим иншоотларини ўз ичига олди.

Хусусийлаштиришнинг иккинчи босқичида 180000 кичик, ўрта ва йирик корхона мулк шаклини ўзгартирди, уларнинг аксарияти очиқ турдаги акциядорлик жамиятларига айлантирилди. Саноат корхоналарини кенг миқёсда хусусийлаштирилиши натижасида 2 млн. акция, пай ва улушга эга бўлган хусусийлаштирилган корхона эгалари, 85 минг хусусий ва кичик корхона эгалари, 14 минг кўчмас мулк эгаларини ўз ичига олган мулкдорлар синфи ташкил топди.

1996 йилдан бошлаб хусусийлаштиришни учинчи босқичи амалга оширилиши бошланди. Ушбу босқич ислохотларни чуқурлаштириш даврига мос бўлиб, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнини янада чуқурлаштиришга йўналтирилган бўлиб, йирик давлат корхоналарини мулкчиликнинг бошқа шакллариغا айлантирилди. Холдинглар, молия-саноат гуруҳлари, корпорациялар (ассоциациялар), концернлар, агрофирмалар ташкил қилиш ва бошқа масалаларни ҳал қилишга кўпайтирилган.

1998 йилдан бошлаб индустриал гигантлар ҳисобланиши ёнилғи-энергетик комплекси, кимё, металлургия ва машинасозлик соҳаларининг ёрдамчи корхоналарида, 1999 йилдан бошлаб эса - хорижий сармоядор хусусийлаштириш жараёнига кенг жалб этиш бошланди.

Ўрта ва йирик корхоналарни хусусийлаштириш жараёнининг асосий шартлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 18 ноябр 477-сонли “Давлат мулкни хусусийлаштиришда

хорижий сармояларни жалб қилиш чоралари ҳақидаги” фармойишида келтирилган, хусусий тадбиркорлик ва қимматли қоғозлар бозори, корхоналарни акциялаштириш ва мулкдор синфни шакллантириш ишлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 28 августда “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш давлат дастури тўғрисида”ги 344-сонли қарори асосида амалга ошира бошланди.

Кичик ва ўрта бизнес, хусусий тадбиркорлик етакчи роль ўйнайдиган кўп укладли иқтисодиётнинг жадал шаклланаётгани туфайли 2002 йилда 38 мингга яқин микрофирма, кичик ва ўрта корхона тузилиб, уларнинг умумий сони 240 мингтага етди.

Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш Дастурига биноан 2000 йилда 374, 2001 йилнинг 9 ойида 801 корхона, 2002 йилда 1260 корхона хусусийлаштирилди. 2001 йилда нодавлат секторнинг ЯИМдаги салмоғи 72,3% ни ташкил этган. Қишлоқ хўжалигида - 99,1%, саноат ишлаб чиқаришининг 68,2%, нодавлат секторга тўғри келган.

Таркибий ўзгаришлар натижасида иқтисодиётнинг нодавлат секторида мавжуд бўлган корхона ва ташкилотларнинг 86,5% (1.10.2001й) фаолият кўрсатган. Қуйидаги жадвалда 1995-2002 йилларда корхоналар мулкчилик шакллари бўйича ўзгариш сони келтирилган¹.

2.4.1. жадвал.

Йиллар	Жами мулк шакли	Шу жумладан	
	ўзгартирилган корхоналар сони	Хусусийлашти- рилган	акциядорлик жамиятларига айланттирилган
1995	8537	7511	1026
1996	1915	658	1257
1997	1231	443	788
1998	451	103	110
1999	448	156	141
2000	374	103	152
2001	1085	678	177
2002	2000	1260	740

¹ TESIS. Иқтисодий йўналишлар, чорак нашр. Ўзбекистон, июл-сентябр, 2001.

Юқорида келтирилган жараённинг бошланишида корхоналарни давлат тасарруфидан чиқаришнинг нъзига хос йўналишларини қайд қилиш зарур. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- ижара корхоналарининг ташкил этилиши;
- мулкчиликнинг аралаш шакллари, яъни давлат ва ширкатчилик шаклларига эга бўлган корхоналарни ташкил этилиши;
- дастлабки хусусий корхоналар ва акциядорлик компанияларнинг ташкил этилиши;
- бошқарувнинг олий ва ўрта бўғинининг қайта ташкил этилиши. Бу йўналиш вазирликлар ва идоралар акциядорлик негизидаги корпорациялар ва концернларга айлантирилишини тақозо қилади.

1990-1992 йиллари Ўзбекистон Республикасида юқорида келтирилган йўналишлар орқали мулкчиликнинг нодавлат шаклларига эга бўлган ишлаб чиқариш тузилмаларининг барча турлари ташкил этилди ва синовлар ўтказилди. Ушбу жараён давлат корхоналарини оммавий тарзда давлат тасарруфидан чиқаришига объектив имкониятлар яратди.

Давлат мулкни (корхоналарини) ислоҳ қилиш, яъни хусусийлаштириш, давлат тасарруфидан чиқаришнинг, жаҳоннинг турли давлатлари тажрибасидан келиб чиқиб, қуйидаги усуллар асосида амалга оширилиши мумкин:

1. Давлат корхоналари акцияларини очик сотиш;
2. Давлат корхоналарини хусусий инвестрлаш (мавжуд объектни тўғридан-тўғри сотиб олиш ёки акциялар пакетини тўла сотиб олиш йўли билан амалга оширилади);
3. Корхоналарнинг мулкни сотиш ва кейинчалик мавжуд қарзларни тўлаш йўли билан давлат корхонасини тугатиш;
4. Давлат корхонасини алоҳида бўлимларга ажратиш ёки бўлиш ва қайта қуриш йўли билан уларни қисмлар бўйича сотиш;
5. Акцияларни ким ошди савдоси орқали сотиш;
6. Корхоналарни меҳнат жамоаси аъзолари ва раҳбарлари томонидан сотиб олиш;
7. Давлат корхонасининг хусусий шахс томонидан ижарага олинishi ёки давлат ва хусусий корхоналар ўртасида корхонани бошқариш тўғрисида битим тузиш. Бундай корхонанинг маблағлари давлат мулкчилигича қолади.

2.5. Корхона фаолиятини истеъмолчилар талабига йъналтириш

Ушбу бобнинг 2.1. бўлимида келтирилган корхонанинг мақсадларидан келиб чиқиб, корхона фаолиятини истеъмолчилар талабига йъналтириш масаласига келсак, бу масала корхонанинг асосий мақсадининг негизини ташкил қилади. Корхона фаолиятини истеъмолчилар талабига йъналтиришнинг ҳуқуқий асосларини Ўзбекистон Республикаси “Ўзбекистон Республикасида корхоналар тўғрисида” (15.02.1991й), “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида” (18.12.1993й), “Метрология тўғрисида” (28.12.1993й), “Маҳсулотлар ва хизматларни сертификатлаштириш тўғрисида” (28.12.1993й), “Озиқ-овқат маҳсулотларининг сифати ва хавфсизлиги тўғрисида”ги (30.08.1997й) Қонунлар ва Вазирлар Маҳкамасининг ушбу масалаларга оид қарорлари ташкил қилади.

“Ўзбекистон Республикасидаги корхоналар тўғрисида”ги Қонуннинг 1 моддасининг 2 бандида: “Корхонанинг фаолияти мақсадларини рўйбга чиқаришга ёз маҳсулоти, ишлари ва хизматларига бўлган эҳтиёжларини қаноатлантириш ҳамда ана шу асосда меҳнат жамоаси аъзоларининг ижтимоий ва иқтисодий манфаатларини ҳамда корхона мол-мулки эгасининг манфаатларини таъминлаш йўли билан эришилади” - деб таъкидлаб қўйилган. Бундан келиб чиқадики корхона ёз мақсадларига фақат маҳсулоти, ишлари ва хизматларига бўлган эҳтиёжларни қондириш орқали эришади. Корхона ёз фаолиятини тўла-тўқис истеъмолчиларнинг талабини қондиришга йъналтириши шарт ва зарурдир. Бу борада уларнинг масъулияти ҳам қонунларда белгилаб қўйилган. Масалан: “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонуннинг 27 моддасида Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларни бузганлик учун ишлаб чиқарувчи жавобгар бўлади деб белгилаб қўйилган.

Ушбу қонуннинг 5 моддасида ишлаб чиқарувчи ёз корхонасининг номи ва жойлашган (юридик) манзили ҳақида истеъмолчини хабардор қилиши шартлиги, 6 моддасида ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи) истеъмолчига ёзи реализация қилаётган

товар (иш, хизмат)лар ҳақидаги зарур, тўғри ва тушунарли маълумотларни ўз вақтида бериши шарт эканлиги белгилаб қўйилган.

Товар (иш, хизмат) ҳақидаги маълумотда уларни мажбурий талабларга мувофиқ келиши шарт бўлган норматив ҳужжатнинг номи, товар (иш, хизмат)нинг асосий истеъмол хусусиятлари, баҳоси, сотиб олиш тартиби, ишлаб чиқарган санаси, ишлаб чиқарувчининг кафиллик мажбуриятлари, улардан самарали ва хавфсиз фойдаланиш қоидалари кабилар келтирилади. Буларни мазмунидан шундай хулоса қилиш мумкинки, ишлаб чиқарувчи истеъмолчи учун хизмат қилишга мажбур.

Маҳсулотларни стандартлаш, метрология ва сертификациялаш ҳам корхоналарни ўз фаолиятини истеъмолчи талабларига маслаштиришга мажбурлаштирадиган омиллардан биридир.

Стандартлашнинг асосий вазифаси маҳсулотнинг атроф-муҳит, аҳолининг ҳаёти, соғлиги, мол-мулкига хавфсизликни таъминлаш учун, техникавий ва ахборот жиҳатидан маҳсулотнинг бир-бирига мос келиши ва ўзаро алмашувчанлигини, уларни назорат қилиш усуллар бирлиги ва тамғалаш бирлигини таъминлаш кабилардир.

Республикада халқаро иқтисодий алоқаларнинг кучайиши, савдо-сотиқнинг ривожланиши, ички ва ташқи бозорга товар чиқаришдаги рақобатнинг кучайиши, илмий-техник тараққиётни жадаллаштириш, ишлаб чиқариш самарадорлиги ва маҳсулот сифатини яхшилашнинг барча имкониятларини излаб топиш ва улардан амалда фойдаланиш бўйича бир қатор муҳим вазифаларни қўндаланг қўяди. Бундай шароитда маҳсулот сифатини бошқариш тизимидаги муҳим восита сифатида, унинг ҳаётий циклининг барча босқичларида стандартлаш, метрология ва сертификатлаштиришнинг роли бениҳоя ортади.

Жаҳон биржаларида кондицион, яъни стандарт талабларига мувофиқ келадиган товарлар учун юқори нарх ва ҳар қандай ностандарт товар учун яроқсиз мол сифатида жуда паст нарх белгиланади.

Стандартлаштиришнинг муҳим вазифаларидан бири - сифат устидан давлат назоратини ўрнатиш бўлиб, унинг асосини ҳақиқий олинган маҳсулот билан стандарт талаблари қўрсаткичларини қиёслашни ташкил этади. Шунга қўра ишлаб чиқариш билан бошқарув ўртасида жавоб алоқаси ўрнатилади. Стандартлар халқ истеъмол товарлари асосий хусусиятларини нафақат ишонарли аниқлаш, балки тезкорлик билан аниқлаш ва унинг истеъмол қиймати тўғрисида кенг тасаввурга эга бўлиш имконини беради. Натижада ҳар бир муайян

ҳолатда сифатнинг энг мақбул даражаси билан ишлаб чиқаришни ташкил этиш мумкин бўлади.

Маҳсулотлар ва хизматларни сертификатлаштириш истеъмолчиларни ҳимоя қилиш асосий меъёрий ҳужжати ҳисобланиб, мувофиқлик сертификати ёки мувофиқлик белгиси воситасида маҳсулотлар ёки хизматнинг муайян стандарт ёки бошқа меъёрий техник ҳужжатга жавоб беришини тасдиқлайдиган далилдир. Маҳсулотларни ва хизматларни сертификатлаштириш орқали юксак сифатга эришиш ҳамда уларни жаҳон бозорида рақобат қила олиши таъминланади.

Сертификатлаштиришнинг асосий мақсадларидан яна бири шундаки, сертификатлаштириш асосидагина мамлакат корхоналари, қўшма корхоналар ва тадбиркорлар халқаро миқёсдаги иқтисодий, илмий-техникавий ҳамкорликда ва халқаро савдо-сотиқда иштирок этишлари учун шароит яратилади.

Корхона фаолиятини истеъмолчилар талабига йўналтиришнинг ижтимоий асоси товар (хизмат) ишлаб чиқаришни азалдан ижтимоий характерга эга эканлигидан келиб чиқади. Ишлаб чиқарувчилар ўз манфаатларига жамиятни, истеъмолчиларни талабини қондириш орқали эришади. Бунинг учун корхонани бошқарувчилари жамият олдидаги социал жавобгарликнинг моҳиятини тўғри тушиниши ва уни жиддийлаштириш зарур.

Япониядаги “Мацусита Электрик Индустриал” компаниясининг раҳбарларидан бири К.Мацуситанинг фикрича бошқаришнинг янги фалсафаси асосида социал жавобгарликни тан олиш ётади. У шундай дейди: “... ҳар бир компания, ўз масштабидан қатъий назар, фойда олишдан ўзга, унинг фаолият кўрсатишини оқлайдиган мақсадни кўзлаши керак...”¹.

Корхоналар жамият манфаати учун фаолият юритиши ва аҳолининг моддий фаровонлигини оширишга хизмат қилиши зарурлиги бутун жаҳонда тан олинган.

XX асрда саноатни ривожлантиришда юқорида келтирилган бошқарув фалсафасини амалиётда қўллаб, Япония давлати корхоналари сифатсиз ва арзон маҳсулотлар ишлаб чиқаришдан, истеъмолчи талабига йўналтирилган олий сифатли товарлар ишлаб чиқиш орқали ўзларини ҳам, жамиятни ҳам ривожланиш даражасини юқори поғонага олиб чиққан.

¹ “Как работает Японские предприятия”: - М.: Экономика, 1989. с.39-40.

Таянч иборалар: ижтимоий ишлаб чиқариш, Миллий иқтисодиёт, тармоқ, корхона, моддий бойлик, бозор субъектлари, давлат, корхона, уй хўжалиги, концерн, корпорация, ассоциация, холдинг, молия-саноат гуруҳи, агрофирма, лицензия, намунавий ва якка тартибдаги лицензиялар, хусусийлаштириш, модел, давлат тасарруфидан чиқариш, ислоҳ қилиш, корхонанинг мақсади, истеъмолчи, товар (иш, хизмат), стандартлаш, метрология, сертификатлаш.

Такрорлаш учун саволлар

1. Миллий иқтисодиётни мазмунини ёритиб беринг.
2. Корхона неча жамиятнинг бирламчи ва асосий бўғини?
3. Корхонанинг мақсади нима?
4. Корхона қандай вазифалар бажаради?
5. Корхона таърифини асосланг.
6. Корхоналар қандай кўрсаткичларга асосан тоифаланади?
7. Корхоналарни шакллари келтиринг.
8. Корхоналарни қандай бирлашмалари мавжуд?
9. Ассоциациялар концернлардан нима билан фарқ қилади?
10. Холдинг компанияси қандай вазифаларни бажаради?
11. Лицензия нима?
12. Чет элларда лицензияни қандай турлари мавжуд?
13. Ўзбекистон Республикасида қандай лицензиялар ишлатилади?
14. Намунавий лицензиялар қандай бўлади?
15. Якка тартибдаги лицензиялар кимларга ва қандай тартибда берилади?
16. Қайси органлар лицензия бериш ҳуқуқига эга.
17. Давлат корхоналарини ислоҳ қилиш деганда қандай жараёнлар тушунилади?
18. Хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш нима билан фарқ қилади?
19. Хусусийлаштиришни хусусиятларини айтинг?
20. Хусусийлаштириш қандай этаплардан иборат?
21. Корхонанинг асосий мақсадини айтинг?

22. Корхона учун нега истеъмолчининг эҳтиёжи бирламчи бўлиш керак?
23. Нега Ўзбекистонда “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида” қонун қабул қилинган.

III боб. КОРХОНАНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА УНИНГ ФАОЛИЯТИНИ ТЎХТАТИШ

Режа:

- 3.1. Корхонани ташкил этиш қоидалари.
- 3.2. Корхонани барпо этиш ҳужжатлари ва уларни
рўйхатдан ўтказиш тартиби.
- 3.3. Корхона мулки.
- 3.4. Корхонанинг молиявий барқарорлиги.
- 3.5. Корхонанинг ташқи иқтисодий шартномалари

3.1. Корхонани ташкил этиш қоидалари

Корхона тузилгандан кейин уни фаолиятини ташкил этиш масаласи жуда ҳам жиддий аҳамиятга эга.

Биз II бобда корхонани белгилари, шакл ва турларини кўриб чиқдик. Корхона фаолиятини ташкил қилиш, унинг шакл ва турларидан қатъий назар, барчасига умумий бўлган қоидаларга (принципларга) риоя қилинишини талаб қилади.

Мавжуд адабиётларда корхоналарни ташкил қилиш қоидаларини изоҳлашда бир хил қарашлар мавжуд эмас. Айримлари корхонани ташкил қилиш қоидаларини унинг белгилари билан, айримлари ташкилий масалаларни ҳал қилиш этаплари билан, айримлари корхона фаолиятини самарадорлигини таъминлаш қоидалари кабилар билан аралаштириб юбордилар.

Бизнинг фикримизча, корхона фаолиятини ташкил қилиш қоидалари, барча корхоналар учун бир хил, шу жумладан фойда олиш ёки олинмаслигидан қатъий назар, улар фаолиятини жамият эҳтиёжларига йўналтириб турадиган фаолият самарасини оширишга ижобий таъсир кўрсатадиган омилларни ифодаладиган жиҳатларига

эга бўлган, макон ва вақт бирлигида ўзгармайдиган тартиблар мажмуасидан иборат бўлиши керак.

Корхона фаолиятини ташкил қилиниши, авваламбор, тегишли ташкилий-таркибий бошқарув тузилмасини мавжуд бўлишини талаб қилади.

Иккинчидан, ишлаб чиқариш воситаларини тегишли даражада технологик бирлашувини, ўзаро ҳаракатларини мослаштиришни таъминлаш зарурияти.

Учинчидан, фаолиятни ташкил қилишда, бошқаришда қарорлар қабул қилишда ва ҳоказо ҳолларда қонуннинг устунлигини таъминлаш.

Тўртинчидан, корхоналарни барчаси ҳуқуқий нуқтаи назардан тенглигини таъминлаш зарурияти.

Бешинчидан, ижтимоий-иқтисодий зарурият мавжудлигидан келиб чиқиш.

Олтинчидан, бизнес шаклини танлаш эркинлиги, албатта корхонанинг ижтимоий-иқтисодий заруриятидан келиб чиққан ҳолда.

Еттинчидан, корхона хўжалик фаолиятига давлатнинг аралашмаслиги, унинг фаолият юритишида эркинлиги.

Ва ниҳоят корхоналар бирон-бир мафкурага бўйсунмаслиги, уларнинг мафкурадан озодлиги.

Бу умумий қоидалар корхоналар фаолиятини жамият нуқтаи назаридан, уларнинг манфаатларидан келиб чиқиб самарали фаолият юритишини таъминлашга йўналтирилган. Албатта корхоналар ўз фаолиятини юритишда, самарадорлигини таъминлаш мақсадида тежамкорликни, молиявий барқарорликни ва ресурслар билан таъминлашга интилишлари зарур.

Корхонани барпо этилиши ўзига хос ташкилий босқичлардан иборат бўлади.

Корхонани тузилиши уни яратиш тўғрисида туғилган ғояни асослашдан бошланади ва қуйидаги кетма-кетликда келтирилган ишлар бажарилади:

- корхонани таъсис этувчилари аниқланади, уларни шартномаси тузилади;
- ишлаб чиқарадиган маҳсулот ёки хизмат турини белгилаш;
- корхонанинг молиявий ресурслари манбаларини аниқлаш;
- корхонанинг Устав ва Низомини расмийлаштириш;
- корхонани бизнес-режасини ишлаб чиқиш;

- корхона муҳири, штамп ва бошқа реквизитларини тайёрлаш;
- корхонани солиқ органидан рўйхатдан ўтказиш;
- банкда ҳисоб рақамини очиш, банк билан шартнома тузиш;
- корхоналар ажратмалар ўтказиши мажбур бўлган, Республикада мавжуд мақсадли жамғармаларда ҳисобга қўйилиши;
- корхонани давлат рўйхатидан ўтказиш ва рўйхатдан ўтганлик тўғрисида ҳужжат олиш.

3.2. Корхонани барпо этиш ҳужжатлари ва уларни рўйхатдан ўтказиш тартиби

“Ўзбекистон Республикасидаги корхоналар тўғрисида”ги қонуни ва бошқа қонун ҳужжатларида кўзда тутилган тартиб асосида корхона мулк эгаси (улар вакили) қарорига мувофиқ ёки корхонани таъсис этувчилар гуруҳи ё бўлмаса алоҳида шахслар қарори билан барпо этилиши мумкин. Шу билан бир қаторда корхона ишлаб турган корхоналар, ташкилотлар таркибидан битта ёки бир нечта таркибий бўлинмаларга ажралиб чиқиш натижасида белгиланган тартиб асосида ҳам ташкил этилиши мумкин.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида янги шакл ва турдаги корхоналарни ташкил қилиш ва уларни тез оёққа туриб олиши учун кенг имкониятлар яратилди. Бунинг учун зарурий ҳуқуқий асос ишлаб чиқилди ва жорий этилди.

Давлат бозор иқтисодиёти самарали амал қилишини таъминлаш мақсадида корхоналарни ҳуқуқий асосларини, айрим муҳим хизматларини адо этиш вазифаларини ўз зиммасига олди. Булар қаторига хусусий корхоналарга қонуний мақом бериш, хусусий мулк ҳуқуқларини белгилаш, шартномаларга риоя қилишни кафолатлашни таъминлаш бир томондан бўлса, иккинчи томондан, давлат қонуний “ўйин қоидалари”ни белгилайди. Бу қоидалар корхоналар, ресурсларни ўтказиб берувчилар ва истеъмолчилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиб туради. Қонунлар асосида давлат иқтисодий муносабатларни тартибга солиш соҳасида ҳакамлик вазифасини ўз зиммасига олади, бу борада қонунбузарликка йўл қўймасликни олдини олади ёки уларга нисбатан ўз ваколатлари чегарасида чоралар кўради, эркин ва тўғри рақобат учун шарт-шароитларни яратади, моддий-ашёвий, молиявий, ахборот ва бошқа ресурсларга эришувнинг тенг

имкониятларини таъминлайди ва бозорда монопол эгаликка йўл қўймайди.

Корхоналарни ташкил этиш, уларнинг фаолияти, қайта ташкил этилиши ва тугатилишининг умумий ҳуқуқий, иқтисодий ва ижтимоий асослари Ўзбекистон Республикасининг “Корхоналар тўғрисида”, “Кооперация тўғрисида”, “Тадбиркорлик тўғрисида”, “Ижара тўғрисида”, “Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида”, “Тадбиркорликни кучайтириш ва рағбатлантириш тўғрисида”, “Ер тўғрисида”, “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонунлар, ҳамда “Ўзбекистон Республикасида кичик корхоналар тўғрисидаги Низом”, “Ўзбекистон Республикасида хусусий тадбиркорлик тўғрисида Низом”, “Чет эл инвестициялари, халқаро бирлашмалар ва ташкилотлар иштирокидаги корхоналарни ташкил этиш ва бу корхоналарнинг фаолиятини тартибга солиш тўғрисида”ги Низом, “Холдинглар ҳақидаги Низом”, “Молия-саноат гуруҳлари ҳақидаги Низом”лар ва бошқа қонун ҳужжатлар билан белгиланган.

Янги корхоналарни ташкил қилишнинг асосий мақсадлари, биринчидан, ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлмаган кишиларнинг иш жойлари билан таъминлаш, яъни жамиятнинг ижтимоий муаммосини ҳал қилиш; иккинчидан, сиёсий масалани ҳал қилиш бу эса қишлоқ жойларда миллий ишчилар синфи вужудга келтиришда ўз аксини топади; ва ниҳоят учинчидан, иқтисодий масалаларни ечиш, халқ истеъмол товарларини ишлаб чиқаришни кенгайтириш, уларни танқислигини камайтириш асосида аҳолининг моддий фаровонлигини оширишдан иборатдир.

Корхонани барпо этиш ҳужжатларидан бири уни таъсис этиш шартномаси ҳисобланади. Бу ҳужжат нз мазмунидан келиб чиқиб, келажакда корхонани ташкил этувчиларнинг нзаро муносабатларининг қоидаларини белгилайди. Таъсис этиш шартномасида корхонанинг ташкилий-ҳуқуқий шакли, тури, фаолияти тури, мақсад ва вазифалари, жойлашиш ва ҳуқуқий адреси, устав капитали ҳажми ва унда таъсисчилар ҳиссаси, қатнашувчиларнинг нз ҳиссасини бошқаларга бериш шarti, унинг бошқарув ва назорат органлари, фойдани тақсимлаш усул ва тартиблари, таъсисчиларнинг ҳуқуқ ва бурчлари, таъсисчилар тўғрисидаги маълумотлар ва бошқа масалаларни ҳал қилиш тартибларини белгилайди.

Таъсисчилар корхонани уставини ишлаб чиқади. Корхонанинг устави расмий ҳужжат ҳисобланади. Чунки уставда корхона билан давлат ъртасидаги ижтимоий, иқтисодий, молиявий ва ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиниш қоидалари ъз аксини топади. Устав қонунлар, қоидалар ва Низомларга асосланган ҳолда тузилади. Уставни корхонани таъсис этувчилар тасдиқлайди.

Уставни корхонани таъсис этиш шартномасидан фарқи, унда давлат билан корхона муносабатларининг тартиби белгиланса, иккинчисида, корхонани таъсис этувчиларнинг муносабатлари акс топади. “Ўзбекистон Республикасида корхоналар тѣғрисида”ги Қонуннинг 9 моддасида корхона уставида унинг номи, жойлашган манзили, фаолият тури ва мақсадлари, унинг бошқарув ва назорат органи, уларнинг ваколати, корхона мол-мулкини ташкил этиш ва фойдани тақсимлаш тартиби, корхонани қайтадан ташкил этиш ва унинг фаолиятини тѣхтатиш шартлари белгиланиши кѣрсатилган. Уставга корхона фаолиятининг хусусиятлари билан боғлиқ бўлган. Республикадаги қонунлар ва бошқа қонун ҳужжатларга зид бўлмаган ъзга қоидалар ҳам киритилиши мумкин.

Корхона ъзи жойлашган ердаги маҳаллий ҳокимият ва бошқарув идоралари томонидан давлат рѣйхатидан ѣтказилади. Корхона давлат рѣйхатидан ѣтказилганлиги тѣғрисидаги маълумотлар ън кун муддат ичида ягона давлат реестрига киритиш учун Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига юборилади.

Корхона давлат рѣйхатидан ѣтиш учун маҳаллий ҳокимият ва бошқарув идорасига юқорида келтирилган корхонани барпо этиш тѣғрисидаги ҳужжатларни (ариза, таъсис этиш шартномаси, устави, бизнес режаси ва бошқаларни) тақдим этади. Маҳаллий ҳокимият ва бошқарув идораси ариза топширилган пайтдан 30 кун муддат ичида корхонани рѣйхатдан ѣтганлиги ёки ѣтмаганлиги тѣғрисида қарор қабул қилиши шарт.

Корхона давлат рѣйхатидан ѣтган кундан бошлаб барпо этилган деб ҳисобланади ва ҳуқуқий шахс мақомини олади. Ушбу кундан бошлаб корхона хѣжалик фаолиятини юритишни бошлаши мумкин бўлади.

Корхоналар амалдаги қонунлар тартибига биноан ъз таркибида ҳуқуқий шахс мақомига эга бўлган шуъба корхоналар, филиаллар, ваколотхоналар, бўлимларни маҳаллий ҳокимият ва бошқарув

идоралари билан келишилган ҳолда ташкил қилиш ва уларни низомларини тасдиқлаш ҳуқуқига эга.

3.3. Корхона мулки

Мулк сўзи бирон бир жисмоний ёки ҳуқуқий шахс мақомидаги ташкилотга тегишли неъматлар (нарс ва моддий бойликлар) мажмуасини билдиради.

Мулкдор нарс ва моддий борлиқларга эгалик қилиш ва тасарруф этиш ҳуқуқига эга бўлган жисмоний ва ҳуқуқий шахс ҳисобланади.

Мулкчилик мулкдорлар ъртасида, улар билан давлат ъртасида ишлаб чиқариш воситалари ва меҳнат маҳсулини ъзлаштириш юзасидан пайдо бўлган ва тарихан аниқ бир шаклда намоён бўлувчи иқтисодий муносабатларни англатади.

Мулкчилик муносабатлари давлат томонидан кафолатланади ва қонунчилик асосида ҳимоя қилинади. Ҳар қандай давлатда мулкчилик тўғрисида ҳуқуқий қонунлар қабул қилинади ва унда мулкка эгалик муносабати ифодаланади. Натижада мулкчилик муносабатлари ҳуқуқий муносабатлар шаклида намоён бўлади.

Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида (31 октябр 1990 й) Ўзбекистон Республикаси қонуни қабул қилинган. Ушбу қонун мулкчилик муносабатларини тартибга солади.

Мулк ъз объекти ва субъектига эгадир. Юқорида келтирилган мулкчилик қонунига биноан мулк объектларига қуйидагилар киради:

- республика ҳудудидаги ер, ер ости бойликлари, ички сувлар, ҳаво ҳавзаси, ъсимлик ва ҳайвонот дунёси;
- иморатлар ва иншоотлар, асбоб-ускуналар;
- моддий, маънавий ва маданият буюмлари;
- пул ва қимматли қоғозлар;
- ихтиролар, кашфиётлар, илмий ғоялар, техник ишланмалар, ахборот;
- фан, адабиёт, санъат асарлари;
- тарих ва маданият ёдгорликлари;
- инсоннинг унумли ва ижодий меҳнат қилиш қобилияти (иш кучи);

- мол-мулкдан хўжаликда фойдаланиш натижалари (маҳсулот ва даромадлар).

Мулк субъектига давлат, республика фуқаролари, коллективлар, уларнинг уюшмалари, жамоат ва диний ташкилотлар, фуқароларнинг оилавий ва бошқа бирлашмалари, чет давлатлар, уларнинг фуқаролари, ҳуқуқий шахслари, халқаро ташкилотлар кабилар киради.

Жамиятда ишлаб чиқариш воситаларига эга бўлган мулкчилик асосий ёринни эгаллайди. Бозор иқтисодиёти шароитида мулкчилик муносабатлари инсонлар ўртасида ишлаб чиқариш воситалари ва буюмларга эгалик қилиш ҳуқуқини шахсан ва мазмунан кенгайтиришга олиб келади. Мулк шакллари кўпаяди.

Жамият мулкининг асосий қисмини корхоналар мулки ташкил қилади.

Корхона мулкини асосий фондлар ва айланма маблағлар, шунингдек корхонанинг мустақил балансида қиймати ифодаланган бошқа бойликлар ташкил этади.

Корхона мулкининг манбаларига қуйидагилар киради:

- таъсис этувчиларнинг пул ва моддий бадаллари;
- маҳсулот, ишлар, хизматларни сотишдан, илмий-техник, тижорат ва хўжалик фаолиятининг бошқа турларидан тушадиган даромадлар;
- акциялар, қимматбаҳо қоғозларни сотишдан тушадиган маблағлар;
- банк ва бошқа қарз берувчиларнинг кредитлари;
- капитал маблағ ва бюджетдан дотациялар;
- ташкилотлар, корхоналар ва фуқароларнинг текинга ва хайрия мақсадларида берган бадаллари, ионалари, шунингдек мерос тариқасида, айрибошлаш ва совға қилиш йўли билан оладиган даромадлари;
- Ўзбекистон Республикасида қонун ҳужжатлари билан тақиқланмаган бошқа манбалар.

Корхона ҳақ эвазига ер ва бошқа табиат ресурсларига эгалик қилиш ва фойдаланиш ҳуқуқига ҳам эгадир.

Корхонанинг мулкдори (мулкдорлари) ўзига қарашли мулкка эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади, унга

нисбатан қонунга зид бўлмаган бошқа муносабатларни амалга ошириши мумкин.

3.4. Корхонанинг молиявий барқарорлиги

Корхонанинг яшаш фаолияти бир қанча цикллардан иборат бўлиб, у қуйидаги босқичларни ўз ичига олади: корхонани ташкил қилиш; реорганизация; реструктуризация; санация; банкротлик ва тугатиш. Бу босқичлар ҳамма корхоналарга тегишли деган хулоса чиқариш керак эмас. Чунки булар корхонанинг фаолияти натижасига қараб амалга оширилади. Бу жараёнларни вужудга келиши аксарият ҳолда корхонанинг молиявий барқарорлигига боғлиқ. Шу сабабли корхонани молиявий барқарорлигини таъминлаш аҳамиятини ёритиш учун юқорида келтирилган корхонанинг яшаш циклларини мазмунига қисқача тўхталиб ўтмоқчимиз.

Биринчи босқич - корхонани ташкил қилиш ва фаолиятини тиклаш. Корхонани ташкил этиш қоидалари ушбу бобнинг биринчи параграфида келтирилган. Ушбу қоидада корхонани ташкил этилишининг асоси бўлиб уни таъсис этувчиларнинг мол-мулки ётади. Мулксиз корхона ташкил этилмайди. Мулкдан фойдаланиш, уни ошириб бориш, сақлаш корхонани молиявий барқарорлигини таъминлаш асосида амалга оширилади.

Иккинчи босқич - реорганизация. Корхона фаолиятини такомиллаштириш, молиявий барқарорлигини ошириш, бозорда тутган ўрнини (“Ниша”сини) сақлаш ёки кенгайтириш мақсадида ўз таркибида янги ишлаб чиқариш ёки функционал бўлимлар очиш, айримларини қўшиш, бирлаштириш, самарасизларини тугатиш каби қайта ташкил қилиш ишларини амалга ошириб боради. Бу масала аксарият ҳолда корхонанинг молиявий аҳволидан келиб чиқади.

Учинчи босқич - реструктуризация. Реструктуризацияга реорганизациянинг бир шакли сифатида қараш мумкин. Реструктуризация деганда корхонанинг таркибий бўлимларини (цехлари) ҳуқуқий шахс мақомисиз, мустақил баланс ва ҳисоб рақами билан алоҳида ажратилишига тушунилади. Бундан асосий мақсад ишлаб чиқаришни самарасини ошириш бўлиб, корхона бўлими (цехи) тижорат ҳисоб-китобига ўтказилади. Уларга мулк ажратилади, фойда ва харажатлари алоҳида ҳисоб-китоб қилинади.

Санация - иқтисодий ночор корхоналарни банкротлигининг олдини олиш мақсадида қарздор корхона - ҳуқуқий шахснинг муассислари (қатнашчилари), қарздорнинг кредиторлари ва бошқа шахслар, шу жумладан, давлат томонидан қарздор корхонанинг тўлов қобилиятини тиклаш бўйича ўтказиладиган чора-тадбирларни ташкил қиладиган фаолият.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 26 июлдаги 362-сонли қарори билан “Иқтисодий ночор корхоналарни санациялаш тўғрисида” Низом қабул қилинган. Ушбу Низомга биноан қарздор корхона - ҳуқуқий шахснинг муассислари (қатнашчилари), корхона мулкисининг эгаси, давлат органлари ва бошқа шахслар санациялаш субъектлари бўлиши мумкин.

Қарздор корхона санациялаш объекти ҳисобланади. Фаолиятни давом эттириш учун қарздор корхонанинг тўлов қобилиятини тикланишининг аниқ имкониятлари асосланса бундай иқтисодий ночор корхоналар санация қилинадиган объектлар қаторига киритилади.

Ўзбекистон Республикасида корхоналарни санациялаш жамғармаси тузилган¹. Корхоналарни санациялаш учун маблағлар қаторига келтирилган жамғармалардан ташқари, корхоналар эгалари, кредиторлар, бирлашмалар (хўжалик уюшмалари), бошқа ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг молиявий ажратмалари ҳам киради.

Санациялаш корхонанинг молиявий барқарорлигини таъминлаш учун ўтказиладиган чора-тадбирлардан бири ҳисобланади.

Кейинги босқич бу корхонани банкротлиги.

Корхона банкротлиги унинг иқтисодий ночорлигининг оқибати.

Банкротлик деганда суд томонидан эътироф этилган ёки қарздорни ихтиёрий равишда ўзини банкрот деб эълон қилган қарздорнинг молиявий мажбуриятларини бажара олмаслиги, қисқа қилиб айтганда молиявий қобилиятсизликга тушунилади.

Ўзбекистон Республикасида “Банкротлик тўғрисида” қонун (28 август 1998й, янги таҳририда) қабул қилинган. Ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг Банкрот бўлиши жараёнида юзага келадиган муносабатлар ушбу қонун ва бошқа қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

¹ Иқтисодий ночор корхоналар ишлари бўлимида қўзуридаги Корхоналарни санациялаш жамғармаси тўғрисида Низом”. Ў.Р.В.М. 1999 йил, 26 июл, 362-сон қарорию

Корхонанинг яшашининг охирги босқичи уни тугатилиши. Иқтисодий ночорлик ёки банкротлик асосида суд қарори билан ёки мулкдорнинг ўз ихтиёри билан корхона фаолияти тўхтатиши мумкин.

Корхона тугатилиши унинг фаолиятини тўхтатиши ва давлат реестрига қарздор тугатилганлиги тўғрисидаги ёзув киритилган пайтдан бошланади, корхона эса тугатилган деб ҳисобланади.

Иқтисодий ночор корхоналар бошқа субъектлар билан келишув битими қилиши мумкин. Келишув битими (мурасали келишув) - бу қарздор билан кредитор ўртасида қарзларни тўлаш муддатини узайтириш ёки қарзлардан чегирма қилиш тўғрисидаги битимдир. Келишув битими ёзма равишда тузилади ва у Хўжалик суди томонидан имзоланади.

Корхонанинг яшаш циклларида келиб чиқсак, у ўз фаолиятини олиб бориш даврида молиявий барқарорлигига қандай эътибор билан қараши лозимлиги иборасиз кўзга ташланади, чунки иқтисодий ночорлик банкротликка, банкротлик корхонани тугатилишига олиб келиши муқаррар.

Ўзбекистон иқтисодиётидан айрим маълумотлар.

Наманган вилоятида 1995 йилдан 2002 йилгача бўлган давр мобайнида вилоят хўжалик суди 304 корхонани банкрот деб эълон қилган, уларнинг 287 таси тугатилиб, белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўчирилган.

Сўнгги уч йилда 2000 йилда 35 та, 2001 йилда 41 та, 2002 йилда 51 та корхоналар банкротликка учраган.

2001 йилда вилоятда 15 минг 180 корхона фаолият юритган, улардан 0,27 фоизи банкротликка учраган. 2002 йилда фаолият юритган 17 минг 57 корхона ўртасида бу кўрсаткич 0,3 фоизни ташкил қилган. Бундан хулоса шуки, йилдан-йилга хўжалик юритувчи субъектлар сони кўпаймоқда, шу тариқа банкрот корхоналар сони ҳам ошиб бормоқда.

Бозор иқтисоди шароитида банкротлик табиий ҳол. Сабаблари эса турлича. Об'ектив сабаблардан бири

- ўтиш даврида кузатилаётган нарх-навонинг ошиб бориши ҳамда инфляция ҳолатларидир. “Наманганконсерва”, “Намангантекстел” акциядорлик жамиятлари”, “Янис ЖВ”, “Косонсой Текмен” қўшма корхоналари бир неча йил бурун ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун хорижий валютада кредит олган. Вақт ўтиши билан АҚШ доллари қиймати анча ўсиб, бу ҳол корхоналарни доимий равишда танглик чегарасига олиб келган. Улар иқтисодий ночорликдан банкротлик ва санация бўйича ҳукумат комиссиясининг

кўллаб-қувватлаши туфайлигина чиқиб олиши мумкин бўлган вазият вужудга келган.

Хўжаликлар баъзан корхоналар раҳбариятида бошқарув ва ташкилотчилик қобилияти етишмаслиги сабабли шундай ҳолатга тушиб қолмоқда. Раҳбарларнинг иқтисодий ва ҳуқуқий билимлари саёзлиги, бозор талабини билмаслик, омборда ётаверса ҳам маҳсулот ишлаб чиқаравериш қабiliда иш тутиш, айланма маблағларнинг етишмаслиги, эскирган жиҳозларни янгилашга қобилиятсизлиги туфайли “Тошбулок пойафзал”, “Косонсой” акциядорлик жамиятлари, Наманган туманидаги “Турк атлас” кўшма корхонаси, Наманган шаҳридаги “Инъом ЛТД”, “АКС”, “Мақсад”, Учкўрғон туманидаги “Муҳаммад-Иброҳим”, “Садоқат-5” хусусий фирмалари, Чортоқ хўжалик ҳисобидаги кўчма механизациялашган колонна ҳамда бошқа кўпгина корхоналар банкротлик ҳолатига тушиб қолган.

Банкрот деб эълон қилинган корхоналарнинг қарийб 70 фоизини хусусий фирма ва кичик корхоналар ташкил этади.

Давлат ночор корхоналарга нъз аҳволини яхшилаб олиши учун имконият бермоқда. Бутун мамлакатда амалга оширилаётган санация ва ташқи бошқарув нъзининг самарадорлигини исботлади.

Вилоятда 22 корхона санация ёки ташқи бошқарув шароитида ишлаган эди. Улардан 21 таси аҳволини нўнглаб олиб, иқтисодий мустақилликка эришди. “Наманганмаш”, “Электротерм” акциядорлик жамиятлари сингари йирик корхоналар санация туфайли тангликдан чиқиб олди¹.

Корхонанинг молиявий барқарорлигини таъминлаш кўп қиррали муаммо бўлиб, кўп омиллар унга таъсир қилади. Шу сабабли унинг йўналишлари ҳам ҳар хил. Улар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- давлат ва ҳокимиятлар томонидан берилган имкониятлардан қонунлар ва қонун ҳужжатлари талаблари доирасида самарали фойдаланиш;

- истеъмолчилар талаб ва эҳтиёжларини маркетинг тадқиқотлари орқали чуқур нўрганиш;

¹ Халъ сўзи газетаси 6 феврал 2003 йил Илком Раззолов маълумасидан.

- конкурентларнинг кърсаткичлари ва имкониятларини мунтазам таҳлил қилиб бориш;
- корхона ички муҳитини, фаолият шарт-шароитларини бозор эҳтиёжларига мослаштириб бориш;
- ъз маҳсулотларини, хизматларини рақобатбардошлигини таъминлаш, сифатини яхшилаш;
- корхонанинг иқтисодий параметрларини, шу жумладан молиявий параметрларини доимий таҳлил қилиш, шу асосида уларни яхшилаш бўйича конкрет чора-тадбирларини амалга ошириб бориш;
- хатарларни олдини олиш, корхонани иқтисодий, молиявий хавфсизлигини таъминлаш кабилар.

3.4.1-чизма.

**Корхонани молиявий барқарорлигини таҳлил қилишда
ишлатиладиган кърсаткичлар тизими**

№	Кърсаткичлар номи	Аниқлаш усуллари	модул шакли
1	Жорий ликвидлик коэффициенти ($K_{жл}$) (тъллов қобилияти)	айланма маблағлар (АМ) ----- қисқа муддатли (жорий) мажбуриятлар (КММ)	$\sum AM$ $K_{ж.л.} = \frac{\sum AM}{\sum KMM}$
2	Молиявий қарамлик коэффициенти ёки қарздорлик, маблағ билан таъминланиш коэффициенти ($K_{м.к.}$)	Қарзга олинган капитал (КК) ----- Хусусий капитал (ХК)	$\sum KK$ $K_{м.к.} = \frac{\sum KK}{\sum XK}$
3	Молиявий барқарор- лик коэффициенти ($K_{м.бар.}$)	хусусий капитал (ХК)+Узоқ муддатли қарзлар (УМК) ----- активларнинг ъртача йиллик қиймати ($\overline{AK}$)	$\sum XK + \sum UMK$ $K_{м.бар.} = \frac{\sum XK + \sum UMK}{\sum \overline{AK}}$
4	Мулк мустақиллиги коэффициенти ($K_{м.м.}$)	Хусусий капитал (ХК) ----- активларнинг ъртача йиллик қиймати ($\overline{AK}$)	$\sum XK$ $K_{м.м.} = \frac{\sum XK}{\sum \overline{AK}}$
5	Капитални маневр (ҳаракатчанлик) коэффициенти ($K_{к.м.}$)	ҳаракатдаги (ишчи) капитал (ИК) ----- Хусусий капитал (ХК)	$\sum IK$ $K_{к.м.} = \frac{\sum IK}{\sum XK}$
6	Тъллов қобилияти	Њз маблағи ($\check{Y}.M.$)	$\sum \check{Y}M$

коэффициенти ($K_{тк}$)	----- Умумий мажбуриятлар У.М.)	$K_{т.к.} = \frac{\text{-----}}{\sum \text{ЎМ}}$
---------------------------	------------------------------------	--

Корхонанинг молиявий барқарорлигини таъминлаш учун корхонанинг иқтисодий, шу жумладан молиявий параметрларини (кўрсаткичларини) аниқлаш, уларни таҳлил қилиш алоҳида аҳамиятга эга. Бунинг учун бир қатор кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш зарур.

Кўрсаткичларни аниқлаш усуллари ва уларнинг модул шакллари 3.4.1-чизмада келтирилган.

3.5 Корхонанинг ташқи иқтисодий шартномалари

Жаҳон иқтисодиётида интеграцион ривожланиш жараёни ишлаб чиқаришни интернационализациялаштириш (байнаминан-лаштириш) билан тифиз боғлиқдир. Ишлаб чиқаришни интернационализациялашуви Халқаро ижтимоий меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви, ишлаб чиқаришни дунё миқёсида ижтимоийлашувининг натижасидир.

Ишлаб чиқаришни ижтимоийлашуви аввалом бор бир давлат ичида ривожланиб, меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви натижасида бир давлат чеграсидан чиқиб халқаро аҳамият эгаллайди. У ишлаб чиқариш жараёни бир давлат чегарасидан чиқиб, қўшимча ҳолда ташкил қилинишига, бир бирига боғлиқ ишлаб чиқариш жараёнларини давлатлараро боғланиб кетишига олиб келади. Бу жараён ишлаб чиқаришни интернационаллашуви деган тушунчани билдиради.

Ушбу жараёнлар механизмига ҳар хил ҳуқуқий қоидалар, дастаклар киради ва улар халқаро ташкилотлар фаолиятида ишлатилади. Давлатлар иқтисодий интеграцияланиш асосида 50-чи йиллардан бошлаб сифат жиҳатидан янги функциялар бажарадиган органлар туза бошлаган. Натижада бир қанча интеграцион гуруҳлар вужудга келиб улар ташқи савдо, ташқи иқтисодий сиёсат билан боғлиқ вазифаларни амалга ошира бошлаган.

Улар қаторига халқаро шартномалар, келишувлар, кодекслар, хартиялар ва битимларни киритиш мумкин. Халқаро иқтисодий интеграция ҳар хил этаплардан ўтади, яъни, эркин савдо худуди; божхона иттифоқи; умумий бозор; иқтисодий иттифоқ ва сиёсий иттифоқ кабилар. Буларнинг ҳаммасини умумийлиги давлатлараро

муносабатлар, алоқаларда иқтисодий барьерлар олиб ташланади (четлатилади), ягона бозор ҳудудини яратишга имконият тўғдирилади, ҳар бир қатнашувчи давлат ундан самара олади, ишлаб чиқаришни ривожлантиради, меҳнат унумдорлигини оширади ва ҳоказолар.

Халқаро иқтисодий ташкилотлардан бири “Савдо ва тарифлар тўғрисида бош келишув” деб аталувчи (ГАТТ)¹ 1947 йили 23 давлатлар келишуви асосида тузилган.

ГАТТ - кўпқиррали халқаро келишув бўлиб, қатнашувчи давлатлараро савдони тартибга солиш, қоидалари ва ҳуқуқий нормаларини ўз ичига олади. ГАТТ дунёда энг катта халқаро иқтисодий ташкилот бўлиб ҳисобланади. 1996 йилда унга 130 давлат аъзо бўлган, жаҳон савдоси ҳажмини 94% ташкил этган.

1996 йилнинг январидан ГАТТ номини ўзгартириб Бутундунё савдо ташкилоти (ВТО) деб юритила бошлади. Аъзолар сони камайди ва уни таъсис этувчи аъзо давлатлар сони 81 давлат ҳисобланади.

Бутундунё савдо ташкилоти (ВТО) ГАТТ қоидаларидан ташқари ўз таркибда “Хизматлар билан савдо тўғрисида келишув” (ГАТС) ва “Интеллектуал мулк билан савдо қилиш аспекти тўғрисида келишув” (ТРИПС) ташкилотлари мавжуд.

ВТО - дан ташқари дунёда зоналар бўйича тузилган халқаро регионал савдо блоклари мавжуд. Уларни энг йирик блокларини қуйида келтириб ўтамыз.

Европа иттифоқи (ЕС) - уни таъсисчи давлатларига қуйидагилар киради: Австрия, Германия, Великобритания, Италия, Ирландия, Франция, Испания, Португалия, Финландия, Швеция, Дания, Бельгия, Люксембург, Нидерландия, Греция ЕС 1951 йилда ташкил қилина бошлаган, олдин Европа кўмир ва пўлат бирлашмаси сифатида, 1957 йилда Европа иқтисодий шериклиги ва Европа атом энергияси бўйича шериклик сифатида. Европа иттифоқи 1993 йили 1 ноябрда Маастрихт келишуви деб номлана бошлаган. Жаҳонда Европа иттифоқи “Умумий бозор” деб ном тарқатган.

Европа иттифоқини бошқарув органи бўлиб Европа кенгаши ҳисобланади ва унинг таркибида Европа давлат раҳбарлари кенгаши ва Вазирлар Кенгаши, Европа комиссияси, Европа парламенти ва Европа кенгаши суди, Европа аудиторлар палатаси мавжуд.

Европа иттифоқи билан бир қаторда ҳажми жиҳатдан иккинчи ўринда интеграция гуруҳи - Европада эркин савдо ассоциацияси

¹ Бу ерда ва кейинчалик лавс ичида ташкилотларнинг рус тилида лўслартирилган номлари берилган.

(ЕАСТ) фаолият кърсатади. Бу ташкилотни тузиш тьғрисидаги Конвенция Стокгольмда 10 та давлат томонидан 1959 йили имзоланган. Ушбу давлатларга куйидагилар киради: Великобритания, Португалия, Дания, Швеция, Финландия, Австрия, Лахтенштейн, Швецария, Исландия, Норвегия.

Эркин савдо тьғрисида Шимолий Америка Кенгаши, (НАФТА) - таъсис этувчилар АҚШ, Канада ва Мексика 1988 йилда АҚШ ва Канада келишуви билан тузилган, 1992 йили Мексика кьшиилган.

Азия ва Тинч океани иқтисодий ҳамкорлги (АТЭС). 1989 йили Австралия ташаббуси билан тузилган. Бунга кирувчилар: Австралия, Бруней, Малайзия, Сингапур, Голландия, Новая Зеландия, Папуа-Новая Гвения, Индонезия, Филиппин, Тайван, Гонконг, Япония, Жанубий Корея, Китай, Канада, АҚШ, Мексика, Чили.

“Маркосур” - Бразилия, Аргентина, Прагвай, Ургвай.

“Анд пакти” - Венесуэл, Колумбия, Эквадор, Перу, Боливия.

Ғарбий Африка иқтисодий ва валюта иттифоқи (ЮЭМОА) - Кот-д Ивуар, Буркино-Фасо, Нигерия, Того, Сенегал, Бенин, Мали.

Жанубий Африка ривожланиш камитети (САДК) - Ангола, Ботсвана, Лесото, Малави, Мозамбек, Маврикий, Намибия, ЖАР, Свазиленд, Танзания, Зимбабее.

Жанубий Осиё регионал ҳамкорлик ассоциацияси (СААРК) - Индия, Покистон, Шри-ланка, Бангладеш, Мальдива, Бутан, Непал.

Жаҳон амалиётида корхоналарнинг ташқи иқтисодий фаолиятига доир шартномалар ҳар хил ном билан аталади: Улар қаторига контракт, битим, шартномалар киради. Халқаро қоидаларда кьпинча “контракт” атамаси ишлатилади. Умуман олганда юқоридагилар ҳаммаси ҳуқуқий нуқтаи назардан шартнома ҳисобланади, фақат ҳар хил атамалар билан номланган.

Шартнома (битим) - ҳуқуқий шакл бьлиб, унда томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, ьзаро алоқаларини тартибга солиш меъёрлари акс топади.

Аксарият ҳолда, шу жумладан, ташқи иқтисодий битимлар ёзма равишда расмийлаштирилиши қонунчиликда белгилаб кьйилган чет элларда оғзаки шартномалар ҳам ишлатилади. Шартнома томонлар

имзолаган битим, хатлар, телетайп, дастурлар, телеграммалар, телефонограммалар тарзида ҳам тузилиши мумкин.

Томонлар битимларни келиш тартиби, тили мазмуни таркибий тузилиши, муддати, ким имзо чекиши кабиларни ъзаро келишадилар.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида корхоналар нима ҳақида шартнома тузишни танлашда, мажбуриятларни, ъзаро хўжалик муносабатларининг қонунларга зид бўлмаган бошқа ҳар қандай шартларни аниқлашда, шу жумладан ташқи иқтисодий фаолиятни мустақил равишда амалга ошириши белгилаб қўйилган. Ҳозирги вақтда турли халқаро ташкилотлар томонидан шартномаларни намунавий шакллари тавсия қилинган ва улар қўлланилиб келинмоқда.

Ташқи иқтисодий фаолиятда шартномаларнинг қуйидаги турлари кенг тарқалган: олди-сотди, пудрат, рухсатнома, вакиллик, юк ташиш, бартер (мавоза), компенсация битимлари, “қарз суришиш негизи” битимлари, кооперация битимлари, “қарз суришиш негизи”даги битимлар кабилар.

Ташқи иқтисодий алоқаларда олди-сотди шартномалари асосий ърин эгаллайди. Бу шартномаларда шартнома мавзуси, баҳо, ҳисоб-китоб шакли (ҳисоб-китоб варағига банкдан пул ътказиш, инкасса, аккредитив, нақд пул билан ҳисоб-китоб кабилар), товар етказиб берувчининг базис шартлари қўрсатилади. Базис деганда, халқаро иқтисодий муомалада таркиб топган товар етказиш шарт-шароитлари тушунилади. Буларга товар етказиб бериладиган жой, муддати, ташиш шартлари, нобудгарчилик рўй берган ҳолда уларни қоплаш масалалари киради.

Бу шарт-шароитлар халқаро савдо палатаси томонидан ишлаб чиқилган “Савдо терменлари” деган ном билан машҳур бўлиб, бу атамаларни талқин қилишнинг халқаро қоидалари (Инкотермс) қўлланилади. Ҳозирги даврда амалда бўлган қоидаларнинг сўнгги таҳрири (1990 й.) ишлатилмоқда.

Бу терменларга мисол сифатида FOB ва CIF шартларини келтириш мумкин.

FOB - юк тушириш портининг номи.

CIF - товар етказиладиган порт.

FOB ва CIF шартларида сотувчининг ва харидорнинг бурчлари белгилаб қўйилади.

Таянч иборалар: ташкил этиш, қоида, босқичлар, таъсис этувчилар, Устав, Низом, таъсис этувчилар, таъсис шартномаси, Устав, Низом, давлат рўйхати, ҳуқуқий шахс, корхона мулки, мулкдор, мулкчилик муносабатлари, мулк субъекти, мулк объекти, реорганизация, реструктуризация, санация, банкротлик, тугатиш, ишлаб чиқаришни интернационаллаштириш, ижтимоий меҳнат тақсимоти, шартнома, битим, келишув.

Такрорлаш учун саволлар

1. Корхонани ташкил (барпо) этилиши деганда қандай жараён тушинилади?
2. Корхона фаолиятини ташкил қилиш қандай қоидаларга асосланади?
3. Корхонани ташкил (барпо) қилиш қандай этаплардан иборат бўлади?
4. Корхонани барпо этиш ҳужжатларига қандай расмий ҳужжатлар киради?
5. Корхонани фаолиятини ташкил этишни ҳуқуқий, иқтисодий ва ижтимоий асослари қандай қонун ҳужжатларида акс топган?
6. Янги корхоналарни ташкил қилиш қандай мақсадларни назарда тутлади?
7. Корхонани Устави таъсис этиш шартномасидан нима билан фарқ қилади?
8. Корхона ҳуқуқий шахс мақомига қандай эга бўлади?
9. Корхона мулки объектига нималар киради?
10. Кимлар корхона мулки субъекти бўлиб ҳисобланади?
11. Корхона мулкини манбалари нималардан иборат?
12. Мулкдор қандай ҳуқуқларга эга?
13. Молиявий барқарорлик тушунчасини мазмунини очиб беринг.
14. Молиявий барқарорлик қандай кўрсаткичлар асосида таҳлил қилинади?
15. Корхонани яшаш фаолияти қанақа цикллардан иборат?
16. Санация нима ва қандай вужудга келади?
17. Банкротликни тушунтириб беринг?

18. Молиявий барқарорликни қандай таъминлаш мумкин?
19. Халқаро келишувлар (битимлар) қандай сабаблар асосида вужудга келади?
20. Қандай халқаро келишувлар (битимлар)ни биласиз?
21. Халқаро келишувлар (битимлар) корхоналарга нима беради?
22. Шартнома нима? Уларни қандай турлари мавжуд?

IV бoб. КОРХОНА ВА УНИНГ ТАРКИБИЙ БЎЛИНМА- ЛАРИНИ БОШҚАРИШ

- 4.1. Корхона фаолиятида бошқарув тушунчаси ва унинг объектив зарурияти
- 4.2. Корхонани бошқаришнинг замонавий принциплари, шакллари ва услублари
- 4.3. Ишлаб чиқаришни ва ишлаб чиқариш бўғинларини бошқариш
- 4.4. Ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва корхонани бошқаришда раҳбарнинг ўрни

4.1. Корхона фаолиятида бошқарув тушунчаси ва унинг объектив зарурияти

Ўзбекистон Мустақилликка эришгандан кейин уни иқтисодиётини бошқариш тубдан ўзгартириш марказий муаммолардан бирига айланди.

Ҳозирги шароитда Республика корхоналари ва ташкилотларида бошқарув ролининг ошиб бориши қуйидаги омиллар билан белгиланади:

- бозор иқтисодиётининг барпо қилиниши ва у билан боғлиқ бўлган турли мулк шаклларининг вужудга келиши (давлат, хусусий, акционер жамиятлар, қўшма корхоналар, маҳалла ва ҳоказолар);
- хўжалик юретишнинг янги шакллари вужудга келиши (акционер жамиятлар, концерн, консорциум, хусусий корхоналар ва ҳоказо);
- иқтисодиётимиз ҳажмининг ўсиши, ундаги сифатли ўзгаришлар, саноатимиз илгари ишлаб чиқармаган янги маҳсулотларни ишлаб чиқариши, фан-техника ютуқларини амалиётда қўллашнинг кенг авж олиши;
- хўжалик юретишни ноиқтисодий йўналишлари ролининг ошиб бориши (социал меъёрлар, истеъмол мезонлари, атрофдаги муҳит муаммолари ва ҳоказо);
- билим ҳажмининг ошиши ва уларни тузилишининг ўзгариши, янги фан соҳаларининг пайдо бўлиши ва бу билан боғлиқ бўлган фаолият йўналишларини танлаш имкониятини кучайтирилиши;

- мустақиллик натижасида ўлкан даражада одамларни меҳнат фаолиятлари доирасини кенгайтирилиши, ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларини хилма-хиллигини кўпайтириши;

- бозор шароитида бошқарув тизимининг ўзидаги ўзгаришлар, ҳамма соҳаларда демократик тамойилларнинг кириб келиши.

Маълумки, юқорида қайд қилинган социал-иқтисодий жараёнлар ихтиёрий равишда, ўз-ўзича кечмайди. Уларни тартибга солиш, мувофиқлаштириш, йўналтириш учун бошқарув зарурияти тўғилади.

Ўз-ўзидан маълумки иқтисодиётни бошқарув, жумладан корхоналарни бошқариш тушунчалари кундалик ҳаётда бизнинг таниш ҳодиса ва воқеалардир. Кундалик ҳаётимизда инсонлар уни кўради, ҳис қилади. Баъзи бир жараёнлар инсонларнинг ҳоҳишига боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳаракат қилади. Айниқса бу ҳол табиатда кўпроқ содир бўлиб туради. Ушбу жараёнлар физик ва биологик қонунлар асосида амал қилади. Шу билан бирга табиат ва жамиятда инсон таъсири натижасида уни ҳаракатини бир мақсадга қараб йўналтириш мумкин бўлган жараёнлар кетади. Масалан одамлар дарё оқимини ўзгартиради, булутларни таркатади, ишлаб чиқаришни ташкил қилади, янги объектлар барпо қилади, ўзи ҳоҳлаган томонга қараб транспорт воситалари ҳаракатини йўналтиради, меҳнат жамоаларини ишга ундайди, маблағларни тақсимлайди, инсонларнинг маънавий ҳаёти тўғрисида ғамхўрлик қилади. Бундай ҳолатларда инсонларнинг воқеалар жараёнига таъсир кўрсатиши кузатилади. Бошқарув тушунчаси айнан ана шу маънолардан келиб чиқади.

Шундай қилиб бошқарув бирон бир мақсадга самарали эришиш учун инсонлар ҳаракатини тартибга солиш ва мувофиқлаштиришдан иборат. Шунини қайд қилиш жоизки, инсонни ҳар қандай объектга таъсир кўрсатиши бошқариш бўлавермайди. Бошқариш фанини автомобилни бошқариш эмас, балки уни бошқарётган инсон қизиқтиради. Шунинг учун ҳам хорижий мамлакатларда, айниқса, Англия ва АҚШда автомобилни бошқаришни менежмент деб атасангиз тушунмовчилик бўлади. Чунки менежмент тушунчаси бевосита хўжалик объектларини бошқарув тушунчаси билан ҳамоҳанг.

Шундай қилиб, бошқарувни алоҳида бир фаолиятнинг турига айланиши иқтисодий тараққиётнинг маълум босқичига тўғри келади.

Ушбу босқич меҳнат тақсимооти ва уни ихтисослаштириш, ишлаб чиқариш ва хўжалик жараёнларининг мураккаблаштириш билан характерланади. Худди шу вазиятда уларни тартибга солиш ва мувофиқлаштириш зарурияти кўндаланг бўлиб туради. Бундай шароитда уларни бошқариб турадиган раҳбар ходимларга талаб пайдо бўлди.

Бошқарув тушунчасининг назарий жиҳатдан таҳлил қилиниши бизга бевосита корхоналарни бошқариш масаласига ўтиш имкониятини яратади.

Корхоналарни бошқарув бир катор хусусиятларга эга.

1 Қайси мулк шаклига асосланганлигига қарамадан корхоналарни бошқариш ўзининг мураккаблиги ва алоҳида хусусиятларга эга бўлганлиги билан характерланади. Корхонанинг таркибида меҳнат тақсимооти асосида алоҳида гуруҳлар ташкил қилиниб, ҳар бири ўзининг хусусиятларидан келиб чиққан вазифаларни бажаради. Ушбу гуруҳ мақсадлари корхона ва жамият мақсадлари билан зид келмаслиги керак. Уларни назорат ва мувофиқлаштириб туриш бошқарувнинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

2. Корхона турли ҳаракатлар ва психологик хусусиятларга эга бўлган инсон гуруҳларидан ташкил топади. Ҳар бир жамоа аъзосининг истаги, эҳтиёжи, маънавий талаблари ва манфаати мавжуд. Шунинг учун ҳам ҳар бир бошқарув соҳасида банд бўлган ходимларнинг вазифаси ишни айнан шу хусусиятларга қараб ташкил қилиш ва уларга шахсий ёндашишдан иборат бўлади. Бу эса бошқарувчилардан психология соҳасида чуқур билимга эга бўлишни талаб қилади.

3. Ҳозирги турли мулк шаклларига асосланган корхоналар мураккаб хўжалик организми ҳисобланади. Корхона эгасига нафақат ишлаб чиқариш жараёнлари билан, балки маркетинг, инвестиция масалалари билан ҳам шуғулланиш зарурияти туғилади. Ишлаб чиқариш жараёнида корхона ичидаги турли бўғинларни ишини ташкил қилиш, улар ўртасидаги боғланишни таъминлаш, ҳаракатларни мувофиқлаштириш лозим бўлади. Фақат шу ҳолатда уларни ҳаракатини бир мақсадга қараб йўналтириш мумкин бўлади.

4. Корхоналарда жуда кўп миқдорда жиҳозлар ўрнатилади. Ҳозирги пайтда уларнинг аксарияти хорижий давлатлардан олиб келинган. Масалан, “Самарқанд Шарқсаноат” ва “Ориён - 3” концентраларида Италиядан, Россиядан, “Тоҳирий К⁰” концернида

Германиядан олиб келинган иш жиҳозлар ўрнатилган. Кўп ҳолларда ушбу корхоналар ичидаги турли мамалакатлардан олиб келинган жиҳозларнинг ташкил даражаси ва унумдорлиги турлича бўлади. Лекин жиҳозлар унумдорлиги қай даражада бўлишидан қатъий назар уларни ҳаракатга келтирувчи куч инсон ҳисобланади. Шунинг учун ҳам корхона бошқаруви корхонадаги жиҳоз ва техникадан самарали фойдаланишни таъминлаши зарур. Бунга корхонада инсон учун қулай меҳнат шароитлари яратиш бериш орқали эришилади.

5. Ишлаб чиқариш жараёнида корхоналарда ҳар куни кўплаб операциялар бажарилади. Ушбу операциялар бир бировидан бажариш шакли, технологияси билан фарқ қилади. Масалан, “Ориён-3” концернига қарашли консервалаш заводида юзлаб операцияларни талаб қиладиган тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Бундай шароитларда бошқариш ҳар хил операцияларни бажарадиган одамларнинг ишини ташкил қилиш, турли иш жойлардаги одамларни ҳаракатини мувофиқлаштириш, ишларини бир маромда олиб бориш вазифалари билан шуғулланади.

6. Ишлаб чиқариш жараёнида корхона жуда кўп миқдорда турли хил материалларни ишлатади. Материалларга корхоналарга икки йўл билан олиб кирилади: мамлакатни ичкарасидан ва хорижий мамлакатлардан бирон- бир материални кечикиб корхонага кириши ишлаб чиқариш жараёнига салбий таъсир кўрсатиб, катта моддий зарар етказиши мумкин. Демак, бошқариш бу камчиликни ўз вақтида сезиб, уни бартараф қилиш учун олдиндан чора кўриб қўйиши лозим. Бундан ташқари корхонани бир маромда ишлаши учун корхона ичидаги транспорт ва ёрдамчи ишлаб чиқариш объектларини фаолиятини ташкил қилиш керак. Бу жойларда ҳам одамлар ишлайди. Ушбу фаолият соҳаларида ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги айнан шуларнинг ҳаракатига боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам бундай одамларнинг фаолиятини ташкил қилиш, тартибга солиш ва мувофиқлаштириш бошқарувнинг асосий вазифаси ҳисобланади.

Бошқарув икки таркибий қисмнинг бирлигидан иборат: 1. Бошқарув субъекти. 2. Бошқарув объекти.

Бошқарув субъектларига бошқаришни амалга оширадиган ташкилотчилар, раҳбарлар, турли соҳа бошлиқлари киради. Бошқарув объектларига корхоналар, турли мулк шаклидаги меҳнат жамоалари,

ходимлар, ишлаб чиқариш учун керак бўлган меҳнат қуроллари ва предметлари, пул воситаларининг ҳаракат жараёни, табиат ресурслари, илмий-техник ва ахборот имкониятлари киради. Бошқарув субъекти турли маъмурий кўрсатмалар, ходимлар фаолиятини тартибга солувчи қоидаларни бошқарув объектига узатади. Бошқарув объекти юқоридагиларга асосланиб ўзини ҳаракат йўналишини ўзгартириб туради. Командани қабул қилганлиги ва унга ўз муносабатини билдирганлиги тўғрисидаги ахборотни бошқарув субъекти қайта алоқа орқали билиб олади. Ана шу ахборот орқали субъект келажакдаги ҳаракатнинг янги йўналишини белгилайди. Маълум вақтда бу объектни кейинги ривожланиши учун имкониятлар яратиб беради. Қайта алоқа каналлари доклад, хабарлар, ёзма ҳисоботлар шаклида бўлиши мумкин. Шундай қилиб, қайта алоқа амалиётда бу субъект томонидан ўрнатилган бевосита тузатишлар ва назорат қилиш натижасидар. Бу ўз ифодасини статистик ва кундалик ҳисобот ва бухгалтер ҳужжатларида топади.

4.2. Корхонани бошқаришнинг замонавий принциплари, шакллари ва услублари

Корхоналарда иқтисодий жараёнларни бошқаришни ташкил қилиш. объектив қонунлардан фойдаланишнинг ҳаракатдаги механизмини ишлаб чиқишни талаб қилади. Бундай механизм менежмент асосчилари томонидан илгари сурилган тамойилларда (принципларда) ўз аксини топади.

Тамойил бу хўжалик юритишнинг муҳим қонунсидир. Уларнинг назарий аҳамияти шундан иборатки, улар бошқариш қонуниятлари билан чамбарчас боғлиқдир. Ишлаб чиқариш жараёнида қонуниятлар айнан тамойиллар орқали ўз ҳаракатини амалга оширади.

Бошқарув тамойилларига реал амалиётни белгилаб, бошқариш апаратининг тўғри ва аниқ ҳаракат йўлини кўрсатиб беради. Тамойиллар ҳодиса-воқеалар ва вазиятлар тизимида пайдо бўлиб турадиган мантиқий алоқларни тўғри тушинишга, ҳаракатлар мақсадини тўғри аниқлашга, бошқариш функциясини самарали тадбиқ қилишга қаратилган конкрет қарорлар ишлаб чиқишга имконият яратади.

Ҳар куни корхоналарда турли хилдаги низоли вазиятлар содир бўлиб туради. Ана шуларни ўз вақтида бартараф қилиш раҳбарлардан аниқ қарорлар қабул қилишни талаб этади. Лекин бу қарорлар фақат бошқариш тамойилларини чуқур билгандагина ўз самрасини бериши мумкин. Чунки бу тамойиллар ҳодиса ва воқеаларнинг ички алоқаларини ва уларнинг ривожланишини олдиндан билишга имконият беради. Бошқарув тамойиллари корхонада бошқариш жараёнларини ташкил қилишдаги дастлабки ҳолатни аниқлайди. Тамойиллар корхонанинг мақсади ва услублари билан чамбарчас боғлиқдир.

Тамойиллар биринчи марта америкалик муҳандис Ф.Тейлор, франциялик йирик тадбиркор А.Файоль ва америкалик менежмент билимдони Г.Эмерсон томонидан ишлаб чиқилган. Уларнинг бу тамойиллари то ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Аксинча, корхоналарда бошқаришни ташкил қилишда, ҳозирги замон янги корхонанинг шаклланишида классиклар яратган тамойилларнинг тутган ўрни алоҳидадир.

Ҳозирги пайтда корхоналар амалиётида бозор иқтисодиётига мос қуйидаги тамойиллар қўлланилмоқда: 1. Олий мақсадга қараб интилиш; 2. Меҳнат тақсимоти; 3. Ваколат ва жавобгарлик; 4. Ишда яхши шароит яратиб бериш; 5. Интизом; 6. Ишлаб чиқаришни такомиллаштириш; 7. Ходимларга адолатли муносабат, ақли расо бўлмоқ; 9. Якка бошқариш; 10. Тез, ишончли, тўла, аниқ ва доимий ҳисоб; 11. Йўналишнинг бирлиги; 12. Ижтимоий манфаатнинг шахсий манфаатдан юқори бўлиши; 13. Ходимларни рағбатлантириш; 14. Операцияларни нормалаш; 15. Марказлаштириш; 16. Тартиб; 17. Ҳақиқат; 18. Пухта билимли маслаҳат бериш; 19. Ходимлар иш жойини барқарорлиги; 20. Ташаббус; 21. Корхонага садоқат; 22. Ёзма стандарт; 23. Кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш. 24. Самарадорлик.

Бошқаришни ўз олдига қўйган мақсадларига эришиш учун бошқариш объектига таъсир кўрсатишнинг қулай услубларини танлаш катта аҳамиятга эгадир. Чунки айнан услублар бошқариш вазифалари ва мақсади қай даражада бажарилганлигини кўрсатиб беради. Бошқариш услубларини қўллаш натижасида объектив иқтисодий қонунларнинг талаби ва уларнинг амалиётда кўриниши амалга оширилади. Шунинг

учун ҳам бошқариш услуги ана шу қонунларнинг амал қилиш механизми ролини бажаради.

Амалиётда услублар тизимини тўғри қўллаш бошқариш тамойилларига боғлиқ бўлади. Чунки услублар ҳар доим бошқариш тамойиллари томонидан белгиланган қоида, Низом асосида қўлланилади.

Бошқариш фаолиятининг воситаси сифатида бошқариш услублари бошқаришнинг субъектив томонини ўзида гавдалантиради. Бундан улар ҳоҳлаган вақтда, асоссиз танланиши мумкин деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Услубларнинг таркиби ва мазмуни бошқариш қонуниятларини ўзида гавдалантирган ижтимоий-иқтисодий муносабатларни ҳаракат натижаларидан ҳосил топади. Бошқариш услубларига илм-фан тараққиёти бевосита таъсир қилади. Чунки фан-техника тараққиёти услубларни узлуксиз такомиллаштириш, уларни қўллаш сифати ва самарадорлигини оширишга олиб келади.

Шундай қилиб бошқариш услублари қўйилган мақсадга эришиш учун бошқариш объектига таъсир ўтказиш маъносини англатади.

Бошқариш услублари ўзини мазмуни жиҳатидан иқтисодий, маъмурий-ташкилий, социал психологик услублардн ташкил топади.

Бошқариш услублари тизимида иқтисодий услублар марказий ҳисобланади. Иқтисодий услуб иқтисодий механизмлар орқали бошқариш объектига таъсир кўрсатиш маъносини англатади. Бундай ҳолда корхонанинг бошқариш органи бошқариладиган объектга иш ҳақи, мукофотлаш, рағбатлантиришнинг турли шакллари, имтиёзлар, чегаралашни юмшатиш, дефицит ресурслар билан таъминлаш, иқтисодий эркинликни кучайтириш каби иқтисодий механизмлардан фойдаланади. Шунини таъкидлаш жоизки, иқтисодий истак нафақат ижобий рағбатлантирувчи омилга таянади, балки солиқлар, тўловлар, даромаддан ушлаб қолиш ва ҳатто жарима (санкцияларига) ҳам таянади.

Иқтисодий услубларнинг ҳаракати шароитида пастки бўғинларга марказлашган таъсир кўрсатиш сусаяди. Иқтисодиётнинг пастки бўғинлари мустақил равишда қарорлар қабул қилши учун катта ҳуқуқ ва имкониятларга эга бўлади. Корхона ва хўжаликларнинг ўз-ўзини бошқаришга ўтиши амалга оширилади.

Бошқаришни иқтисодий услубларининг ҳозирги пайтдаги ўзгариш омилларидан энг асосийси бошқаришни тик чизиқли шаклидан горизонтал шаклига ўтиш ҳисобланади. Бунда бошқариш объектига таъсир нафақат юқори бошқариш органлари томонидан, балки корхона билан боғланган миждозлар, истеъмолчилар томонидан амалга оширилади. Бундай таъсир қилиш услублари ўз ифодасини ўзаро мажбуриятлар, битимлар ва шартномаларда топади.

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий услубларнинг қўлланилиши ўзининг ижобий самараларини беради.

Ташкилий-маъмурий услублар иқтисодий услублардн фарқ қилиб, бошқариш объектига, яъни меҳнат жамоалари ва алоҳида ходимларга бевосита буйруқ, фармойиш асосида таъсир ўтказишга асосланади. Шунинг учун ҳам ушбу услубни кўп ҳолларда кўрсатма тариқасидаги ёки командага оид услуб деб атайдилар. Бундай кўрсатма ва командалар пастки бўғинлар томонидан мажбуран бажарилади. Бошқаришни бу услубининг мантиқи - “Бошлиқнинг буйруғига бўйсинадиган ходимлар учун бажарилиши қонун” деган мазмунни англатади. Ушбу маъмурий услуб асосан бозор иқтисодиётига хос бўлмаган марказлашган тамойиллар тизимида хосдир. Ташкилий-маъмурий услуб ўзининг мазмунига кўра икки турга бўлинади: ташкилий ва маъмурий таъсир кўрсатиш.

Корхоналарда ташкилий таъсир кўрсатиш биринчидан хўжалик ишлаб чиқариш технологияси, инвестиция ва маркетинг фаолиятини такомиллаштиришни, ташкилий ва технологик меъёрлар ва низомларни ишлаб чиқаришни таъминлайди. Иккинчидан, ташкилий таъсир кўрсатиш, корхоналарда меҳнат шароитларини яхшилаш, айрим меҳнат турларини бажариш услубларини аниқлайди. Учинчидан, ташкилий таъсир кўрсатиш технологик жараёнларни автоматлаштириш, компьютер технологиясидан фойдаланиш, беркитилган воситалардан унумли фойдаланишни таъминлайди.

Қаерда ва қайси вақтда корхоналарда ташкилий жиҳатдан ўзгаришлар содир бўлиб қолса (бу жараёнда доимо ривожланиш ва такомиллаштириш тенденцияси мавжуд) ўша ерда ташкилий таъсир кўрсатишга амал қилиш зарурияти тўғилади.

Ташкилий таъсир кўрсатиш ўз самарасини фақат уни маъмурий таъсир билан тўлдирилгандагина беради. Чунки, ҳар қандай корхонани

ташкилий тузилмасининг ичида ўзининг турли хизматга оид сифатлари, хусусиятлари, дунё қараши ва ҳатто баъзи вақтда қўйилган умумий вазифани турлича тушуниши билан бир-бировидан фарқ қиладиган инсонлар ҳаракат қилади. Бундай шароитларда бўғинлар ўртасидаги ташкилий алоқаларни сақлаб туриш учун корхона жамоаларига маъмурий таъсир кўрсатиш зарур бўлиб қолади.

Маъмурий таъсир кўрсатиш амалиётда бўйруқ, фармойиш ва кўрсатма шаклида намоён бўлади.

Буйруқ бу маъмурий-ижрочи фаолиятни тартибга солиб турувчи бошқариш акти ҳисобланади. Бажарилиши муқаррар бўлган буйруқларни фақат корхона раҳбари беради. Буйруқларни ишлаб чиқиш жараёнида унга киритилган масалаларни чуқур таҳлил қилиш ва шу соҳа бўйича билимдон мутахассисларни маслаҳатини инобатга олишга эътибор берилиши лозим.

Буйруқлардан фарқли фармойишларни раҳбарлардан ташқари уларнинг муовинлари ва ўзининг ваколат доирасида функционал бўлим бошлиқлари бериши мумкин. Фармойишда ҳам худди буйруқдагидек масалалар аниқ ва тушунарли ёритилиши, ижрочилар, ижро санаси ва назорат шакллари кўрсатилиши лозим. Фармойишларда уни бажарилшининг аниқ муддати кўрсатилади.

Маъмурий таъсир кўрсатишнинг амалга ошириш воситаси кўрсатма ҳисобланади. Одатда улар оғзаки шаклда берилади. Унда қўйилган вазифаларнинг бажариш муддати аниқ кўрсатилади.

Маъмурий таъсир кўрсатиш органларининг қўйган вазифаларини амага ошириш учун узлуксиз назорат қилишни йўлга қўйиш керак. Ҳар бир буйруқни бажарилиш назоратини шахсан раҳбар ёки унинг ваколоти билан унинг вакили амалга оширади. Айниқса раҳбарнинг шахсий назорати ҳаддан ташқари муҳим ҳисобланади. Чунки бу ўз вақтида буйруқни бажариш бўйича пайдо бўлган четланишларни пайқаб, уни олдини олиш имкониятини беради.

Бошқариш услублари ичида социал-психологик услублар муҳим ўрин эгаллайди. Социал-психологик услублар бу меҳнат жамолари ва айрим ходимларга турли психологик механизмлар орқали таъсир кўрсатиш орқали бошқаришни амалга оширишдир.

Ҳар бир инсонда меҳнатга, мулкка, пул, бойликка, иқтисодий муносабатларга нисбатан қарашлар тизими шаклланиб ва тарбияланиб боради.

Ҳар қандай инсон катта кичиклигига қарамасдан нафақат мамлакатимизда ҳаракат қилаётган ҳуқуқий қонунлар асосида иш кўради, балки ўзини дунё қараши, тасаввури, ички одоб-ахлоқ қоидалари асосида ўз турмуш тарзини белгилайди. Бу ҳолат ҳам иқтисодда ва маиший шароитда ўз ифодасини топади. Социал-психологик услубларнинг асосий вазифаси инсонларни психологияси. Виждони ва одоб-ахлоқига таъсир кўрсатиш орқали бошқариш субъекти қўйган мақсадга эришишни таъминлашдан иборат. Одамларни бирон-бир ишни бажаришга мажбур қилмаслик керак. Уларни шу нарсани бажариш зарур эканлигига ишонтириш керак.

Социал-психологик услубларнинг самарадорлиги ва амалий таъсири авлоддан авлодга ўтиб келадиган инсоннинг вужудидаги тарбияга боғлиқ бўлади. Бунга бир қатор мамлакатларда шаклланган анъаналарни мисол келтирсак бўлади. Масалан, Японияда меҳнатга бўлган севги ва ҳурмат, ўз ишига ва фирмасига содиқлик гўдаклигидан бошлаб тарбияланади. Агар фирмада иш ёмон бораётган бўлса, Япон ишчиси меҳнат таътилидан ҳам воз кечади.

Шундай қилиб, социал-психологик услубларнинг икки гуруҳга бўлиш мумкин. 1. Социал таъсир кўрсатиш услублари. 2. Психологик таъсир кўрсатиш услублари. Буларни ҳар бирини алоҳида кўриб ўтамыз.

Социал таъсир кўрсатиш услублари корхоналарда жуда кўп жамоани социал ривожланиш масалларини ҳал қилиш воситаси сифатида ишлатилади. Ушбу услуб орқали меҳнат жамоаларининг социал тузилмаси ва социал хусусиятлари (жамоани социал ва квалификацион тузилиши, ходимлар ва ишчи-хизматчиларнинг маданий-техник даражаси, меҳнат шароити, меҳнатни рағбатлантиришни ташкил қилиш, маънавий ва маърифий ишларни қўйлиши ва ҳоказо) ўрганилади.

Уларни амалиётда қўллаш натижасида жамоа ва уни аъзоларининг социал фаоллиги ошади, тарбия жараёни яхшиланади.

Амалиётда социал таъсир кўрсатиш услублари билан бирга меҳнат жамоалари ва уни аъзоларини бошқаришни психологик услублари ҳам кенг ишлатилади. Уларнинг асосий вазифаси меҳнат

жараёни билан банд бўлган инсонларнинг психикаси ва кайфиятига таъсир кўрсатишдан иборат. Ушбу услубларнинг йўналиши корхоналарда хайрихоҳлик, дўстлик муносабатларини, меҳнатга қизиқишнинг ошиши учун самрали тизимини шакллантиришга қаратилган бўлиши лозим.

Юқорида кўриб чиққан бошқаришнинг уч услублари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, биргаликда хўжалик фаолиятининг ҳамма бошқариш функцияларини амал қилишини таъминлайди. Шунинг учун ҳам амалиётда уларни биронтасини ҳам ролини пастга ўриш катта салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

4.3. Ишлаб чиқаришни ва ишлаб чиқариш бўғинларини бошқариш

Корхона тараққиётнинг ҳамма босқичларида иқтисодиётнинг асосий ва бирламчи бўғини ҳисобланади. Албатта конкрет корхонани бошқариш фанларининг тузилмаси, уни бошқариш шакли ва услублари унинг масштаби ва ихтисослигига боғлиқ бўлади. Умумий қилиб айтганда иқтисодиётимизда мавжуд бўлган турли мулк шаклларига асосланган корхоналар бир-бири билан ўхшашлик ва фарқлари мавжуд. Ўхшашлиги шундаки ҳар қандай корхона маҳсулот, товар, хизматлар ишлаб чиқаради, маълум фаолиятни амалга оширади. Айнан ана шунда унинг бош мақсади ва вазифаси ўз ифодасини топади. Шунинг учун ҳам уларни шакл ва турларидан қатъий назар, корхоналарни бошқариш асосида технологик жараёнларни бошқариш ётади.

Умумий ўхшашлигидан ташқари иқтисодиётнинг турли соҳаларидаги корхоналарнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Бу биринчи навбатда турли соҳадаги корхоналарда ишлаб чиқариш ва бошқаришни ташкил қилишдаги ўзига хос шароитлардир. Масалан, баъзи корхоналарда ишлаб чиқариш жараёнини узоқ муддатга чўзилиши ва жараёнларнинг мураккаблиги, уларни тайёрлаш ва хизмат қилиш операцияларининг ўзига хос хусусияти ва ҳоказолар. Корхоналар ўртасидаги фарқ, худди шундай ишлаб чиқаришни тайёрлаш жараёнининг босқичларида ҳам ўз ифодасини топади. Масалан, янги маҳсулотларни лойиҳалаш ва ускуналаш, лойиҳалаш билан боғлиқ

бўлган ҳисобларни амалга ошириш, меъёрий ҳисобларни амалга ошириш ва ҳоказолар.

Иқтисодиётнинг асосий бўғини ҳисобланган корхоналар мамлакаттимиз ва чет эл таъминловчилар билан қўплаб алоқаларни амалга оширадилар. Ушбу алоқалар хом ашё билан таъминловчилар ва истеъмолчилар билан амалга оширилади. Ана шу ўзаро алоқаларни сақлаб туриш ва мувофиқлаштириш корхона бошқарувининг энг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Бирон-бир маҳсулотни ишлаб чиқариш учун корхоналар ишлаб чиқаришнинг турли омилларидан фойдаланади. Буларга ишчи кучи, жиҳозлар, хом ашё, материаллар, ахборот, пул маблағлари киради. Шунга қараб корхонани бошқариш бир неча йўналишларга бўлинади. Булар қуйидагилардан иборат:

1. Кадарларни танлаш, жой-жойига қўйиш, уларни маданий-техник даражасини ошириш, (персонални) кадрларни бошқариш;
2. Корхоналарни ишлаб чиқариш фаолиятини техник-иқтисодий режалаштириш;
3. Ишлаб чиқаришни оператив бошқариш;
4. Корхонани техник ривожланишини ва ишлаб чиқаришни техник тайёргарлиги;
5. Маҳсулотлар сифатини назорат қилиш;
6. Меҳнатни ташкил қилиш ва иш ҳақи;
7. Ишлаб чиқаришни моддий-техник таъминоти;
8. Тайёр маҳсулотни сотишни ташкил қилиш;
9. Молия фаолиятини амалга ошириш;
10. Ишлаб чиқаришга техник ва ташкилий-хўжалик хизматини ташкил қилиш.

Юқорида кўрсатилган йўналишларнинг йиғиндисини чет мамлакатлар амалиётида корхона менежменти деб аталади. Администраторлар, корхона фаолиятининг бошқарувчиларини менежерлар дейиш қабул қилинган. Ушбу атама ҳозирги пайтда бизнинг Республикамизда чоп қилинган иқтисодий адабиётларда ва амалиётда кенг кўламда ишлатилмоқда.

Ҳозирги шароитда Республикамизда бир катор корхоналарни бошқариш тузилмасининг турлари мавжуд. Корхона, компания, концернлар одатда бошлиқ ёки президент томонидан бошқарилади.

Компания ва концернларни президенти стратегик раҳбарликни амалга оширади. Оператив бошқариш ижрочи директорлар томонидан олиб борилади. Директор кўп ҳолатларда корхона фаолиятининг алоҳида йўналишлари бўйича ўзининг муовинларига эга. Масалан, техника ва технология, ишлаб чиқариш, фан, иқтисод, молия ва ҳоказолар бўйича.

Корхоналарни бошқариш апаратига турлича хизматга оид бўлимлар мавжуд бўлади. Уларни амалиётда маъмурий-бошқариш ходимлари деб аталади. Одатда корхона бўлимларини бошқариш ишлаб чиқариш (корхонани бошқарадиган) ва функционал қисмларга (молия, таъминот, сотиш, кадрлар, технология, иш юритиш, ташқи иқтисодий алоқаларни бошқариш) бўлинади. Ҳаммасини умулаштириб раҳбарлар, мутахассислар ва техник ижрочилар деб ҳам атасак бўлади.

Корхона тузилмасида бўлинма, цех, бўлим, лабораториялар ва бошқа бўлимларни кўрсатиш мумкин. Ҳаммасида ўзининг бошқариш органлари мавжуд.

Корхонани бошқариш асосида чизиқли ва функционал тамойиллар ётади. Шунини қайд қилиш жоизки, ҳар қандай ишлаб чиқаришни бошқариш тизимида чизиқли тамойил ётади. Тизимнинг ичида бўғин ва пағоналарни бир-биридан фарқ қилиш лозим. Бўғин бу алоҳида функцияларни бажарувчи мустақил бўлинмадир. Бошқариш бўғини тушунчасига шунингдек, бир неча ташкилий тузилмаларни фаолиятини раҳбарлигини амалга оширувчи раҳбарларни кўрсатиш мумкин. Буларга бош муҳандис, бош технолог, смена бошлиқлари ва ҳоказолар кирилади.

Бошқариш пағонаси бу бўғинларнинг йиғиндиси ҳисобланади. У бошқариш иерархиясини белгилайди (қуйи мансабдорларнинг юқори мансабдорларга босқичма-босқич бўйсиниши). Бошқариш тизимидаги чизиқли бўлимлар бўйруғини бажариш унга бўйсинадиган ҳамма бўлимлар учун шарт ҳисобланади. Чизиқли бошқариш берилган фармойиш ва вазифаларни бажарилишида англашмовчилик келиб чиқишига имкон бермайди. Чунки ушбу вазифалар бир раҳбар томонидан берилади. Шу билан раҳбарлик бирлиги таъминланади, раҳбарларнинг ўзларига беркитилган бўлимлар учун маъсулияти ошади.

Чизиқли бошқариш корхонанинг ташкилий тузилмасини барпо қилиш асосини ташкил қилиб, бутун бошқариш механизмининг самарали ҳаракатини таъминлайди. Шунинг учун ҳам чизиқли

бошқаришни рационал ташкил қилиш бир қатор талабларга жавоб бериши лозим. Биринчидан, бўйсинадиган пағоналарнинг сони қанча кам бўлса, уни бошқариш шунча осон бўлади. Иложи борица кам одамлар бошқариш жараёнига аралашади. Бу эса бошқариш объектини ҳолатини барқарорлигини таъминлаш имкониятини тўғдиради. Иккинчидан, чизигли бошқаришни самарали ҳаракат қилиши шароитларидан бири буйруқларни пастки бўғинларга уни бевосита раҳбари томонидан берилиши ҳисобланади. Масалан, завод директори цех бошлиғи хабарисиз, яъни бевосита цех устасига буйруқ берилиши нотўғри ҳисобланади. Амалиётда агар бундай ҳолатлар учраб қолса, демак чизикли бошқариш тамойили бузилган ҳисобланади. Учинчидан, чизикли бошқариш тизими раҳбарлар ва бўйсинадиган шахсларнинг рационал нисбатини ҳисобга олган ҳолда тузилиши лозим. Раҳбар ва бошлиқлар сонининг кўплиги, одатда масъулиятсизликни келитриб чиқаради ва бошқариш оперативлигини сусайтиради.

Корхонани бошқариш тизимининг барпо қилишда муҳим аҳамиятга эга бўлган иккинчи тамойил бу функционал тамойилдир. Бу тамойил чизикли бошқариш тизимидаги раҳбарлар ўртасидаги меҳнат тақсимотидан келиб чиқади. Бунинг маъноси шундан иборатки чизикли бошқариш тизимининг ҳар бир бўғини маълум функцияни, ёки унинг бир қисмини бажаради. Функционал бошқаришнинг зарурияти ишлаб чиқариш тизимининг мураккаблиги ва бу жараённинг хилма-хиллигидан келиб чиқади. Ушбу хусусиятлар маълум даражада турли соҳалар бўйича махсус билимга эга бўлишни талаб қилади. Шунинг учун ҳам корхонани бошқариш ва бу жараён билан боғлиқ бўлган масалаларни ҳал қилиш учун кўп меҳнат ва кўпчилик одамларнинг вақти керак бўлади.

Функционал бошқариш бу алоҳида функциялар бўйича бошқаришни амалга оширишдир. Ҳар бир функционал бўлинманинг ўзининг раҳбари бўлади. Улар ҳам яккабошчилик тамойили асосида ҳаракат қилади. Функционал бўғинларнинг ҳамма раҳбарлари корхонани чизикли бошқариш тизими таркибига киради. Бу асосда чизикли ва функционал бошқаришнинг бирлиги таъминланади.

Функционал бошқариш қуйи поғонадаги бўлимлар фаолиятини раҳбарлигини таъминлаб, бир функция доирасидаги масалаларни ҳал қилади. Яъни, уни бошқариш доираси ва ечадиган масалалари

чегараланган бўлади. Функционал бўлинманинг раҳбарлари пастки бўғинларга маъмурий фармойишлар бериш ҳуқуқига эга эмаслар. Шунини қайд қилиш жоизки, ушбу сертармоқ ва мураккаб бошқариш нисбатан катта корхоналар учун хосдир. Унча катта бўлмаган корхоналарда бу ҳол анча оддий кечади.

4.4. Ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва корхонани бошқаришда раҳбарнинг ўрни

Бозор иқтисодиёти шароитида Ўзбекистон Республикасининг иқтисодиётни муваффақиятли ривожланиши ва такомиллашувининг ҳал қилувчи шароитларидан бири бошқариш кадрлари билан олиб борилаётган ишларни доими суратда яхшилашдан иборат. Амалиёт шунини кўрсатдики, бозор муносабатларининг имкониятлари ва устунлигидан самарали фойдаланиш айнан бошқариш кадрларининг ва биринчи навбатда раҳбарларнинг ақли, иш билармонлиги, янги шароитда бошқариш мақсадлари, тамойиллари ва услубларини қай даражада қўллаш билиш қобилиятига боғлиқ бўлади.

Ўз вақтида менежмент назарияси классиклари ҳар қандай давлатни ривожланиши учун учта асосий омил амал қилишини алоҳида таъкидлаб ўтган эдилар. Буларга инсонлар, молия сиёсати, техника ва технология киради. Буринчи ўринга инсонларнинг қўйилиши бежиз эмас. Япон, Америка ва Европадаги кўзга кўринган менежерларнинг бизнес соҳасида эришган ютуқларини ана шу омилларга таяниб иш кўрганлари билан боғлаш мумкин.

Ҳозирги шароитда корхона раҳбарлари ролининг ошиб бориши бир қатор омиллар билан белгиланади. Буларга корхоналардаги сифатли ўзгаришлар, ишлаб чиқариш ҳажмининг ошиши, ишлаб чиқариш жараёнларининг мураккаблашиши, даврга хос бўлган янги маҳсулотларни ишлаб чиқариш, ишчи-ҳодимлар мафкурасининг ўзгариши, бошқаришни шкл ва услубларининг ўзгариши, ҳамма соҳада демократлаштиришни амалга оширилиши, даврнинг талаби билан раҳбарларнинг алоҳида ўрин эгаллаши ва ҳоказоларни кўрсатиш мумкин.

Ҳозирги шароитда раҳбарлар ролининг ошиб бориши қуйидаги омиллар билан белгиланади:

- турли мулк шакллариининг вужудга келиши (давлат, хусусий, акционер жамиятлар, маҳалла ва ҳоказолар);
- хўжалик юритишнинг янги шакллариини вужудга келиши (акционер жамиятлар, концерн, корпорация, консорциум, қўшма корхоналар, хусусий корхоналар ва ҳоказо);
- иқтисодиётимиз ҳажмининг ўсиши, иқтисоддаги сифатли ўсишлар, фан-техника ютуқларини амалиётда қўллаш бошқариш қарорлари вариантларини кўпайтиради, уларни танлаш муммоларини мураккаблаштиради;
- хўжалик юртишни ноиқтисодий йўналишлари ролининг ошиб бориши (социал меъёрлар, истеъмол мезонлари, атрофдаги муҳит муаммолари ва ҳоказо) бошқариш кадрлари ва биринчи навбатда раҳбарларнинг масъулиятини оширади;
- билим ҳажмининг ошиши ва уларни тузилишининг ўзгариши, янги фан соҳаларининг пайдо бўлиши фаолият йўналишларини танлаш имкониятини кучайтиради ва раҳбарларни бошқаришга таъсир қилиш заруриятини кенгайтиради;
- бозор шароитида бошқариш тизимининг ўзидаги ўзгаришлар, ҳамма соҳаларда демократик тамойилларнинг кириб келиши;
- қонун устиворлигини таъминлаш бошқариш қарорларини қабул қилишда субъект омилнинг ролини оширади;
- бозор механизмларининг таъсири остида бир қатор янги истиқболли қарорлар ҳиссаси ошади, доимий равишда янги муаммолар пайдо бўлади. Буларни ўз вақтида аниқлаб ҳал қилиш, биринчи навбатда, раҳбарлардан маҳорат, зийраклик ва билимдонлик талаб қилади.

Ҳозирги замонда кўпчилик қарорларнинг асосий хусусияти шандай иборатки, улар ўзларига иқтисодий, социал, ташкилий ва бошқа йўналишлар нуқтаи назаридан ёндошишни талаб қлади. Айнан раҳбар ўзининг бошқариш тизимида тутган ўрнига қараб юқоридаги ёндошишни амалиётга тадбиқ қила олиш мумкин. Бундан ташқари раҳбарлар ролининг ошиб бориши ахборотларни ишлаш жараёнини автоматлаштириш, кенг миқёда компьютер техникасидан фойдаланиш билан ҳам белгиланади. Юқоридаги техникадан кенг кўламда фойдаланиш бошқариш ходимларини ҳаммага маълум бўлган, ноижодий вазифалардан озод қилиб, асосий диққат эътиборни энг

муҳим масалаларга қаратишни талаб қилади. Шундай қилиб, иқтисодиёт мураккаблашиб борган сари раҳбарларнинг ҳам вазифалари мураккаблашиб бораверади.

Раҳбар социал, профессионал ва шахс нуқтаи назардан олиб текширилиши лозим. Шунини айтиш жоизки ҳар қандай ҳўжалик раҳбари энг олдин бозор иқтисодиёти шароитида турли мулк шаклларига асосланган мавжуд иқтисодий муносабатларини устунлигини амалга ошириш йўллари йўлаб топиши керак. Бу билан у юқори даражадаги маъсул социал-иқтисодий вазифани бажарган бўлади. Ушбу вазифани бажариш учун унда ҳамма имкониятлар мавжуд. Энг асосийси унга керак бўлган ва ҳуқуқий ҳужжатлар билан мустаҳкамланган ваколот берилган. Аввало бизни Республикамизда бажарилган вазифаларнинг сифати ва самарадорлиги сўз билан эмас уни иши билан баҳоланаши яхши йўлга қўйилган. Ушбу баҳо ҳар бир фаолиятнинг иқтисодий ва социал натижалари билан белгиланиши лозим.

Ҳўжалик раҳбари ўзининг энг асосий социал-иқтисодий вазифасини муваффақиятли бажариши учун юқори даражадаги профессионал ва уни амалиётга жорий қила олиши лозим ва биринчи навбатда меҳнат жамоасини ташаббусини давлат томонидан белгиланган мақсадга эришиш жараёнига жалб қила билиши керак.

Ва ниҳоят шунини қайд қилиш жоизки, ҳўжалик раҳбари биринчи навбатда инсондир. Шунинг учун ҳам инсон учун хос бўлган ҳамма хусусиятлар раҳбарга ҳам хосдир. У кучли ва кучсиз бўлиши мумкин. Яшаш учун шароит яратиш афзалроқ эканлигини тушинади. Кўпчилик раҳбарлар ишдаги муваффақият уй-рўзгорини тинч эканлигига боғлиқ эканлигини ҳам яхши ҳис қилади. Дам олишнинг, машғулларни ўзгартириб туришнинг баҳосини яхши биладилар. Лекин ўзининг шахсий эҳтиёжларини қондириш учун яхши моддий имкониятларга эга бўлган раҳбарлар вақт тансиқлигига дуч келадилар. Натижада ўзларининг яхши тилакларини ҳаётда тадбиқ қиолмасдан қоладилар. Буларнинг ҳаммаси оқибатда уларнинг соғлигига салбий таъсир кўрсатади. Айниқса, бу ҳолдан серғайратли, ташаббускор раҳбарларга кўпроқ зиён етади. Шунинг учун ҳам раҳбарларни социал, профессионал ва шахс томонларнинг бирлиги нуқтаи назаридан олиб қарамаслик қарама-қарши ҳолатга олиб келиши мумкин. Бундай қарама-

қаршиликни бартараф қилиш фақатгина жамият ва раҳбарларни ўзларининг умумий тиришқоқлиги орқали амалга ошади.

Бошқариш тизимида раҳбарларнинг алоҳида роли уларда доимо ўз устида ишлаш, билимларни такомиллаштириб бориш, алоҳида билим соҳаларини ўрганишни талаб қилади. Чунки юқоридаги ишларни амалга оширмасдан туриб раҳбар ўзига беркитилган вазифани самарали ҳал қилиши жуда қийин бўлади. Ҳеч кимга бир умр раҳбар бўлиш ҳуқуқи берилмаган. Фақат ҳалол меҳнат, фаолиятида ташаббус, яхши хўжалик натижалари билан раҳбар ўзининг раҳбар деган отини оқлай олади.

Ҳозирги шароитда раҳбарларнинг ролини аниқлаш уларни бошқариш тизимида тутган ўрнини белгилаш имкониятини яратади. Бозор иқтисодиёти шароитидаги замонавий корхона раҳбари а) пешқадам, б) бошқарувчи, в) дипломат, г) тарбиячи, д) инноватор, е) инсоний мавжудот тариқасида намоён бўлади. Буларнинг ҳар бирини амалиётда синаб кўриш раҳбардан жуда кўп сифат ва фазилатларга эга бўлишни талаб қилади. Бу борада меҳнатни илмий ташкил қилиш назариясининг асосчиси Ф.Тейлор менежерда қуйидаги сифатларни ажратиб кўрсатади: ақл, маълумот, техник билимлар, одоблилик, ғайратлилик, қатъиятлилик, ростгўйлик, мулоҳазалик. Менежментнинг яна бир классики А.Файоль эса, менежер олдиндан кўрабилиши ва ташкилотчилик қобилиятига эга бўлиши, ўз соғлиғи билан ажралиб туриши, ривожланган ақлу заковат соҳиби бўлиши, юксак маданий ва ахлоқий даражага эга бўлиши керак деб таъкидлаган эди. Қолаверса, ҳозирги пайтда ривожланган мамлакатлар фирма ва компанияларда менежер қанақа сифатларга эга бўлиши кераклиги тўғрисида ўзларининг нуқтаи назарлари мавжуд.

Менежмент масалаларига оид чет эл адабиётлари билан танишиш шуни кўрсатдики, кўпчилик АҚШ, Европа ва Осиё-Тинч океани регионидаги рақобатга бардош берадиган фирма ва компаниялар қатъийлик билан менежерлик санъатини ўрганиб, уни амалиётда усталик билан тадбиқ қилиш натижасида катта муваффақиятларга эришмоқдалар. Бу ўз ифодасини ўз вақтини бошқариш, хизматга оид хатларни тайёрлаш, одамлар билан муносабат қилиш, аудитория олдида сўзга чиқиши, музокаралар олиб бориш ва ҳоказоларда топди.

Шундай қилиб, бозор иқтисодиёти шароитида корхона ва ташкилотларни яхши, сифатли бошқариш учун раҳбар нималарга эга бўлиши керак?

Ташкилотчилик қобилиятига, тадбиркорликка, бошқаришнинг пастки даражаларида раҳбарлик қилиш тажрибасига, маълум педагогик маҳоратга аниқ ва маълумотли қилиб ўз фикрини етказиш учун сўзлашиш қобилиятига, ўз хатоларини мардларча тан олиш ва танқидни ҳурмат қилишга.

Нималардан хабардор бўлиши керак?

1. Иқтисодиётдан, ташкил қилишдан, бошқаришдан, режалаштиришдан, молиядан, ҳисобдан, техника ва технологиядан, педагогикадан, психологиядан, ҳуқуқшунослик ва ҳоказолардан.

2. Ўз соҳаси бўйича охириги фан-техника ютуқларидан.

3. Бошқаришнинг объектидан, шу соҳа билан бевосита алоқадор ходимларнинг маълумотидан, жамоадаги муносабатлардан, улардаги норасмий пешқадамларнинг (лидерларнинг) маълумотидан.

Нималарни билиш керак?

Илм-фандан фойдаланишни, янгиликни, илғор ютуқларни, аниқ, тез ишлашни, шу билан бирга жамоада сокин, ишчанлик вазиятини таъминлашни, ҳар бир вазиятда асосий муаммони кўра билиш ва бир йўла бир неча ишга ёпишмасликни, вазиятни тўғри баҳолаш ва оптимал қарорлар қабул қилишни, юқори меҳнат интизомини таъминлашни.

Таянч иборалар: бошқарув, бошқарув объекти, бошқарув субъекти, бошқариш принциплари, бошқариш шакллари, бошқариш усуллари, ташкилий таъсир, маъмурий таъсир, буйруқ, фармойиш, кўрсатма, горизонтал бошқариш, чизиқли бошқариш, функционал бошқариш.

Такрорлаш учун саволлар

1. Бошқариш тушунчаси.
2. Бошқариш аҳамиятини оширувчи омилларга нималар киради.
3. Корхоналарни бошқариш хусусиятлари нималардан иборат?

4. Бошқаришни таркибий қисмлари.
5. Корхонани бошқариш принциплари.
6. Бошқаришни шакллари.
7. Бошқариш услублари.
8. Ташкилий таъсир кўрсатиш услублари маъмурий таъсир кўрсатиш услубларидан қандай фарқ қилади?
9. Корхонани бошқариш йўналишлари нималардан иборат бўлади?
10. Корхона раҳбарини ролини қандай омиллар оширади?
11. Корхона раҳбарини хусусиятларини тушунтиринг.
12. Корхона раҳбари нималардан хабардор бўлиши керак?
13. Корхона раҳбари нималарни билиши керак?

V боб. КОРХОНА ФАОЛИЯТИДА БИЗНЕС-РЕЖАЛАШТИРИШ ВА ПРОГНОЗЛАШ

Режа:

- 5.1. Бозор иқтисоди шароитида режалаштиришнинг методологик асослари.

- 5.2. Режалаштириш принциплари, методлари ва кўрсаткичлари.
- 5.3. Корхонада режалаштириш тизими ва режанинг турлари.
- 5.4. Корхона фаолиятига таъсир қилувчи омиллар.
- 5.5. Корхона режасининг бўлимлари ва кўрсаткичлари.
- 5.6. Бизнес-режа тушунчаси, турлари ва таркиби.

5.1. Бозор иқтисоди шароитида режалаштиришнинг методологик асослари

Бозор иқтисоди шаклланиши шароитида иқтисодий фанларнинг вазифаларидан бири режалаштириш муносабатларини тўғри ва илмий асослашдан иборатдир.

Иқтисодиёт фанининг асосчиларидан бири қадимги грек файласуфи Аристотельнинг айтишича, ҳар қандай неъмат яратиш ҳар жойда, ҳар томонлама икки хил шартга боғлиқ, яъни, биринчиси, ҳар қандай фаолиятни келажак мақсадини тўғри аниқлаб олиш, иккинчидан, мақсадга эришишга муносиб воситаларини топишдан иборатдир.

Ушбу иборалардан келиб чиқадики, тарихан инсоният ўз фаолиятини амалга оширишда абстракт фикрлаш асосида уни доимо прогноз қилган ва режалаштирган.

Режалаштириш атамаси ҳаётга кейинчалик айниқса социалистик тизим даврида тадбиқ қилинган. Носоциалистик тизимдаги давлатларда кўпроқ прогноз, программа, стратегия, концепция каби атамалар ишлатилади. Буларнинг ҳаммаси бир хил вазифани, яъни келажакда содир бўладиган ёки содир бўлиши мумкин бўлган ҳодиса ва жараёнларни келиб чиқиши, амалга ошириш тартиби, йўллари ва кетма-кетлигини кўрсатади. Сўз атамада эмас. Сўз унинг асл мазмунида.

Ҳар қандай хўжалик юритишнинг самараси иқтисодиёт қонунларининг талабларини чуқур ўрганиш асосида режалаштириш назариясини ишлаб чиқилишига ва унинг методологиясини яратишга боғлиқ.

Тарихан иқтисодиёт билан боғлиқ фанлар ғз назариясини такомиллаштириш асосида режалаштириш назариясини яратган.

Режалаштириш назарияси жамиятнинг тараққиёт қонуниятларини билиш, жараёнлар ва ҳодисалар ўртасидаги боғлиқликни объектив сабаб ва оқибатларини ўрганиш, уларни диалектик ва логик усуллар билан асослаш негизида режалаштиришнинг методологиясини яратган.

Режалаштириш методологияси режалаштириш жараёнининг ички логикасини ёритиб беради. Режалаштириш методологияси режалаштириш жараёнини ташкил қилиш, уни ишлаб чиқиш ва жорий қилиш принципларини, методларини, таркибини, тартибини, этапларини ва кўрсаткичлари системасини асослаб беради.

Режасиз ҳар қандай ғоя, мақсад, сафсатага айланиб қолади. Ҳар қандай ижтимоий тизимда ғз фаолиятини юргизишда инсоният учта бир-бири билан тўғиз боғлиқ бўлган фундаментал муаммолар билан тўқнашади. Бозор иқтисоди шаротида шаклланган иқтисодий назария у муаммоларни қуйидагича таърифлайди.

Биринчидан, нима ишлаб чиқариш ва қанча миқдорда?

Иккинчидан, қандай ишлаб чиқариш ва қанча харажатлар зарур бўлади?

Учинчидан, ким учун ишлаб чиқарилади ва улар қандай тақсимланади?

Жамият ва унинг субъектлари олдидаги бундай муаммолар, албатта, ғз-ғзидан ҳал бўлмайди. Бунинг учун халқ хўжалигини ташкил қилиш, бошқариш, тармоқлараро ва хўжалик субъектлари ўртасидаги иқтисодий алоқаларни боғлаш, сотувчи билан истеъмолчилар орасидаги муносабатларни, товар билан баҳо миқдорини мослаштириш ва ҳоказолар каби иқтисодий жараёнлар, ҳодисаларни уйғунлаштириш каби масалаларни ҳал қилиш зарурияти тўғилади. Бу ҳодисалар ва жараёнларни тартибга солиш ҳамда улар ўртасидаги боғлиқликни таъминлаш, аввалам бор иқтисодий қонунлар таъсири остида ва албатта давлатни аралашиши натижасида юз беради. Бундай умумиқтисодий қонунлардан бири жамиятни режали-мутаносиб (пропорционал) ривожланишидир.

Социалистик иқтисодиёт назарияси кўп йиллар давомида пропорционал режали-мутаносиб ривожланиш қонунининг ҳаракатини

ўзигача бўлган формацияларда ижтимоий ишлаб чиқаришга таъсирини инкор қилиб, унинг ҳаракат қилиш заруриятини фақатгина ишлаб чиқариш воситаларига ижтимоий мулк туғдиради деб тасдиқлаб келди.

Лекин, бозор иқтисодиётини шаклланиши ва ривожланиш тарихига назар солинса, режалаштириш бошқаришнинг асосий қондаси (принципи), асосий омили сифатида ҳаётда тарихан ишлатилиб келинган.

Фредрих Уинслоу Тейлор (1886-1915 й.) ҳозирги замон менежментини асосчиси деб ҳисобланган, ишлаб чиқаришни ташкиллаштириш назариясини яратган. Унинг “Менежментни илмий принциплари” номли асарида меҳнатни ташкил қилиш қонуниятлари тўғрисидаги билимларни қатъий илмий тизими, меҳнатни ташкил қилишни, вақтни ўрганиш усуллари (хронометраж), таннархни ҳисоблашни математик усуллари, иш ҳақини дифференциация қилиш, меҳнат жараёнини таҳлил қилиш ва унинг асосида режалаштириш, ташкил қилиш масалалари асосланган. Ф.Тейлор нафақат юқоридаги қоидаларни назарий асослаган, уларни ишлаб чиқариш жараёнига тадбиқ қилган.

Генри Лодренс Гамнт (1861-1919й.) корхона фаолиятини тезкор режалаштириш ва бошқаришга асос солган. Унинг “Графики Гамнта” номи билан машҳур бўлган графикларни режалаштириш тизими ишлаб чиқариш корхоналарида кенг фойдаланилган.

Горрингтон Эмирсон (1853-1931й.) меҳнат унумдорлигини оширишни 12 та қондасини ишлаб чиққан. Уларга бошқаришни бошланғич нуктаси сифатида мақсадни аниқлаш; камчиликлар ва нуқсонларни тан олиш ва сабабини ахтариш; ходимлар фаолиятини регламентация ва назорат қилиш, ҳамда моддий рағбатлантириш; ишлаб чиқариш жараёни элементларини нормалаштириш, доимий, тўла, реал ва тезкор ҳисоб-китоб қилиш, режалаштириш каби масалаларни киритган.

Германия Федератив Республикаси Канцлери Людвиг Эрхард (1950-1960й) иқтисодий реформалар ўтказган ва реформанинг асосий йўналишларидан бири сифатида индикатив режалаштиришни жорий қилиш бўлиб ҳисобланган. Индикатив режалаштириш индикатив кўрсаткичларни тасдиқлашдан иборат бўлиб, уларни бажарилишини таъминлаш учун қудратли иқтисодий, ҳуқуқий, маъмурий дастаклар

(инструментларни) ишлатишни кнъзда тутган. Жаҳон иқтисодиёт назарияси ютуқлари ва тажрибасини ишлатиш асосида индикатив режалар чуқур илмий асосда ишлаб чиқилиб, уни тайёрлашга юқори касбий малакага эга бўлган иқтисодчилар, олимлар жалб қилинган.

Ривожланган давлатлар иқтисодиётидаги етук ютуқларга эришиш, кризисларни бартараф қилиш, стратегик, жорий ва тезкор режалаштириш усуллари, қоидаларини ишлатиш асосида эришган десак муболаға бўлмайди. Уларда режалаштириш масалалари билан шуғулланадиган зарурий кафолатларга эга бўлган вазирликлар, идоралар, муассасалар ташкил қилинган. Барча фирмалар, компаниялар, корпорациялар, корхоналар прогнозлаш ва режалаштириш билан шуғулланадиган функционал бошқарув органларига эга.

Корхоналар, фирмалар фаолиятини режалаштириш илмий асосланган ҳолда ташкил қилинади. Чет эл адабиётларида режалаштиришни ташкил қилишни асосан икки хил усули келтирилади. Биринчиси, “break-down” - юқоридан пастга усули, иккинчиси, “build-up” - пастдан юқорига усули. Биринчи усулни мазмуни корхона раҳбарияти унинг мақсад ва вазифаларининг асосий йўналишларини белгилайди, қуйи бўлимларда улар деталлаштирилиб, силжиш жараёнида умумий режага киритилади. Иккинчи усул бўйича кўрсаткичларни миқдори режалаштирган даврга қуйи бўлимларда ишлаб чиқилади ва раҳбарият уларни умумлаштириб корхонани умумий режаси аниқланади.

Амалиётда кўпчилик ҳолларда иккала усул биргаликда ишлатилади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб режалаштиришни тарихий, иқтисодий категория деб ҳисоблаш мумкин.

Режалаштириш борасида жаҳонда 100 энг йирик деб тан олинган транснационал компаниялардан бири, Америка Қнъшма Штатларидаги “Ам-электрик” фермасининг тажрибаси назарий ва амалий жиҳатдан эътиборга сазовор. Бу фирма энергетик жиҳозлар ишлаб чиқариш, уларни таъмирлаш ва ишлатиш бўйича хизматлар кнърсатиш билан шуғулланади.

Ушбу фирмада режалаштириш ҳар икки йилга (ҳар бир стратегик хнъжалик маркази (СХМ) бўйича) стратегик режа ишлаб чиқишдан бошланади. Бу ишга 4 ой муҳлат берилади. Стратегик

йўналиш уч йилга мўлжалланиб, 5 йилга экстрополяция қилинади. Бу цикл йиллик режаларни асослашни ҳам нўз ичига олади.

Йиллик (жорий) режалаштиришни хўжалик фаолиятини, бозор конъюктурасини чуқур таҳлил қилиш асосида маркетинг бўлими бажаради. Режани бажарилишини ишлаб чиқариш бош бошқарма бошлиғи ҳар ойда нўтказадиган мажлисларда заводлар бошлиқлари орқали амалга оширади. Ҳар қандай режадан четлашиш маркетинг ва молия бўлимлари билан танқидий таҳлил қилинади, режага зарурий коррективкалар киритилади.

Раҳбариятнинг доимий назоратида турадиган кўрсаткичларга - буюртмалар сони, ишлаб чиқариш вақти, меҳнат унумдорлиги, ишлаб чиқариш заҳиралари миқдори, харажатлар, фойда кабилар киради.

Режалаштиришни бозор муносабатларига мос келмаслиги қалбаки асосланиб келинганлиги бизларга ҳозирги кунда аён бўлиб турибди. Бундай назариянинг асосида “марказлашган-буйруқбозлик” концепцияси ётган бўлиб, халқ хўжалигини ягона режа асосида бошқариш, унинг барча соҳаларини фақатгина марказдан туриб режалаштириш ғояси ётган эди. Мутаносиб ривожланишни тўғридан-тўғри марказдан режалаштириш деб тушунилди. Ҳозирги кунда, шу сабабли иқтисодий адабиётларда, тадбиркорлар, хўжалик раҳбарлари ва оддий одамлар онгида бозор иқтисодиётида режали мутаносиб ривожланиш қонуни ҳаракат қилмайди деган таасурот йўқолмаган. Бу қонун бизларда тарақатилаётган янги адабиётларда бозор иқтисоди қонунлари қаторида эслатилмайди ҳам. Шунини таъкидлаш керакки, ҳозирги кунда бизда чиқарилаётган бизнес-режа тўғрисидаги адабиётларда тадбиркорлар, янги ташкил қилинаётган кичик ва нўрта корхоналарда тузиладиган режалар, бир неча жадваллар ва ҳисоб-китоблар тўғрисидагина фикр изҳор қилиниб, режалаштиришнинг жиддий масалалари четда қолиб кетаяпти. Асосан янги тузилаётган корхоналар учун зарур бўлган ҳисоб-китоблар, инвестиция олиш учун мўлжалланганлиги бизнес-режалар тўғрисида кўпроқ фикр юритилади. Барча ривожланган давлатларда бозор муносабатлари иқтисодий қонунлар ва режа тизимининг барча турларини ишлатиш асосида тартибга солиниб турилади. Тартибга солиш режасиз амалга ошмайди ва у ҳам давлат миқёсида режалаштиришнинг кенг ишлатилишини тақозо қилади. Умуман олиб қараганда инсоният

жамиятининг ривожланиши, жаҳон тажрибаси, келажак тўғрисидаги ғоялар, этнографик, археологик маълумотлар, режалаштириш ва истиқболни белгилаш назарияси ва тажрибаси шунинг кўрсатадики, табиатда ҳам, инсоният жамиятида ҳам бизнинг онгимиздан қатъий назар мувозанат, мутаносиблик таъминланиб келган.

Шундай қилиб, режали мутаносиб ривожланиш қонуни инсоният жамиятини ривожланишининг барча поғоналарида (формацияларида) мулк шаклидан, бошқариш тизими шаклидан қатъий назар ҳаракатда бўлиб келган ва у инсоният жамиятига тааллуқли умумиқтисодий қонун бўлиб ҳисобланади. Бозор иқтисодиётига хўжалик фаолиятини режалаштириш эмас, марказлашган-бўйруқбозлик қонидасига асосланган, давлат томонидан директив равишда жамиятнинг барча соҳаларини ягона халқ хўжалиги режаси асосида тартибга солиш мос келмайди. Бозор иқтисодиёти режалаштириш назарияси ва амалиётини инкор қилмайди. Бозор иқтисодиётига “режа-ҳукм” эмас, “режа-прогноз” мос келади. Лекин бу деганимиз бозор иқтисодиётида умуман “режа-ҳукм” ишлатилмайди деган маънони тушунтирмайди, айрим соҳаларда давлат томонидан қатъий режалар ишлатилади. Масалан: муҳофаа соҳасида, айрим давлат аҳамиятига эга бўлган стратегик тармоқларда, давлатлараро муносабатларда ва ҳоказоларда.

Асосий масала режаларнинг мазмуни, шакли ва уларни ишлаб чиқиш, ҳаракатга келтириш усулларидадир. Хулоса қилиб айтганда, бозор иқтисодиёти муносабатларини социалистик тузумдан фарқ қилиш томонларидан бири режалаштиришни йўққа чиқариш эмас, унинг мазмунини, шакллари, усулларини бозор иқтисодиёти қоидаларига мослаштириб ишлатишдир.

Режалаштириш бошқаришнинг иқтисодий усулларидан бири бўлиб, у хўжалик юретишда иқтисодий қонунлар талабини ишлатишни асосий воситаси сифатида намоён бўлади. Режалаштириш мақсадни танлаш, асослаш, чегараланган ресурслардан оқилона фойдаланиш, мақсадга етиш йўллари, чора-тадбирларини белгилаш, иқтисодий асослаш ва уларнинг бажарилишини назоратга олиш жараёнидан иборатдир. Режалаштириш ғояни, мақсадни амалга ошириш усулидир. Мақсадга йўналтирилган, кутилаётган шароитга мўлжалланган режа фаолиятни самарали юретишни таъминлайди.

Режалаштириш - мақсадни белгилаш, унга етиш воситаларини аниқлаш ва ҳаракат йўллари тўғрисида мунтазам равишда дастур ишлаб чиқиш жараёнидир.

Режалаштириш кўп қиррали, мураккаб жараёндир. Тузилган режа ёки корхона программаси нима қилиш, ким бажаради, қачон ва қандай бажаради деган саволларга очиқ, тўла ва асосланган жавоб бериши шартдир.

Саноат корхоналари фаолиятининг самарадорлиги талаб ва таклифни ҳисобга олган ҳолда нима, кимга ва қандай маҳсулот ишлаб чиқариш, ресурслар билан таъминланиш, ишлаб чиқаришнинг оптимал технологиясини танлаш, маҳсулотни сотиш шакли ва усуллари ва бошқа кўпгина ҳолатларга боғлиқдир. Ҳар бир корхона бу омилларни узвий боғлашга ҳаракат қилади. Бу эса корхонанинг ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятини режалаштириш орқали амалга оширилади.

Режалаштириш - хўжалик юритишда объектив иқтисодий қонуниятлардан онгли равишда фойдаланишдир.

Режалаштириш - бу корхонани ташкил этиш, унинг фаолиятини ва тараққиётини белгилайдиган режани ишлаб чиқиш ҳамда уни амалга ошириш устидан назорат қилиш жараёнларидир.

Режалаштириш ёрдамида корхоналар меҳнат, моддий ва молиявий ресурслардан оқилона ва самарали фойдланиш имкониятига эга бўлишади.

Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасидаги корхоналар тўғрисида”ги Қонуннинг 20-моддасида қайд этилганидек “Корхона ўз фаолиятини мустақил режалаштиради ва хом ашё ресурслари ва материалларнинг мавжудлигини ҳамда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга, бажарилаётган ишга, кўрсатилаётган хизматга бўлган талабларни ҳисобга олиб, тараққиёт истиқболларини белгилайди”.

Бозордаги бешафқат рақобатга бардош беришда ва корхонанинг иқтисодий ўсишини таъминлашида режалаштириш муҳим шартлардан бири ҳисобланади.

Режалаштириш корхоналарда пировард маҳсулот тайёрлаш ва уни сотиш билан боғлиқ ишлаб чиқариш омилларини яратиш учун ўта зарур. Маҳсулот ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган омиллар жуда

ҳам кўп: ер, меҳнат ресурси, капитал, тадбиркорлик фаолияти ва хоказолар киради.

Режа ғояларни ва мақсадларни асослашда, корхонани бошқаришда ва унинг истиқболини белгилашда муҳим қўлланма ҳисобланади. Режалаштириш рақобатда максимум уйғунликка эришишда, бўлиши мумкин хатоларнинг олдини олишга, рўй бераётган ўзгаришларни илғашга ва улардан фойдаланишга, корхонанинг заиф томонларининг таъсир кучини пасайтиришга ва ўз вақтида чоралар кўришга, турли хил хавф-хатарларнинг олдини олишга имконият яратади.

Режалаштиришнинг асосий вазифаси мақсадни тўғри белгилаш, унга эришиш параметрларини (индикаторларини, кўрсаткичларини) ва йўлларини аниқлаб беришдан иборат.

Режага мақсадга эришиш параметрларини ўзида ифодалаган программа шаклидаги расмий ҳужжат сифатида қараш мумкин.

Режалаштириш бир неча босқичдан иборат бўлади. Уларни умумлаштириб уч босқичга бўлиш мумкин.

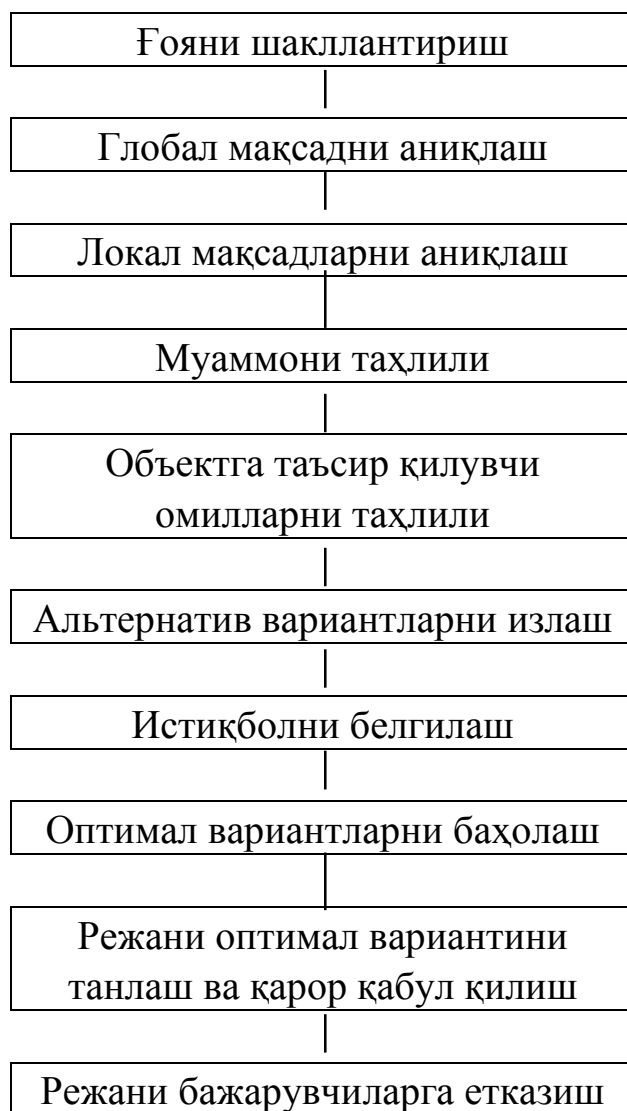
Бошланғич босқичда ғояни шакллантириш, мақсадни аниқлаш, маълумотларни таҳлил қилиш, умумлаштириш, режалаштирилаётган кўрсаткичларни йўналишларини аниқлаш, истиқболни белгилашдан иборат бўлиши керак. Ўртанчи босқичи кўп вариантли режани тузиш, ҳаёлий субъекти раҳбарияти томонидан кўриб чиқиш, унинг оптимал вариантини маъқуллаш. Охириги босқичи қабул қилинган режани бажарувчиларга етказиш, бажарилишини таъминлашни чоратадбирларини кўриш ва назорат қилишдан иборат бўлиши керак деб ҳисоблаймиз. Ушбу босқичларни стандарт сифатида қабул қилмаслик керак. Режалаштиришнинг турлари ва кўрсаткичлари, режалаштирилаётган фаолиятга қараб босқичларни кенгайтириш, бошқа кетма-кетлик шакллари ишлатиш мумкин.

Жаҳон амалиётида режалаштиришнинг алоҳида босқичлари, яъни режалаштириш жараёнининг кетма-кетлиги ишлаб чиқилган ва унга риоя қилишлик бу жараён босқичларини логик боғлиқлигини таъминлайди.

Стратегик режанинг этаплари 5.1.1-чизмада берилган.

5.1.1-чизма.

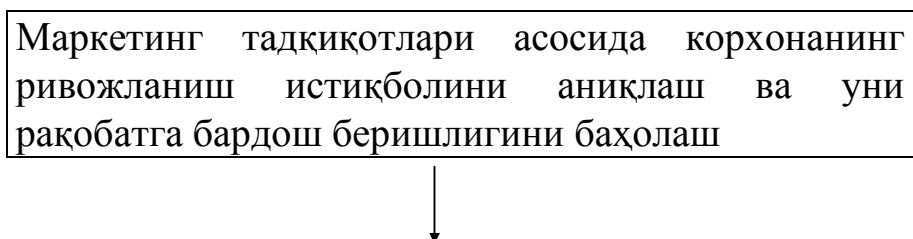
Стратегик режалаштириш босқичлари

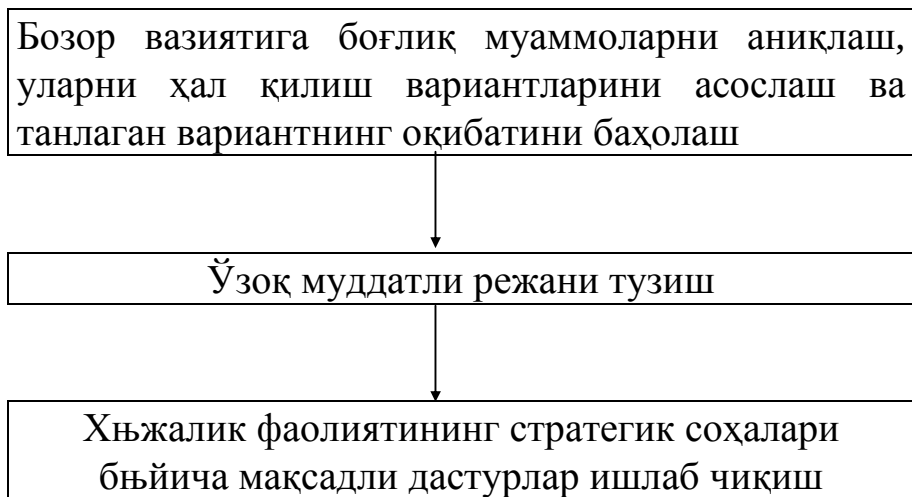

Режани ишлаб чиқиш жараёни ҳам унинг турларига қараб алоҳида босқичлардан иборат бўлади. Масалан: узоқ муддатли режалаштириш қуйидаги босқичларни ғз ичига олиши мумкин (5.1.2-чизма).

5.1.2-чизма.

Ўзоқ муддатли режалаштиришнинг босқичлари:

Ўзоқ муддатли режалар қуйидаги тартибда тузилиши ҳам корхоналар тажрибасида ишлатилиб келинмоқда: - корхонанинг мақсади, инвестиция ва ишлаб чиқаришни такомиллаштириш, ресурсларнинг ишлатилиш самараси, бошқаришни такомиллаштириш, рақобат вазиятларининг таҳлили, корхона таркибларининг ресурслари, уларнинг самарадорлиги кабилар.

Чет эл корхоналарининг тажрибаси шуни кўрсатадики, режаларнинг бажарилиши қатъий характерга эга. Режаларда асосий масалалар ھз ифодасини топади. Масалан: ишлаб чиқаришнинг ассортименти, фойда (ёки даромад) даражаси, харажатлар миқдори, капитал маблағларнинг самараси кабилар. Бундай бўлимларнинг ҳар бири бўйича аниқ чора-тадбирлар, конкрет жавобгарлар аниқланилади. Алоҳида бўлимлар бўйича (календар) тақвим режалар тузилиб, ким нима қилади, қандай бажаради каби саволларга жавоблар белгилаб қўйилади.

Режалаштириш жараёнига қўйиладиган талабларни қуйидагича ифодалаш мумкин:

- корхоналарнинг ривожланиш ғоясини, мақсадини аниқлаш;
- асосий мақсадга эришишни таъминлайдиган тижорат ғояларини намоён қилиш;
- режалаштириш-узлуксиз жараён бўлиб, барча жамоанинг ижодий ёндашишини, рағбатлантиришни тақозо қилади (жамоа аъзолари режалаштириш жараёнида фаол қатнашиши, пировард натижаларда уларнинг иш ҳақи ундан боғлиқлигидадир);
- режа барча функционал бўлимларни, мутахассисларни, бошлиқ билан унинг қарамоғидаги хизматчиларни ھзаро таъсири ва

тиғиз боғланишда, биргаликда оптимал аниқлашга эришиш асосида тузилиши керак;

- бозор конъюктураси ызғариш эҳтимолларига мўлжалланган альтернатив вариантлар мавжуд бўлиши шарт;

- бозор иқтисоди шароитида барча ресурслардан (улар чегараланган) оқилона, рационал фойдаланиш, харажатларнинг тежамлилигини, натижаларнинг оптималлигини таъминлаш;

- корхонанинг фаолиятини чуқур, ҳар томонлама баҳолаш мақсадида унинг самарадорлиги меъзонини, кўрсаткичларини аниқлаш;

- корхона фаолиятига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш, уларнинг таъсир қилиш даражаларини чуқур таҳлил қилиш, асослаш, имкониятларни, янги резервларини аниқлаш;

- ва ниҳоят ишлаб чиқарилган ҳамда қабул қилинган дастурнинг бажарилишини таъминлаш ва назорат қилиш кабилардир.

5.2. Режалаштириш принциплари, методлари ва кўрсаткичлари

Жамиятнинг сиёсий устқурмаси, ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитидан қатъий назар режалаштиришни умумий қоидалари (принциплари) мавжуд. Улар инсоният тараққиётининг барча фармацияларида у ёки бу даражада, айрим ҳолларда режалаштириш тўғрисида илмий асосланган фикр юритишдан четда бўлган ҳолда ишлатилган.

Бизларга маълум, МХД-ларида тарқатилаётган иқтисодиётга оид чет эл адабиётларида режалаштириш назарияси, унинг методологиясига оид масалаларга, шу жумладан режалаштириш принциплари тўғрисида назарий фикрлар келтирилмайди.

Режалаштиришнинг ызига хос принциплари, усуллари ва услублари, умуман айтганда, бозор иқтисоди шароитида режалаштиришнинг ызига хос методологияси мавжуд. Лекин бу гап собиқ социалистик тузумда ишлатилган режалаштириш методологиясини бутунлай инкор қилиш деган фикр эмас. Унинг салбий томонларини (эркинликнинг чегараланганлиги, режалаштиришнинг директивлиги, партиявийлиги ва ҳоказолар) олиб ташланиб, ижобий жиҳатларни, яъни методологиясидан, усулларида кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Режалаштириш жараёнида илмийлик, реаллик, оптималлик, комплекслик, узлуксизлик, узгарувчанлик (корректировка қилиниши, эластиклик) назорат каби принциплари ишлатилади.

Жаҳон тажрибасида режалаштиришнинг ёзига хос қоидалари (принциплари) мавжуд бўлиб уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- режалаштиришнинг илмий асосланганлигини, яъни режалаштириш иқтисодий қонунлар талабларини, бозор иқтисоди қоидаларини ҳисобга олиш, фан ва техника ютуқларига асосланиши, режалаштиришда кенг маънода илмий-текшириш муассасаларини, олимларни жалб қилиниши орқали таъминланади;

- режалаштиришни ҳар хил муддатларга тузиш тизими орқали унинг узлуксизлиги таъминланиб борилади;

- жамиятда, корхона, фирмаларда ишлатиладиган барча ресурсларнинг чегараланганлиги улардан фойдаланишда тежамликка интилиш, реал ресурсларга асосланиш, режаларни ҳар хил варинатларда тузиб улардан энг оптимал вариантни танлаб олишни тақоза қилади;

- рақобат, вазиятнинг ёзгариб туриши режаларга ёзгаришлар киритиб боришни тақоза қилади ва шу сабабли режалар ҳар хил вазиятлар учун мўлжалланган альтернатив вариантларда тузилиши, унинг вазиятга мослашувчанлиги, эластиклигини таъминлайди;

- бозор иқтисодиёти қоидалари корхоналар, фирмалар ўртасидаги алоқаларни контрактлар асосида ташкил қилиш, олинган мажбуриятларни белгиланган муддатда, миқдорда қатъий бажарилишини талаб қилади. Бу эса режаларнинг бажарилишини назорат қилиш қоидасининг аҳамиятини оширади.

Режалаштириш жараёнида ҳар хил метод (усул) ва услублардан кенг фойдаланилади.

Метод грекча “methodos” сўзидн олинган бўлиб “нимагадир йўл”, билиш услуби, жамият ва табиат ҳодисаларини тадқиқот қилиш, усули маъносини билдиради.

Режалаштириш жараёнида баланс усули “моддий, молиявий, меҳнат ресурслари баланси) нормаллаштириш усули, солиштириш ёки индекс усули, графиклар, техник-иқтисодий ҳисоблар, социологик тадқиқот, статистик гуруҳлаш, иқтисодий математик усуллар, экспорт баҳолаш усули кабилар кенг қўлланилади.

Режалаштиришда кўрсаткичлар тизимидан кенг фойдаланилади. Улар қаторига натурал ва қиймат; абсолют ва нисбий; сон ва сифат кўрсаткичларини киритиш мумкин.

Бу усулларнинг ва кўрсаткичларнинг мазмуни, қўлланиш усуллари тегишли фанларда кенг ёритилганлигини эътиборга олиб ушбуларни ёритишни ортиқча деб ҳисобладик.

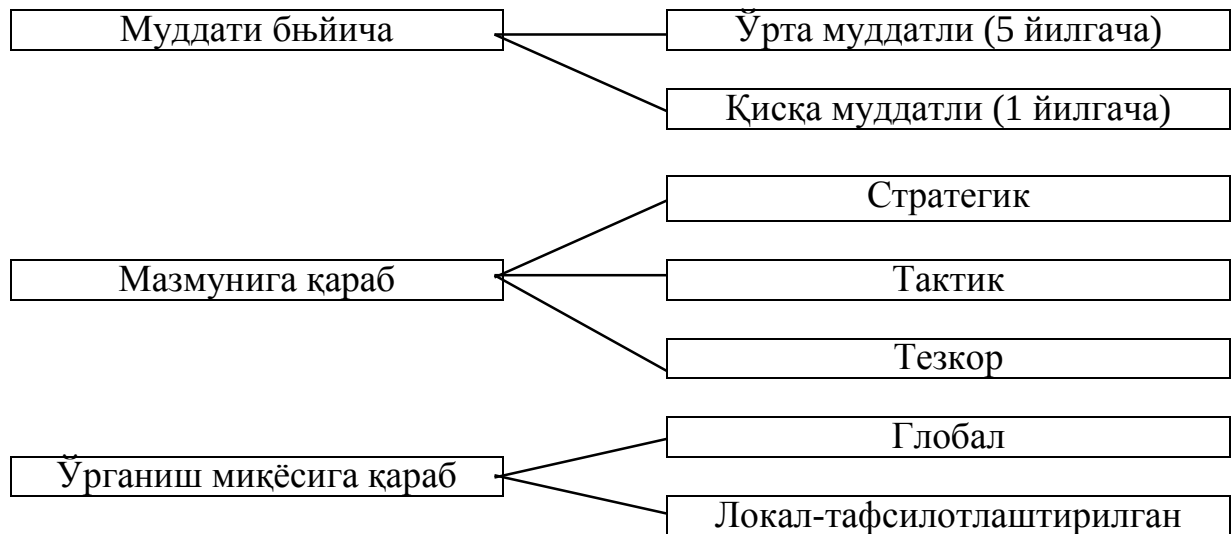
5.3. Корхонада режалаштириш тизими ва режанинг турлари

Бозор иқтисоди шароитида режаларни тезкор, жорий ва стратегик тизими кенг қўлланилади ва бу асосида режалаштиришнинг узлуксизлиги таъминланади.

Режалар қуйидаги аломатларга қараб таснифланади. Режаларнинг таснифи 5.3.1.-чизмада кўрсатилган.

5.3.1.-чизма

Режаларнинг бир қатор аломатларига қараб турланиши уни бозор иқтисоди шароитида кенг ишлатилиши тўғрисида муҳолафасиз далолат бериб турибди.

5.4. Корхона фаолиятига таъсир қилувчи омиллар

Вазиятни олдиндан кўра билиш, тасодифий ўзгаришлар, корхоналарнинг ташқи алоқалари, ички фаолият юргизиш бир қатор объектив ва субъектив омилларга боғлиқдир. Ҳар қандай бизнес бундай омилларнинг таъсиридан ҳоли эмас. Шу сабабли фаолиятни режалаштириш жараёнининг энг зарур томони бизнесга таъсир қилувчи омилларни аниқлаш, уларнинг таъсир қилиш даражаларини белгилашдан иборатдир. Бизнеснинг фикримизча, объектив омиллар даражасини иқтисодий жиҳатдан ҳисоб-китоб қилиб аниқлаш мумкин ва улар реал шароитдан, ресурслардан келиб чиқади. Субъектив омиллар эса фаолиятга кишиларнинг профессионал билими, маҳорати, дунё қараши, психологияси кабилар билан боғлиқ бўлиб, режалаштириш, фаолиятни таҳлил қилишда уларнинг таъсир қилиш даражаларини, миқдорини белгилаш иқтисодий-математик нуқтаи назардан имконияти йўқ. Лекин бундай омилларни ҳам мушоҳада орқали корхона раҳбарияти, мутахассислари режалаштириш жараёнида эътиборга олиши, шу омилларни чуқур ва ҳар томонлама ўрганиб чиқиши шарт.

Объектив ва субъектив омиллар корхонанинг ташқи ва ички муҳитидан келиб чиқади. Шу сабабли барча омилларни корхонанинг

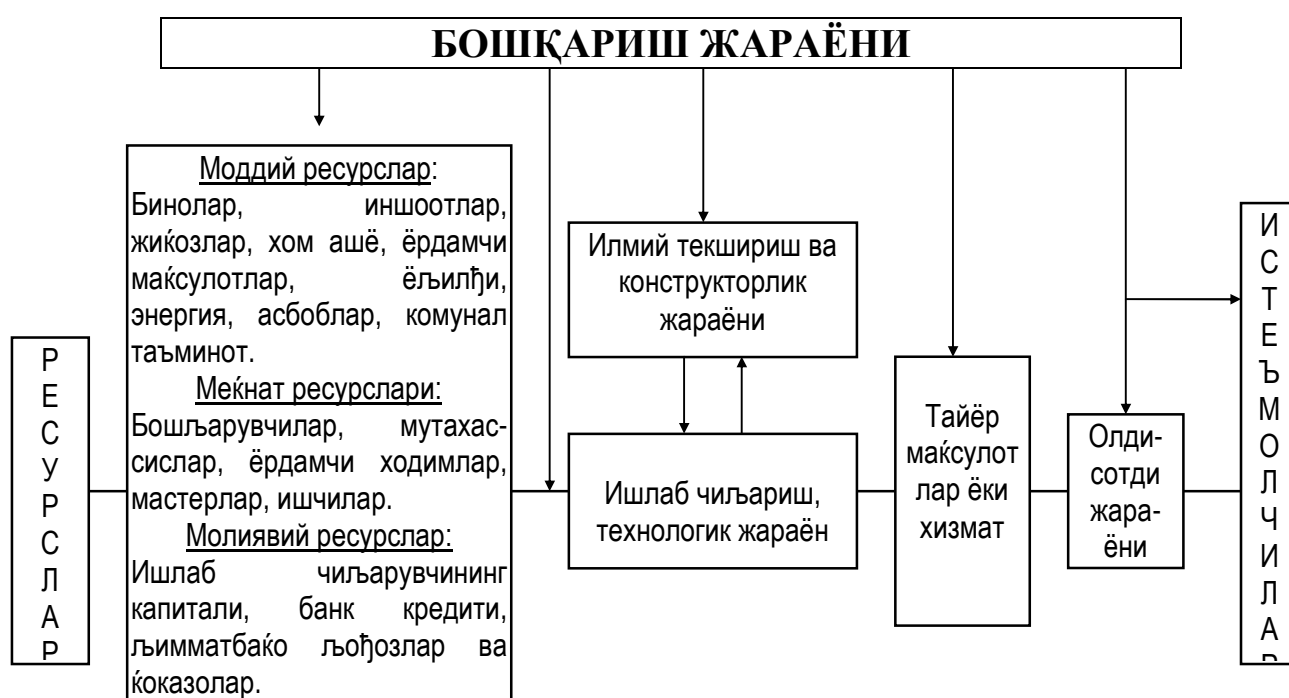
ташқи ва ички муҳитидан келиб чиққан ҳолда таснифлаш ва тавсифлаш назарий ва амалий жиҳатдан мақсадга мувофиқдир.

Режалаштириш жараёнида бундай омилларни бизнесга таъсир қилиш даражасини аниқлаш билан бир қаторда уларни бошқариш келажақда ўзгаришини кўра билиш ва шулардан келиб чиққан ҳолда бизнеснинг самарасини ошириш учун барча чора-тадбирларни кўриш зарур.

Корхона фаолиятига таъсир қилувчи ташқи ва ички муҳитни кўриб чиқамиз.

5.4.1-чизма.

Корхона фаолиятининг умумий кўриниши

Корхона фаолиятини умуман тасаввур қилсак бир томондан моддий, меҳнат, молиявий ресурслар турса, марказда ишлаб чиқариш жараёни туради ва иккинчи томонда тайёр маҳсулот ва уларни айирбошлаш жараёни туради. Бу жараён 5.4.1-чизмада тасвирланган.

5.4.1-чизмадан кўриниб турибдики, корхонанинг ички муҳити, яъни ресурсларни топиш билан уларни бирлаштириш, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, бошқариш, тайёр маҳсулотни (хизматни) айирбошлаш, истеъмолчиларни аниқлаш, уларнинг талабини ўрганиш каби омиллар билан боғлиқдир. Бу омиллар ўз ўрнида бошқа бир қатор омиллар билан боғлиқ бўлиб, ҳар бири бутун корхона фаолиятига у ёки бу даражада таъсир кўрсатади.

Корхонанинг фаолияти ички муҳитдаги омилларга нисбатан кўпроқ ташқи муҳитдаги омилларга ҳам боғлиқдир. Корхонани ташқи муҳит билан алоқаларининг умумий кўриниши 5.4.2-чизмада берилган.

Корхонанинг ташқи муҳит билан алоқаларидан келиб чиқиб унга ташқаридан таъсир қилувчи омилларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

- давлат бошқарув муассасалари;
- умумиқтисодий омиллар;
- социал-иҷтимоий омиллар;
- маҳаллий (регионал) омиллар;
- миллий омиллар;
- географик омиллар;
- демографик омиллар;
- ҳуқуқий омиллар;
- рақобатчилар;
- илмий-техник прогресс;
- мафкуравий омиллар;
- профессионал билим билан боғлиқ омиллар;
- истеъмолчилар;
- рақобат муҳити;
- моддий ресурслар билан таъминловчилар;
- технология ва жиҳозлар билан таъминловчилар;
- кадрлар;
- молия билан таъминловчилар;
- сиёсий омиллар;
- халқаро алоқалар ва ниҳоят яширин (теновой) бозор элементлари кабилардир.

Режалаштириш жараёнида ички ва ташқи муҳит билан боғлиқ бўлган барча омилларни алоҳида таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир.

5.5. Корхона режасининг бўлимлари ва кўрсаткичлари

Корхонанинг фаолияти кўп қирралик бўлиб, уни ривожлантириш режаси бирқанча бўлимлардан, бўлимлар эса кўрсаткичлар тизимидан иборат бўлади.

Узоқ муддатли (стратегик) режада корхонада янги бўлим, ячейка цех, филиаллар кабиларни ташкил қилиш; ишлаб чиқариш қувватини ошириш, капитал маблағлар; молиявий воситаларга бўлган талаб, илмий тадқиқот ишлари; бозор сигменти, корхонани бозордаги ҳиссасини кенгайтириш; маҳсулотни рақобатбардошлиги; корхона

бюджети, баланси каби мосламалар ечими ва уларга мос режа бўлимлари акс топади.

Қисқа муддатли (жорий) режалар ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажми; захираларни силжиши; хом ашё ва қўшимча материаллар; меҳнат ва кадрлар; амортизация; реклама; харажатлар (таннарх) ва ажратмалар; даромад; фойда ва рентабеллик; кредит; капитал маблағлар; илмий тадқиқот ишлари; корхона бюджети (молиявий режа), табиатни муҳофаза қилиш (экология) каби бўлимлардан иборат бўлади.

Ҳар бир бўлим моҳияти, статистик ўлчов бирлигига мос кўрсаткичлар орқали ўз ифодасини топади. Улар сонли ва сифат; ҳажмий ва солиштирма каби кўрсаткичлардан иборат бўлади.

Сонли кўрсаткичлар абсолют миқдорда ифодаланиб ишлаб чиқариш ҳажмини (дона, тонна, т.к.м., кл.вт., шартли банка): ишчилар сони; иш ҳақи фонди; даромад ҳажми; фойда сўммаси кабиларни ифодалайди.

Сифат кўрсаткичлари нисбий миқдорларда ҳисобланади ва корхона фаолиятини самарадорлигини ўлчов бирлиги сифатида кўпроқ ишлатилади. Бу кўрсаткичлар процент, индекс, коэффициент кабиларда ўз аксини топади.

Ҳажмий кўрсаткичлар асосан ишлаб чиқариш ҳажмини, айрим кўрсаткичларни абсолют миқдорини ифодалайди (захиралар миқдори, ишлаб чиқариш ҳажми, ресурслар сўммаси, ва ҳ.к.).

Солиштирма кўрсаткичлар нисбий миқдорларда ўлчаниб (сифат кўрсаткичларни бир тури), солиштирма оғирликни, солиштирма бирликни кўрсатади. Масалан: ишлаб чиқаришни умумий ҳажмида маҳсулотни бир турини ҳиссаси; умумий ишчи - хизматчилар ичида ишчиларнинг ҳиссаси кабилар.

Барча кўрсаткичлар натурал ва қиймат миқдорларда ҳисобга олинади.

Айрим турдаги корхоналар фаолиятининг кўрсаткичларини келтирамиз.

Ишлаб чиқариш корхоналарида ишлаб чиқариш ҳажми - ялпи маҳсулот, товар маҳсулоти ва сотилувчи маҳсулот, уларнинг ассортименти каби кўрсаткичларда ўз аксини топади. Бу кўрсаткичлар натурал ва қиймат миқдорларда ҳисобга олинади.

Ишлаб чиқариш корхоналарининг ишлаб чиқариш қуввати, яъни корхонанинг суткада, ойда, кварталда, йилда мавжуд жиҳозларни максимал ишлатган ҳолда ишлаб чиқариши мумкин бўлган

махсулотнинг миқдори, натурал кўрсаткичларда ишчи-хизматчиларнинг умумий сони, таркиби, иш ҳақи фонди.

Хом ашё, материаллар, ёқилғи, электр энергия, жиҳозларга эҳтиёж ҳажми, сони, натурал ва қиймат кўрсаткичларда.

Таннарх ҳамда цех, умум ишлаб чиқариш харажатларининг сўммаси, ҳар хил ажратмалар ва тўловлар. Даромад, фойда ва рентабеллик кўрсаткичлари.

Айланма маблағларни нормативлари ва ишлатилиш кўрсаткичлари.

Асосий фондлар ва амортизация кўрсаткичлари.

Капитал маблағлар ва унинг таркиби.

Автотранспорт корхоналарида: юк ташиш (тоннада); шу жумладан юк билан (км); автомобилларни ҳисоб сони; автомобилларни умумий юк кўтариш қуввати (тн); нарядда бўлган умумий вақти (соат), шу жумладан юк билан (соат); маршрутда юриб келганлик сони (маротаба); техник тезлиги (км/соат), эксплуатацион тезлиги (км/соат); меҳнат, моддий ва молиявий ресурсларни ишлатиш билан боғлиқ кўрсаткичлари ишлаб чиқариш корхоналари кўрсаткичларига ўхшайди.

Савдо корхоналарида товар айланиши ҳажми ассортименти (сўм); товар заҳиралари ҳажми ва ассортименти (сўм); товарларни келиши ҳажми ва ассортименти (сўм). Бу уччала кўрсаткичларни ассортимент бўйича миқдори натурал кўрсаткичларда (дона, метр, тонна ва ҳ.к.) ҳисобга олинади, таҳлил қилинади ва режалаштирилади.

Муомала харажатлари сўммаси, таркиби моддалар бўйича (сўм, %).

Меҳнат ва иш ҳақи кўрсаткичлари.

Даромад, фойда ва рентабеллик кўрсаткичлари.

Асосий ва айланма фондларни ишлатиш билан боғлиқ кўрсаткичлар.

Капитал маблағлар, кредит, солиқ ва тўловлар билан боғлиқ кўрсаткичлар кабилар.

5.6. Бизнес-режа тушунчаси, турлари ва таркиби

Бизнес инглиз тилида “business” сўзидан олинган бўлиб, бутун жаҳонда тарқалган, фойда берувчи иқтисодий фаолият, яъни иш юритиш мазмунини билдиради. Бизнес сўзидан “businessman” бизнесмен, яъни бизнес билан шуғулланувчи, ишбилармон, тожир,

тадбиркор, умуман фойдали иш юритувчилар маъносини билдирувчи ибора келиб чиққан ва кенг ишлатилади. Бозор иқтисодига натиша муносабати билан бундай иборалар бизнинг тилимизга ҳам кириб келмоқда. Юқоридаги иборалардан келиб чиқиб барча тадбиркорлар, фирмалар нз фаолияти режасини “Бизнес план”, яъни “Иш режаси” деб юритишади.

Бизнес-режани қандай таърифлаш мумкин. Биринчидан, бизнес-режа корхона фаолияти тўғрисидаги ҳолат, мақсад, менежмент, маркетинг фаолияти ва ишлаб чиқаришни келажакга мўлжалланган кўрсаткичлари мажмуасидан иборат ҳужжат сифатида тушуниш мумкин. Иккинчидан, фаолиятда шаклланадиган иқтисодий муносабатларни тасвирлайдиган, корхонанинг ривожланиши учун зарур бўлган чора-тадбирларни асословчи ҳисоб-китоблар йиғиндиси. Учинчидан, корхонанинг комплекс иш режаси сифатида корхонанинг “компаси” деб ҳисоблаш мумкин.

Бизнес-режа ибораси ҳарб давлатларида асосан кичик ва нрта корхоналарнинг, фирмаларнинг комплекс иш режаси сифатида тушунилади ва унинг асосий мақсади раҳбариятига фирманинг ҳолати тўғрисида ва унинг ривожланиш имкониятларини тасвирлашдир. Бизнес-режа амалиётда бир неча хил турларда тузилади. Улар асосан тўрт хил бўлиб, ҳар бирининг нзига хос хусусиятлари мавжуд. Фирманинг ички бизнес-режаси, айланма маблағларни тўлдириш мақсадида кредит олиш учун тузиладиган бизнес-режа, инвестиция бизнес-режаси, молиявий барқарорлаш режаси улар қаторига киради.

Ўзбекистон Республикасида корхоналарнинг бизнес-режасига давлат томонидан катта эътибор берилиши бежиз эмас.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 24 январ 2003 йил “Ўзбекистон иқтисодиётида хусусий секторнинг улуши ва аҳамиятини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонида: “... ижрочи орган томонидан келгуси йилга ишлаб чиқиладиган корхона бизнес-режаси акциядорларнинг умумий йиғилиши тамонидан ёки унинг топшириғи бўйича кузатувчи кенгаш томонидан тасдиқланиши лозим. Ишлаб чиқаришни нстириш, фойда олишни кўпайтириш ва дивидендларни тўлаш ана шу бизнес-режанинг энг муҳим кўрсаткичлари бўлиши керак;

директор (акциядорлик жамиятининг ижрочи органи) йиллик бизнес-режа қандай бажарилаётгани тўғрисида ҳар чоракда кузатувчи кенгаш олдида ҳисобот беради. Кузатувчи кенгаш йиллик бизнес-режа

қўпол равишда бузилган ёки унинг тасдиқланган параметрларини бажариши барбод этилган ҳолларда директор (бошқарув раиси) билан ишга олиш шартномасини муддатидан илгари тўхтатиш ҳукуқига эга;...” деб таъкидланган.

Бизнес-режа иқтисодий жараённинг қуйидаги иштирокчилари категорияси учун мўлжалланилади:

1. Корхона мулкдорларига. Улар учун бизнес-режа раҳбарлик ҳужжати ҳисобланади. Бизнес-режани ишлаб чиқишдаги иштироки менежерларни корхона фаолиятини чуқур ўрганишга, уни ривожлантириш ҳамда такомиллаштиришда тўғри қарорлар қабул қилиш имкониятини яратади;

2. Корхона мулкдорларига. Корхона мулкдорлари бизнес-режани ўз мақсад ва манфаатларини амалга ошириш учун менежерларга таъсир қилиш учун ишлатади;

3. Ташқи инвесторларга (кредиторлар, акция эгалари ва ҳ.к.). Инвесторларни уларни қўйган маблағларидан келадиган даромад қизиқтиради, шу сабабли улар корхона фаолиятини назорат қиладилар;

4. Корхона фаолиятида иштирок этувчи бошқа шерикларга (махсулот ва бошқа ресурслар билан таъминловчи, улгуржи сотиб олувчилар, давлат органлари ва ҳ.к. корхона фаолиятида қатнашувчилар).

Бизнес-режани янги ташкил қилинаётган корхона ҳам, ишлаётган корхона ҳам тузади. Уни кичик, ўрта ва йирик корхоналар ҳам ишлаб чиқади.

Бизнес-режани ишлаб чиқишда асосан иккита мақсадни тутиш зарур: 1. Корхонани ҳозирги ҳолатини чуқур таҳлил қилиш, уни тараққиёт этиш мақсади, мақсадга эришиш йўллари ва кутилаётган натижасини аниқлаш; 2. Ташқи инвестор ва шерикларга корхонани афзалликларини жозибалик қилиб кўрсатишга эришиш.

Фирмалар фаолиятлари ҳар хил бўлганлиги учун уларда бизнес режаси ҳам ҳар хил шаклда, тартибда тузилади. Лекин бизнес-режани тузишнинг умумий халқаро стандарт талаблари мавжуд. Масалан: бизнес-режа корхонанинг ички ҳисобот тизимига, раҳбарият ва ташқи инвесторлар, шерикларга назорат қилиш талабларига жавоб бериши, ҳамда кичик корхоналар учун 10-20 варақдан, йирик корхоналар учун 40-50 варақдан ошмаслигини талаб қилинади. Инвестиция бизнес-режаси нз стандартига эга, унинг ҳажми 75 варақдан ошмаслиги керак. Бизнес-режанинг мазмуни ва таркиби

ундаги бўлимларни тўлалиги, уни қисмларга бўлиниши; кимга мўлжалланганлиги (корхона, инвестор, банк кредити); режалаштириш даври (1 йил, 3-5 йил, 5 йилдан ортиқ); тузувчиларнинг малакаси ва амалий тажрибасига (техник-иқтисодий асослаш) қараб ҳар хил бўлиши мумкин. Инвесторларнинг манфаатини кўзлаш, тижорат сирларини ҳимоя қилиш, фан-техника ютуқларининг махфийлигини таъминлаш, олинган кредитларнинг қайтарилишини таъминлашни бизнес-режада асослаш умумий талаблар қаторига киради.

Бизнес-режани таркиби уни ишлаб чиқиш усул ва услублари, кимга мўлжалланганлигига қараб ҳар хил бўлиши мумкин. Умумлаштирилган ҳолда бизнес-режа қуйидаги бўлимларни ўз ичига олади: 1. ташриф варағи; 2. корхона; 3. бозор ва рақобат; 4. маҳсулот; 5. сотиш; 6. ишлаб чиқариш; 7. молия; 8. инвестиция; 9. қўшимча ахборотлар.

Ўрта ва йирик корхоналарнинг бизнес-режаси таркиби: 1. титул варағи. 2. ташриф варағи; 3. бизнеснинг қисқа мазмуни ёки корхонанинг мақсади; 4. маркетинг ва товар (иш, хизмат)ни сотиш; 5. инновация; 6. маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқариш; 7. бошқарув; 8. ходимлар; 9. хавф ва хатарни баҳолаш ва суғурта; 10. ҳуқуқий режа; 11. корхона харажатлари; 12. молиявий режа; 13. илова қилинаётган ҳужжатлар каби бўлимлардан иборат бўлади.

Кичик корхоналарнинг бизнес-режаси ташриф варағи, бизнесни мазмуни, маркетинг режаси, маҳсулот ишлаб чиқиш ва молиявий режадан ташкил топади.

Бизнес-режани техник-иқтисодий асослаш усул ва услублари “Бизнес-режа” фанида чуқур ўрганилади. Шу сабабли бу масалаларни ёритишга тўхталмадик.

Бизнес-режаси юқорида келтирилган таркибдан кўриниб турибдики, уни тузиш учун ҳар бир тадбиркор, корхона раҳбари, иқтисодчи, корхона иқтисоди, менежмент, маркетинг, молия ва кредит, солиқ ва солиқлаштириш, бухгалтерия ҳисоби ва аудит, бизнес-режа, савдо логистикаси, иқтисодий география, математика каби фанларни чуқур ўрганиши зарур. Чунки, бу фанлардан ўрганган билимлар асосидагина ҳар томонлама асосланган бизнес-режа тузишга эришиш мумкин.

Таянч иборалар: режалаштириш, режа, режалаштириш назарияси, режалаштириш методологияси, индикатив режа,

режалаштириш, илмийлик, реаллик, оптималлик, узлуксизлик, ўзгарувчанлик, назорат қилиш, методлар, кўрсаткичлар, режа, бўлим, кўрсаткичлар, сон, сифат, нисбий, абсолют, ҳажм, солиштирма, бизнес, бизнес-режа, бизнесмен.

Такрорлаш учун саволлар

1. Режали мутаносиб ривожланиш қонуни талабларини тушунтиринг?
2. Режалаштириш неча тарихий-иқтисодий категория ҳисобланилади?
3. Режалаштириш тарихидан мисоллар киритинг?
4. Режалаштириш нима?
5. Режа нима?
6. Режалаштириш этапларини ёритиб беринг?
7. Режалаштириш жараёнига қандай талаблар қўйилади?
8. Режалаштириш принципларини такрорланг?
9. Режалаштириш қандай усуллар асосида амалга оширилади?
10. Режалаштиришда қандай кўрсаткичлар ишлатилади?
11. Корхона режасининг бўлимларини келтиринг.
12. Корхона фаолиятини таҳлил қилишда ва режалаштиришда қандай кўрсаткичлардан фойдаланилади?
13. Корхоналар фаолияти кўрсаткичлари бир-биридан нима билан фарқ қилади ва уларни ўхшаш тамонларини айтинг?
14. Бизнес нима?
15. Бизнесмен ким?
16. Бизнес-режани таърифи?
17. Бизнес-режа кимларга мўлжалланилади?
18. Бизнес-режани мақсади?
19. Бизнес-режани турлари?
20. Бизнес-режани тузишга қўйиладиган асосий талаблар?
21. Бизнес-режани таркиби.

VI боб. ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ САМАРАДОРЛИГИ

- 6.1. Ишлаб чиқариш самарадорлигининг моҳияти, мезонлари ва кўрсаткичлари.

- 6.2. Ишлаб чиқариш харажатларининг умумий, абсолют ва қиёсий, иқтисодий самарадорлиги.
- 6.3. Харажатларни қоплаш муддати - харажатлар самарадорлигининг муҳим кўрсаткичи.
- 6.4. Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишлари.

6.1. Ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ва иқтисодий самарадорлиги

Ҳар қандай жамиятда ҳам ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш иқтисодий тараққиётнинг асосини яратади.

Шу сабабли ҳам, иқтисодиётнинг эркинлаштирилиши шароитида ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш жиддий масалалардан бири ҳисобланади. Ҳозирги пайтда кўпгина ресурслар чегараланган, уларнинг аксарияти (металл, қурилиш материаллари ва бошқалар) хориждан келтирилади. Шунинг учун мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш, меҳнат унумдорлигини ошириш, миллий ва хорижий сармояларни устувор соҳаларга жойлаштириш каби самарадорликни ошириш воситаларига етарли даражада эътибор бериш талаб қилинади.

“Самарадорлик” сўзи натижа деган маънони беради. Корхоналар иқтисодиётига бағишланган аксарият адабиётларда ишлаб чиқаришнинг фақатгина иқтисодий самарадорлиги ҳақида сўз кетади. Ҳолбуки, мамлакатда рўй бераётган ижтимоий ўзгаришлар кишиларнинг эътиборини жалб қилмоқда ва ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ўрганишни ва уларга баҳо беришни зарурият қилмоқда. Бугунги кунда ишлаб чиқаришнинг ҳам иқтисодий ҳам ижтимоий самарадорлигини ўрганиш ўта муҳимдир. Улар ўзаро узвий боғлиқ ва бир-бирини тақозо этадиган категориялардир.

Самарадорликнинг умумий ҳолати, жумладан, ижтимоий-иқтисодий самарадорликни аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Ижтимоий-иқтисодий самарадорлик - чегараланган ресурслардан оқилона фойдаланган ҳолда эришилган, аҳолининг ижтимоий иқтисодий истеъмол даражасини юксалтиришдир.

Ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларнинг қондирилиши - инсон камолотининг юксалиши, моддий ва ижтимоий фаровонлигининг

ўсиши, маданий ва маънавий жиҳатдан ривожланишида кўринади. Инсон фаровонлиги ҳамда камолоти нақадар юксалса, шу қадар юқори ижтимоий-иқтисодий самарадорликга эришган бўлади.

Ишлаб чиқаришнинг ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги унинг пировард мақсад натижасида ўз ифодасини топади. Ижтимоий-иқтисодий самарадорлик таркибида иқтисодий самарадорлик алоҳида эътиборга эга.

Иқтисодий самара ишлаб чиқариш жараёнида яратилган иқтисодий неъматлар ҳажми билан ифодаланади. Иқтисодий самарадорликнинг мезони харажатлар билан эришилган иқтисодий неъматлар муносабатидир. Ишлаб чиқариш жараёнида омиллар (ер, капитал, меҳнат, тадбиркорлик) харажат қилинади ва унинг натижасида маълум миқдордаги неъматлар яратилади. Харажат билан натижани таққослаш орқали иқтисодий самарадорлик ифодаланади.

Ишлаб чиқаришнинг натижаси ижтимоий самарадорлик орқали ҳам ифодаланади. Корхонанинг ижтимоий самарадорлиги мезони истеъмолчиларни эҳтиёжларини қондирилиш даражаси билан белгиланади. Ижтимоий самарадорликнинг кўрсаткичлари аҳолининг даромадлар миқдори, иш билан бандлиги, саломатлигини сақлаш, меҳнат малакасини юксалтириш, маданий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш, бўш вақтлари кабиларни аниқлаш билан белгиланади.

Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги - мураккаб категориядир. Унда ишлаб чиқариш натижаларига ҳамда, харажатларига таъсир кўрсатувчи омиллар мужассамлангандир. Унда ишлаб чиқариш натижаларининг ўсиши, маҳсулот сифатининг яхшиланиши ҳамда маҳсулот ассортименти тузилишининг ижтимоий эҳтиёжлар тузилишига тўғри келишида ўзининг аксини топади.

Ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлиги ўсишининг таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат:

- Маҳсулот сифати ва таркибининг яхшиланиши;
- Жонли меҳнат унумдорлигининг ўсиши;
- Материал сарфининг камайиши;
- Фонд самарасининг ошиши.

Юқоридагилардан шуни англаш лозимки, ишлаб чиқариш самарадорлигини ўлчаш учун кўрсаткичлар тизими зарур.

Бу кўрсаткичлардан энг муҳими ижтимоий меҳнат унумдорлигидир. У вақтни тежаш қонунининг амал қилишини ифодалайди. Бу кўрсаткични қуйидаги усулда аниқлаш мумкин:

$$\text{И.М.У.} = \frac{\text{МД}}{\text{Ж.М.}}$$

Бунда: ИМУ - ижтимоий меҳнат унумдорлиги;

МД - миллий даромад;

ЖМ - моддий ишлаб чиқариш соҳасида банд бўлган ишчиларнинг ўртача сони.

Миллий даромад иқтисодиётнинг энг муҳим кўрсаткичи, самарадорлик мезони, жамият бойлигини тўлароқ тавсифловчи иқтисодий воситадир. У мамлакат халқининг фаровонлиги ва барқарор ривожланишининг моддий манбаидир. Шунинг учун ҳам уни оширишнинг барча воситалари ва йўллари ишга солинади.

Миллий даромад - бу моддий ишлаб чиқариш тармоқларида яратилган қийматдир. У ялпи ижтимоий маҳсулотнинг бир қисмидир. Аниқроқ айтганда, у ялпи ижтимоий маҳсулот қийматидан ишлаб чиқариш жараёнида сарфланган хом-ашё, ёнилғи, энергия ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари қиймати чиқаришдан кейин қолган қийматдир. Ўз навбатида, моддий ишлаб чиқаришнинг алоҳида-алоҳида тармоқларида ялпи маҳсулот қийматидан моддий ишлаб чиқариш харажатларини айтириб ташлаш йўли билан соф маҳсулот аниқланади.

Миллий даромад моддий ишлаб чиқаришнинг соф маҳсулоти ҳисобланади. У баҳоларнинг ўзгариб туришидан тозаланган, ўзгармас баҳоларда ҳисобланган тақдирдагина иқтисодиётнинг ҳақиқий кўзгуси бўла олади.

Миллий даромаднинг ўсиши асосан иккита омилга - ишлаб чиқаришда банд бўлган кишиларнинг сонига ва улар меҳнат унумдорлигининг ошишига боғлиқ. Бу икки омил жамият тараққиётининг турли даврларида турлича аҳамиятга эга. Фан-техниканинг шиддатли тараққиёти рўй бераётган ҳозирги шароитда иккинчи омилнинг роли ошмоқда.

Моддий ишлаб чиқаришнинг айрим тармоғларида унумдорлик ялпи маҳсулот нисбати орқали аниқланади. Ижтимоий меҳнат унумдорлигининг ўсиш темпасини аниқлаш учун кўрсаткичларни таққослаш, ҳамда таққослама нархларда кўриш зарур эканлигини ҳисобга олиш шарт.

Меҳнат унумдорлигининг ошиши ходимлар малакасига, уларнинг тажрибасига, ишлаб чиқаришнинг ташкил этиш даражасига боғлиқ. Меҳнатнинг фонд билан қуролланиш миқдори (айниқса сифати) унумдорликка сезиларли таъсир этади. Фонд билан қуролланиш (Ф.К.) фондлар қийматининг ишчилар сонига нисбати кўринишида ўлчанади ва қуйидаги формулада ифодаланади:

$$\Phi K = \frac{\Phi}{И.с.}$$

Ф - асосий ишлаб чиқариш фондларнинг қийматидир
И.с. - Ишчилар сони

Мисол: Корхонанинг асосий ишлаб чиқариш фондларини ўртача йиллик қиймати 40,0 млн. сўмни ташкил этади. Корхонада 120 киши ишлайди. Корхона ишчиларининг фондлар билан қуролланганлиги $40,0:120=333,3$ минг сўмга тенг.

Халқ хўжалиги нуқтаи назаридан қараганда меҳнат унумдорлигининг ҳар қандай ошиши эмас, балки жонли меҳнатни тежаш, унинг техника билан қуролланиш даражасининг ўсишига кетган қўшимча харажатларни мумкин қадар қисқа муддатларда қоплайдиган даражада ошишигина самаралидир.

Меҳнат унумдорлигининг яна бир кўрсаткичи меҳнат сиғимидир. Бу кўрсаткич яратилган маҳсулот қийматига тўғри келадиган меҳнат харажатлари тусида бўлади. Уни қуйидаги формула орқали ифодалаш мумкин:

$$M.C = \frac{M_c}{M_x};$$

Бу ерда: M_c - меҳнатнинг сарфи;
 M_x - маҳсулотни ҳажми, миқдори.

Бу кўрсаткич меҳнат унумдорлигининг тескарисини бўлиб унинг ҳажми қанча юқори бўлса, натижанинг ёмонлашганлиги ва аксинча бўлса,

(яъни паст бўлса) натижанинг яхшиланганлигидан далолат беради. У асосан корхона даражасида аниқланади.

Мисол. Корхонада бир сменада - 8 соатда 800 та енгил машина детали ишлаб чиқарилди: бу 1 соатда 100 дона детал ишлаб чиқарилганлигини кўрсатапти (800:8).

Ишлаб чиқариш корхоналарида аниқланиши мумкин бўлган технологик меҳнат сиғимини, ишлаб чиқариш меҳнат сиғимининг тўлиқ меҳнат сиғимини фарқлаш ва англаш лозим.

Ижтимоий маҳсулот сиғими - бу кўрсаткич хом-ашё материаллар, ёнилғи, энергия ва бошқа меҳнат предметларини харажатларнинг янги ижтимоий маҳсулотга бўлган нисбати билан аниқланади.

Корхоналарнинг маҳсулот сиғими шу маҳсулотни яратилиши учун кетган моддий харажатларнинг жами ишлаб чиқарилган маҳсулотга бўлган нисбати орқали аниқланади. Яъни:

$$M_xC = \frac{M_x}{I_m};$$

M_xC - маҳсулот сиғими турли шаклда;

M_x - моддий харажатларнинг умумий ҳажми;

I_m - ишлаб чиқилган маҳсулот умумий ҳажми.

Корхона фаолияти самарадорлиги кўрсаткичларидан яна бири маҳсулотнинг капитал сиғимидир. Маълум бир даражада капитал сиғими ҳамда фондлар сиғими бир-бирига яқин кўрсаткичлардир.

Маҳсулотнинг капитал сиғими одатда ишлаб чиқилган маҳсулотни кўпайган (ўсган) қисмининг капитал қўйилмалар нисбати билан белгиланади.

Бу кўрсаткични қуйидаги формула орқали ифодалаш мумкин:

$$K_0 = \frac{K}{\Delta O}$$

Бу ерда: K_0 - маҳсулотни капитал сиғими;

K - капитал қўйилмаларни умумий ҳажми;

ΔO - яратилган умумий маҳсулотнинг ўсган қисми.

Халқ хўжалиги даражасида бу кўрсаткич капитал харажатларнинг миллий даромадга нисбати кўринишида ҳисобланади.

Корхона даражасида фондларни самарадорлигини ҳисоблаганда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$\Phi_c = \frac{\Phi}{O}$$

Бу ерда: Φ_c - фондлар сиғими;

Φ - асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача қиймати;

O - яратилган маҳсулотнинг умумий ҳажми (одатда ялпи маҳсулот).

Фондлар сиғимини худди капитал сиғими сингари миллий даромадга нисбатида ҳам ҳисоблаш мумкин.

Халқ хўжалигида, унинг айрим тармоқларида, шу жумладан саноатда фондлар қайтими кўрсаткичи ҳисобланади. Бу фондлар сиғими кўрсаткичининг аксидир.

Фонд унуми (ФУ) асосий ишлаб чиқариш фондлардан фойдаланиш самарадорлигини тавсифлайди. У асосий фондлар муайян миқдорида тўғри келадиган маҳсулот миқдори билан ўлчанади.

$$\Phi_y = \frac{MM}{\Phi}$$

Бу ерда: MM - маҳсулот миқдори.

Фонд унуми, меҳнат унумдорлиги ва унинг фонд билан қуролланиши ўртасида алоқа мавжуд. У қуйидаги формула билан ифодаланади:

$$\Phi_y = \frac{M_y}{\Phi_k}$$

Бу ерда: ФУ - фонд унуми;
 МУ - меҳнат унумдорлиги.
 ФК - меҳнатнинг фонд билан қуролланиши.

Бу боғлиқликдан шу нарса келиб чиқадики, меҳнат унумдорлиги меҳнатнинг фонд билан қуролланишига қараганда тезроқ ўсиб борган тақдирдагина фонд унуми ошади. Ва аксинча, агар меҳнат унумдорлиги ўсиши фонд билан қуролланишининг ўсишидан орқада қолса, фонд унуми пасаяди.

Самарадорликни ташкил этувчи омиллар ва уни ифодаловчи конкрет кўрсаткичлар билан бир қаторда “Қорхона иқтисодиёти” фанида ва ҳўжалик тажрибасида ҳозирги вақтда самарадорликнинг мавжуд кўрсаткичлари билан бир қаторда мураккаб, умумлаштирувчи кўрсаткичларни ҳам қўллаш ҳақидаги масала қўйилмоқда.

Фан ва техниканинг шиддатли ривожланаётган ҳозирги шароитида замонавий ишлаб чиқариш воситаларини амалиётга киритиш иқтисодий самара билан бир қаторда оғир жисмоний меҳнатни машиналар меҳнати билан алмаштириш, ишлаб чиқаришда шикастланиш ва касб касалликларини бартараф этиш, фондлар ва энергия билан таъминланиш даражасини ошириш, юқори малака талаб қиладиган ва манфаатдорликни оширадиган жозибали касбларга талабни пайдо қилиш, ҳамда мавжуд касбларга ёшларда рағбат ўйғотиш ва бошқа ижтимоий муаммоларни ҳам ҳал этиши лозим.

Инсонни ҳар томонлама етук (баркамол) қилиш учун замин яратишни мақсад қилиб қўйган жамиятнинг пировард ижтимоий самарадорлик мезонидир.

Ишлаб чиқаришнинг ижтимоий самарадорлигини ифодаловчи бир қанча кўрсаткичлар мавжуд, жумладан, маҳсулот (иш, хизмат)ларга талабнинг қондирилишини тавсифловчи кўрсаткичлар, меҳнат шароити ва табиатини тавсифловчи кўрсаткичлар.

Маҳсулот (иш, хизмат)ларга истеъмолчилар талабининг қондирилишини тавсифловчи кўрсаткичларга қуйидагиларни келтириш мумкин:

- маҳсулот (иш, хизмат)лар таркибининг истеъмолчилар талабига мос келиши коэффиценти. Бу кўрсаткич товар захираларида туриб қолган (ўтмас) товарларнинг ҳиссаси кўринишида тавсифланади. Бу кўрсаткичнинг ўсиши ижтимоий самаранинг пасаяётганидан дарак

беради. Эркин иқтисодиёт шароитида маҳсулот (иш, хизмат)нинг сифати ва унинг истеъмолчи талабига мос келиши учун кураш корхоналар фаолиятининг асосий кўрсаткичларидан бири ҳисобланади;

- реклама воситасида маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг мавжуд турлари билан истеъмолчиларни таништириш даражаси. Ҳозирги пайтда харидорни товарларнинг хусусиятлари, сифати ва бошқа афзалликлари кўпроқ қизиқтиради. Бу масалаларда эса унга реклама ёрдам беради. Унинг маҳсулот (иш, хизмат)ларни истеъмолчиларга таништириш даражасини ўрганишда турли шаклдаги рекламалардан (телевидение, радио ва газеталардан, спортчилардан) фойдаланувчи корхоналар ҳиссасини аниқлаш керак бўлади;

- истеъмол саватчаси доирасида истеъмолни таъминлаш коэффиценти ва бошқалар.

Ишлаб чиқаришнинг ижтимоий самарадорлигини ифодаловчи муҳим кўрсаткичлар таркибида меҳнат шароити ва табиатини тавсифловчи кўрсаткичлар алоҳида ўрин эгаллайди. Улар асосан, қуйидагилардан иборат:

- меҳнатни механизациялаш ва автоматлаштириш даражаси;
- меҳнат жараёнларини роботлаштириш даражаси;
- ишлаб чиқаришда қўлланилаётган технологиялар, асбоб ускуналар ва механизмларнинг илғорлик (замонавийлик) даражаси;
- меҳнатни электрлаштириш даражаси;
- иситиш, совутиш, юклаш-тушириш, кўтариш-юклаш ускуналар ва бошқа асбоблар билан ҳақиқий таъминланишнинг меъёрларга мослиги даражаси;
- бино ва иншоотларнинг давр талабларига жавоб бериш даражаси (уларнинг замонавий лойиҳа асосида қурилиши, уларда ишлаш ва дам олиш, тиббий ёрдам кўрсатиш учун шарт-шароитларнинг мавжудлиги);
- ўралган, қадоқланган ва идишларга солинган маҳсулотларнинг ишлаб чиқарилган жами маҳсулотлардаги ҳиссаси;
- корхоналарнинг соғломлаштириш, спорт ва мактабгача ёшдаги болалар муассасалари ва бошқалар билан таъминланганлик даражаси;
- корхоналарда ходимлар ва мутахассислар сафининг тўлдирилиши коэффиценти. Бу ҳақиқий ишловчи ходимлар сонини белгиланган меъёр билан қиёслаш асосида аниқланади;

- корхоналар ходимларининг даволаниш ва саёҳат учун йўлланмалар билан таъминланиш даражаси;
- ходимлар ва мутахассислар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ҳамда уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш даражаси;
- ишлаб чиқариш жараёнида ақлий меҳнат ҳиссасининг ва ижодкорликнинг ошиб бориши, меҳнат интизоми бузилиши ҳолларининг камайиши, ходимлар қўнимсизлигини пасайтириш ва бошқалар.

Қайд этилган кўрсаткичлар ижтимоий самарадорликнинг алоҳида йўналишларини тавсифлайди. Улар биргаликда ҳисобланса ва ижтимоий самарадорликни баҳолашда биргаликда қўлланилса, ишлаб чиқаришнинг ижтимоий самарадорлигига тўлиқ баҳо бериш имкониятини тўғдиради.

Ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ва иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари узвий боғлиқ. Ижтимоий самарани оширмасдан туриб иқтисодий самарани ўстириб бўлмайди ва аксинча.

6.2. Ишлаб чиқариш харажатларининг умумий (абсолют) ва қиёсий, иқтисодий самарадорлиги

Маҳсулот (иш, хизмат) бирлиги учун сарфланган маблағ ишлаб чиқариш харажатлари дейилади. Харажатсиз ҳеч қандай иқтисодий фаолият юз бермайди, уни қилмасдан туриб фойда топиш мумкин эмас.

Иқтисодиётда харажатларнинг умумий миқдори эмас, уларнинг самараси муҳим. Харажатлар самарадорлигини тўлиқроқ ифодалаш учун қиймат ва натурал кўрсаткичларга умумлашган тавсиф бериш керак бўлади. Бу мақсадга эришишда харажатларнинг умумий (абсолют) ва қиёсий, иқтисодий самарадорлиги хизмат қилади.

Режалаштиришда ва лойиҳалаштиришда умумий иқтисодий самарадорлик олинadиган натижа (самара)ни капитал харажатларга нисбати, қиёсий иқтисодий самарадорлик эса турли вариантлар ўртасидаги жорий харажатлар фарқининг капитал харажатлар фарқига нисбати кўринишида аниқланади.

Умумий ва қиёсий иқтисодий самарадорлик бир-бирини тўлдиради, уларнинг асосида харажат ва натижани солиштириш ётади. Улардан қуйидагиларни ҳал этишда фойдаланилади:

- капитал харажатларни талаб этувчи масаларни ҳал этишда энг яхши вариантни танлашда;

- кўриб чиқиладиган вариантлардан энг яхшисини амалга ошириш шароитида солиштирилиб кўриладиган вариантнинг мавжуд бўлган бошқа вариантлардан ҳақиқатда энг яхшиси эканлигига ишонч ҳосил қилишда, капитал харажатнинг самарадорлигини баҳолашда.

Капитал харажатлар самарадорлиги халқ хўжалиги миқёсида миллий даромаднинг, тармоқлар ва корхона миқёсида эса фойданинг ўсишини, бу ўсишга имконият яратувчи капитал харажатларга муносабатини кўрсатувчи умумий (абсолют) самарадорлик коэффициенти билан тавсифланади.

Умумий самарадорлик коэффициенти режалаштириш даражасига боғлиқ турли формулалар билан ифодаланади.

Бутун бир халқ хўжалиги харажатларининг умумий иқтисодий самарадорлиги аниқланганда миллий даромаднинг (унинг ўсишига сабаб бўлган) капитал харажатларга бўлган нисбати орқали аниқланади. Яъни:

$$C_{xx} = \frac{\Delta MD}{\Delta K};$$

Бу ерда: C_{xx} - халқ хўжалиги бўйича умумий иқтисодий самарадорлик;

ΔMD - миллий даромаднинг йиллик ўсиши;

ΔK - ишлаб чиқаришга сарфланган капитал харажатларнинг ўсган қисми.

Алоҳида тармоқлар, ҳамда корхоналарда асосий фондларни такрор ишлаб чиқаришнинг шакллари (техникавий қуроллаш ва қайта қуроллаш, реконструкциялаш, корхона ва ташкилотларни кенгайтириш) бўйича умумий иқтисодий самарадорлик кўпайган фойданинг (ишлаб чиқариш харажатларининг камайиши) (ΔF), капитал харажатларнинг (K) ўсган қисми нисбати кўринишида бўлади; яъни,

$$C_{и.г.} = \frac{\Delta\Phi}{\Delta K}; \quad \text{бу ерда:}$$

$\Delta\Phi$ - фойданинг ўсган қисми;

Янгитдан қўрилаётган цехлар, корхоналар ва шу каби объектлар ва айрим чора-тадбирлар билан боғлиқ бўлган харажатларнинг умумий иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичи ($C_{ич}$) аниқланганда фойдани капитал харажатлар (смета қиймати)га бўлган нисбати олинади, яъни;

$$C_{и.ч} = \frac{\Phi}{K} \quad \text{ёки} \quad \frac{M - X_{ич}}{K};$$

Бу ерда: Φ - фойда;

M - лойиҳа бўйича йил давомида ишлаб чиқилган маҳсулот корхона улгуржи нархи бўйича;

$X_{и.ч}$ - лойиҳа бўйича йиллик маҳсулотни ишлаб чиқишга кетган ишлаб чиқариш харажатлар (таннарх).

Шуни қайд этиш лозимки, алоҳида айрим ҳолатларда харажатларнинг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларини нормативлар (меъёрлар) ўтган даврдаги кўрсаткичлар ҳамда бошқа шу каби корхоналар ишлаб чиқариш самарадорлиги кўрсаткичлари билан таққослаш мақсадга мувофиқдир.

1990-чи йилларда халқ хўжалиги бўйича харажатларнинг умумий-мутлоқ иқтисодий самарадорлиги нормативи ($C_{у.н.}$). 0,12 даражасида белгиланган. Иқтисодиётнинг алоҳида тармоқлари бўйича бу норматив табақалаштирилган. Шуни таъкидлаш лозимки халқ хўжалигининг айрим тармоқларига мўлжалланган харажатларнинг умумий иқтисодий самарадорлиги нормативи 0,12 дан паст бўлиши мумкин. Масалан халқ хўжалиги бўйича ишлаб чиқариш харажатларини қоплаш муддати (иқтисодий самарадорлик нормаси 0,12 бўлганда) 8,33 йилга (1:0,12)га тенг. Маълумки, ишлаб чиқариш корхоналардаги айрим машиналар, жихозлар, асбоб ускуналар 6-7 йилдан кейин маънавий эскира бошлайди, шу давргача уларни тўлиқ тиклашга тўпланган

амортизация суммаси етарли бўлмайди, натижада корхоналардаги ишлаб чиқариш жараёнларида тўсқинликлар пайдо бўлади.

Эркин бозор иқтисодиёти шароитида аҳоли талабини тўлароқ қондириш, рақобатбардош маҳсулотларни кўпроқ ишлаб чиқариш ҳар бир корхонанинг кундалик вазифасига айланган. Бу эса ишлаб чиқариш корхоналарини тўғри жойлаштириш, цехларни техник жиҳатидан янгитдан жиҳозлаштириш, амалдаги корхоналарни реконструкция қилиш, экспортга мўлжалланган рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқариш, бир-бирининг ўрнини боса оладиган маҳсулотларни яратиш, янги технологияларни жорий этиш билан боғлиқ хўжалик ёки техник масалаларни ҳал этишда уларнинг турли вариантларидан фойдаланишни талаб қилади. Бундай шароитда харажатларнинг қиёсий иқтисодий самарадорлик кўрсаткичини ҳисоблаш тавсия этилади.

Корхоналарда капитал харажатларни амалга оширишдан олдин инвестицион лойиҳаларнинг бир нечта варианты тузилади ва улар бир-бири билан қиёсланади. Шу асосида оптимал кўрсаткич - энг кам (минимум) келтирилган харажатлар аниқланади.

Ҳар бир вариантлар бўйича келтирилган харажатлар дейилганда жорий харажатлар (таннарх) ва капитал харажатларнинг бир хил ўлчамга келтирилган кўрсаткичлар ($H_{ck} \cdot K_1$)ни назарда тутилади. У қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади.

$$KX_1 = X_{ж} + H_{ck} \times K_i \text{ ® min}$$

Бу ерда: KX_1 - шу вариант бўйича келтирилган харажатлар;

$X_{ж}$ - шу вақт бўйича жорий харажатлар
(таннарх);

H_{ck} - капитал харажатларнинг норматив
коэффициенти;

K - ҳар бир вариант бўйича капитал қўйилмалар.

Юқорида қайд этилганидек халқ хўжалиги бўйича коэффициент 0,12 ҳисобланиб, бу кўрсаткич тармоқлар бўйича табақалаштирилади.

Табақалаштириш фан-техника тараққиёти, минтақалар ҳамда тармоқлар хусусиятлари, қурилиш даври ва ҳоказолар ҳисобга олинган ҳолда амалга оширилади.

Корхоналарнинг хўжалик юритиш натижаларини яхшилашда ва иқтисодий самарадорлигини оширишда ишлаб чиқариш инфратузилмаларининг ўрни бекиёсдир.

Ишлаб чиқариш инфратузилмасига хилма-хил турдаги объектлар, алоқа, электр, нефть, газ, сув таъминоти тизими, моддий-техникавий таъминот (омборхоналар, холодильниклар, маҳсулотни сақлаш жойлари ва ҳ.к.), маълумотларни қайта ишлаш ва ҳисоблаш техникалари - компьютерлар, интернет тармоқлари киради.

Ишлаб чиқариш инфратузилмалари самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткич сифатида ишлаб чиқариш самарадорлиги ҳисобланади, яъни буларга транспорт воситаларидан тўғри ва тўла фойдаланиш, электр энергияни, газ, сув ҳамда ёнилғини ҳар бир сўмлик ишлаб чиқилган маҳсулотга сарфини камайтириб бориш, омборхоналардан, холодильниклардан самарали фойдаланиш, компьютер технологиясини ишлаб чиқариш жараёнларини бошқаришда кенг қўллаш ва ҳоказо ҳисобланади.

Корхона фаолиятини таҳлил қилганда, унинг истикболини белгилаганда, фаолиятига баҳо берганда фақатгина харажатларнинг умумий иқтисодий самарадорлиги ҳақида ҳамда қиёсий самарадорлиги кўрсаткичларини ўрганиш билан чегараланмаслик керак. Корхона фаолияти самарадорлигини кўшимча кўрсаткичлар - меҳнат унумдорлиги, фондлар сиғими, фондлар қайтими, капитал қўйилмалар, хом ашё материалларини, ёнилғи, энергия, ишлаб чиқариш харажатлари даражасининг пасайиши, ҳамда ижтимоий натижалари кўрсаткичлари орқали ўрганиш зарурдир.

Иқтисодиётнинг эркинлаштирилиши шароитида корхона фаолиятига баҳо бериш мезони сифатида фойда ва рентабеллик кўрсаткичлари ҳисобланади. Шу сабабли, корхонанинг ишлаб чиқариш фаолияти асосан фойдани кўпайтиришга ва рентабеллик даражасини оширишга қаратилган бўлиши лозим. Бу, албатта маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархини пасайтириш, мақсадсиз харажатларни камайтириш, меҳнат унумдорлигини ошириш, янги технологияни жорий этиш ва ҳоказолар ҳисобига эришилади.

Корхона фойда олиш учун энг аввало, ишлаб чиқарилган маҳсулотларни реализация қилишдан тушган пул тушуми ҳисобидан қилинган харажатларни қоплаши зарур. Харажатларни ҳажми қанча паст бўлса, фойда шунча кўп бўлиши ҳаммага аёндр. Шундай экан, ҳар бир корхона, фаолиятида янгиликни жорий этиш ва инвестицияларни

жалб қилиш зарурий жараёнга айланиб бориши керак. Зеро, янгиликни жорий этиш ва инвестиция киритиш ҳозирги иқтисодий шароитда корхоналарга янги саноат технологияларини киритишнинг энг қулай ва маъқул бўлган шакллари ҳисобланади.

Эркин бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқаришга инвестицияларни жалб этиш корхона фаолиятига янгиликни киритишга асос бўлиб ҳисобланади. Корхона фаолиятининг бозор талаби билан боғлиқлиги сабабли янгиликни жорий этишнинг иқтисодий табиати бозор талаби орқали белгиланади: бозор янгиликларининг фан-техника янгиликларидан устунлиги сабабли у асосий омилга айланади. Корхонага, инвестиция ва янгиликни жорий этишдаги бош мақсад - бозор талабини қондириш асосида юқори фойда олишдир.

6.3. Харажатларни қоплаш муддати - харажатлр самарадорлигининг муҳим кўрсаткичи

Маданиятли бозор муносабатларининг шаклланиб бориши мобайнида товар тақчиллигининг ва айрим монопол корхоналарнинг йўқолиши сабабли корхоналарда фойдани ўстиришнинг асосий йўли - ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириш ва маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш бўлиб қолади. Албатта, бунинг учун корхоналар ишлаб чиқаришга янги техника ва технологияларни жорий этишга, ишлаб чиқариш объектларини кенгайтиришга, қайта қуришга ва янгитдан техник жиҳозлашга эҳтиёж сезишади. Бу эса, табиийки, қўшимча капитал харажатларни талаб қилади. Ҳар бир тадбиркор капитал харажатлар қилишдан олдин улар қайси муддат ичида ўзини қоплашини ҳам ҳисоблаб чиқади.

Капитал харажатларнинг самарадорлиги нуқтаи назаридан уларни қоплаш муддати йил ҳисобида бўлади. Бошқача қилиб айтганда, капитал харажат қилиш натижасида маҳсулот (иш, хизмат) таннархининг пасайиши ёки маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган фойда капитал харажатларни неча йилда қоплаши тадбиркорни қизиқтиради.

Капитал харажатларни амалга ошириш учун иккита вариант мавжуд бўлса, уларнинг биронтасини танлашда, иккала вариантлардаги капитал харажатлар сўммалари ўртасидаги фарқни вариантларнинг бирон-бири бўйича ишлаб чиқариладиган маҳсулот (иш, хизмат) таннархидан тежаладиган сўммага бўлиш йўли билан қўшимча капитал

харажатларни қоплаш муддати аниқланади. Вариантларнинг қайси бири кўпроқ фойда бериб ўзини тезроқ қопласа шу вариант танланади. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$M = \frac{K_2 - K_1}{T_1 - T_2}$$

Бу ерда: M - капитал харажатларнинг қопланиш муддати;
 K_1 ва K_2 - биринчи ва иккинчи вариантлар
 қуйидаги капитал харажатлар;
 T_1 ва T_2 - йиллик маҳсулотларнинг биринчи ва
 иккинчи вариантлар бўйича таннархи;

Капитал харажатларни амалга оширишда фақат битта вариант мавжуд бўлса, капитал харажатлар сўммаси маҳсулот (иш, хизмат) таннархидан тежаладиган сўмма ёки қўшимча олинадиган фойдага бўлиш орқали қўшимча капитал харажатнинг қопланиш муддатини аниқлаш мумкин:

$$M = \frac{K}{T_0 - T_1}$$

Бу ерда: T_0 - қўшимча капитал харажат қилингунга қадар
 ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархи;
 T_1 - қўшимча капитал харажат қилингандан кейин
 ишлаб чиқариладиган маҳсулот таннархи.

6.4. Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишлари

Эркин бозор иқтисодиётига ўтиш чуқур ислохотларни амалга оширишни талаб қилади. Барча корхона ишлаб чиқаришни интенсивлаштирувчи тадбирларни амалга ошириши зарур. Самарали ташкил этилган иқтисодиётга ўтиш ҳар тамонлама ривожланган ишлаб

чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари билан таъминланган бўлиши лозим.

Ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширувчи энг муҳим омил - бу фан ва техника тараққиёти бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Охирги вақтларгача фан-техника тараққиёти эволюцион тарзда ривожланиб келди. Натижада амалдаги технологиялар такомиллашиб, машина ва ускуналар қисман замонавийлашди. Бундай натижа сезиларли, лекин кутилганидек эмас эди.

Янги техникалар бўйича тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий қилиш етарли даражада эмас эди. Эркин бозор муносабатларини шакллантиришнинг ҳозирги шароитида фан ва техниканинг охирги ютуқлари асосида халқ хўжалигининг барча тармоқларида янги техника ва технологияларни жорий қилишга қаратилган революцион ва сифатий ўзгаришларни амалга ошириш лозим.

Фан-техника тараққиётининг асосий йўналишлари қуйидагилар:

- илғор технологияларни кенг ўзлаштириш: юқори босим ва таъсирчан кучлар қўлланиладиган мембранали, лазерли, плазмали технологиялар ва бошқалар;

- ишлаб чиқаришни автоматлаштириш - юқори меҳнат унумдорлигини таъминловчи робот техникалар, роторли ва ротор - конвейр линиялар, мосланувчан автоматлаштирилган ишлаб чиқаришни ривожлантириш;

- металл маҳсулотлар, пластик қоришма, композитлар, металл кукунлар, керамик ва бошқа прогрессив тузулишли материалларнинг янги шакллари яратиш ва ундан фойдаланиш.

Эркин бозор иқтисодиётига ўтишнинг дастлабки босқичида энг муҳим тадбирлар фан-техник характериға эға бўлади. Фойданинг катта қисми, солиқлар тўлангач, корхоналар ихтиёрида қолади. Бундай ҳолат меъёрий эмас. Бозор муносабатлари ривожланиб бориши билан корхоналар келажакдаги ишлаб чиқаришни ривожлантиришға етарли эътибор бера бошлайдилар. Янги техникаларға, ишлаб чиқаришни янгилашға, янги маҳсулотларни ўзлаштириш ва ишлаб чиқаришға зарурий воситаларни йўллайдилар. Ундан ташқари, ташкилий шарт-шароитлар ва омиллар, конструкторлар, инженерлар, ишчилар ижодий меҳнат қилишлари учун иқтисодий ва ижтимоий мотивлар яратиш зарур. Техник ва технологик янгиланишлар, ташкилий, иқтисодий ва

ижтимоий омиллар меҳнат унумдорлигининг ошишига сезиларли таъсир кўрсатади. Бунинг учун янги техника ва технологияларни жорий қилишни таъминлаш, ишлаб чиқаришга меҳнатни илмий ташкил этишининг прогрессив шакллари жорий қилиш, уни меъёрлашни такомиллаштириш, меҳнат маданиятини ошириш, тартиб-интизомга эришиш, меҳнат жамоасининг барқарорлигини таъминлаш лозим.

Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширувчи яна бир муҳим омил бу - тежамкорлик режими ҳисобланади. Ресурсларни тежаш ёнилғи, энергия, хом-ашё ва материалларга бўлган ўсиб боровчи талабни қондиришининг асосий манбаига айланиши лозим. Бу муаммоларни ечишда саноат асосий ўринни эгаллайди. Бу тармоқда хом-ашё ва ёнилғи-энергетик ресурслардан самарали фойдаланишни таъминлайдиган машина ва ускуналарни жорий қилиш лозим.

Бугунги кунда мамлакатимизда миллий даромад бирлигига ҳисоблаганда бошқа ривожланган мамлакатларга қараганда ёнилғи, электроэнергия, металл сезиларли даражада кўп сарфланаяпти. Бу эса катта ҳажмдаги ишлаб чиқаришни ташкил этишда ресурсларнинг тақчиллигига олиб келади. Шунинг учун, мамлакат машинасозлигини тубдан замонавийлаштириш зарур. Бу эса фан-техник тараққиёти негизида бутун халқ ҳўжалигини реконструкция қилишнинг муҳим шартидир. Бунга эришишга қаратилган узоқ муддатли, стратегик мақсадлар аҳолининг зарурий эҳтиёжларини тўлароқ қондириш билан уйғунлашмоғи лозим.

Ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигининг ошиши кўп ҳолларда асосий фондлардан яхшироқ фойдаланишга боғлиқ бўлади. Мавжуд ишлаб чиқариш имкониятларидан тўлароқ фойдаланиш, ускуналарни максимал даражада иш билан таъминлаш, унинг сменалигини кескин ошириш ва шу асосда ҳар бир ускуна бирлигига ва ҳар бир метр квадрат ишлаб чиқариш майдонига тўғри келадиган маҳсулот миқдорини ошириш зарур.

Ишлаб чиқаришни интенсивлаштирувчи ва унинг самарадорлигини оширувчи омиллардан бири - иқтисодиётнинг структурасини такомиллаштириш. Фан-техника тараққиётини таъминлайдиган ва ижтимоий муаммоларни самарали ҳал қиладиган тармоқларни нисбатан юқори даражада ривожлантириш зарур.

Инвестицион сиёсат капитал қўйилмалар самарадорлигини оширишни таъминлашга қаратилган. Маблағларни фан-техника тараққиётини тезлаштиришни таъминловчи тармоқлар фойдасига қайта

тақсимлаш лозим. Маблағларнинг катта қисми фаолият кўрсатаётган корхоналарни техник қайта жиҳозлашга ва реконструкция қилишга йўналтирилиши керак.

Халқ хўжалигининг барча тармоғида фан-техника тараққиётининг асоси ҳисобланган машинасозлик тезкор ривожлантирилиши лозим. Бунда асосий эътибор станоксозлик, электротехника саноати, микроэлектроника, ҳисоблаш техникаси, приборсозлик, информатика индустриясига қаратилиши керак.

Ёнилғи-энергетика баланси структурасини яхшилаш, хавфсизлиги максимум даражада таъминланган атом энергетикасини ривожлантириш билан биргаликда олиб борилади. Бунинг учун эса халқ хўжалигининг барча тармоқларида ёнилғи-энергетика ресурсларини тежаш бўйича муайян тадбирлар амалга оширилиб бориши лозим.

Ижтимоий ишлаб чиқаришни таркибий қайта қуриш учун қуйидагиларни амалга ошириш лозим: халқ истеъмоли товарлари ва барча турдаги хизматлар ишлаб чиқаришни тезкор оширишни таъминлаш; кичик корхоналарни ривожлантириш; ҳарбий ишлаб чиқаришни конверсиялаш; ишлаб чиқариш корхоналарини техник қайта жиҳозлаш; транспорт, электр, нефт ва газ таъминоти тизимини ҳамда алоқа ва ахборот таъминотини яхшилаш.

Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда асосий ўринлардан бирини (бошқарувни ўз ичига олувчи) ташкилий-иқтисодий омиллар эгаллайди. Ижтимоий ишлаб чиқариш масштабининг ўсиши ва хўжалик алоқаларининг мураккаблашиши билан унинг роли ортиб боради. Энг аввало, бу ишлаб чиқаришнинг рационал шакллари ривожлантириш ва такомиллаштириш демакдир.

Ижтимоий ишлаб чиқариш инфраструктураси ҳам ишлаб чиқариш самарадорлигини оширувчи муҳим омиллардан ҳисобланади. Уни ривожлантириш талаб қилинади. Бу бошқариш, режалаштириш, барча хўжалик механизмларини иқтисодий рағбатлантиришнинг усуллари ва шакллари такомиллаштириш; режалаштиришда - режаларнинг баланслашганлиги ва ҳаққонийлиги, халқ хўжалигининг қуйи бўғинларига тўсқинлик қилмасдан, фаолияти учун имкониятлар яратадиган режали кўрсаткичларнинг оптимал тузилган тизимини яратишни тақозо қилади. Ушбу омиллар тизимига қуйидагилар ҳам киради: тижорат ҳисоби ва моддий рағбатлантириш дастаклари, моддий жавобгарлик ва бошқа иқтисодий рағбатларнинг кенг қўлланилиши.

Самарали хўжалик юритиш муаммосини ҳал қилишда, ресурсларни тежайдиган техника ва технологияларни яратиш ҳамда уни амалиётга жорий қилишда асосий ўринлардан бирини фан ўйнайди. Фан-техника тараққиётини тезлаштиришнинг актуал муаммолари бўйича фундаментал ва амалий тадқиқотлар олиб боришни кучайтириш лозим. Бу эса ишлаб чиқаришнинг меҳнат, материал ва энергия сифимини камайтиради ҳамда маҳсулот сифатининг ошишига олиб келади.

Эркин бозор муносабатларининг шаклланиши шароитида ишлаб чиқариш самарадорлигини оширувчи барча омилларнинг таъсир қилиш имконияти сезиларли ўзгаради. Халқ хўжалигида таркибий ўзгаришлар амалга оширилади, - у истеъмолчилар талабидан келиб чиқиб, унга мослаштирилади; халқ хўжалигининг муҳим тармоқлари - саноат, қурилиш, транспорт ва алоқа юқори технологиялар асосида замонавийлаштирилади; жаҳон фан-техника тараққиёти даражасига тенглаштирилади; ҳарбий ишлаб чиқариш конверсияланади; турли мулк шакллари (давлат, хусусий, акционерлик ва жамоа мулкчилигига) асосланган кўп укладли иқтисодиётга ўтилади; хўжалик юритишнинг барча шакллари эркин ривожлантирилади; иқтисодиёт молиявий соғломлаштирилади; мамлакат халқаро алоқаларга узвий боғланади.

Юқорида таъкидланганлар натижасида бошқариладиган, маданиятли бозор хўжалиги шаклланади. Бу эса меҳнат унумдорлигининг ошишига, жами ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигининг ошишига, миллий бойликнинг ортишига олиб келади.

Таянч иборалар: ижтимоий меҳнат унумдорлиги, миллий даромад, ялпи ички маҳсулот, маҳсулотнинг меҳнат сифими, ижтимоий маҳсулотнинг материал сифими, маҳсулотнинг капитал сифими, фонд сифими, иқтисодий самарадорлик, қиёсий иқтисодий самарадорлик, умумий (абсолют) иқтисодий самарадорлик, ишлаб чиқариш инфратузилмаси, фан-техника тараққиёти, ижтимоий самарадорлик, фойда ва рентабеллик.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги моҳияти нимада, уни умумлаштирувчи мезон бўлиб нима хизмат қилади?
2. Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг муҳим иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари мазмунини очиб беринг.
3. Харажатларнинг умумий (абсолют) ва қиёсий самарадорлиги қандай ҳисобланади?
4. Ишлаб чиқариш иқтисодий самарадорлигини оширувчи асосий омилларни ва йўналишларни санаб беринг.

VII бoб. КОРХОНАНИНГ АСОСИЙ ФОНДЛАРИ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҚУВВАТИ

Режа:

- 7.1 Асосий фондлар ва уларнинг корхона фаолиятидаги ўрни.
- 7.2 Асосий фондларнинг турлари, таркиби ва кўрсаткичлари.
- 7.3 Корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати ва уни ҳисоблаш усуллари.

7.1. Асосий фондалар ва уларнинг корхона фаолиятидаги ўрни

Корхоналарнинг асосий белгиси уларнинг ўзларига тегишли мулкнинг мавжудлигидир. Айнан шу нарса корхоналарнинг моддий-техник имкониятларини белгилаб беради ҳамда уларнинг иқтисодий эркинлиги ва келажагини тامينлайди. Муайян мулкдан фойдаланмасдан ҳеч бир корхона ўзининг хўжалик фаолиятини амалга ошира олмайди.

Корхоналар эгалик қиладиган мулк кўчмас ва кўчириб бўладиган мулкларга ажралади.

Кўчмас мулкка ер участкалари, ер ости бойликлари, махсус сув объектлари ва умуман ер билан боғлиқ бўлган бузилмас нарсалар, шу жумладан ўрмонлар, кўп йиллик дарахтлар, иншоотлар, бинолар киради.

Кўчириб бўладиган мулкка кўчмас мулкка кирмайдиган нарсалар ҳамда пул маблағлари ва қимматли қоғозлар киради.

Корхона мулкни айланма активлар ва узоқ муддатли активларга ҳам ажратиш мумкин. Бунда корхона мулкнинг нафақат ижтимоий кўриниши балки ишлаб чиқариш жараёнидаги роли, аҳамияти ва корхона иқтисодиётига таъсири ҳам ҳисобга олинади.

Узоқ муддатли активлар йирик ва ўрта корхоналар мулкнинг 65-85% ини ташкил қилади. Унинг тузилиши 7.1.1-чизмада келтирилган.

Узоқ муддатли активларнинг тузилиши

Узоқ муддатли активлар корхона хўжалик фаолиятида узоқ муддат мобайнида қатнашади. Бу амортизация жараёнининг давомийлиги ва айланма тезлигининг секинлиги билан боғлиқ. Шунинг учун улар узоқ муддатли ёки секин айланадиган активлар деб аталади. Шунингдек, улар иммобилизация фондлари ҳам деб аталади.

Корхоналарда узоқ муддатли активларнинг тузилиши ва таркиби бир-биридан жиддий фарқ қилади. Бироқ, барча корхоналар узоқ муддатли активлари таркибида асосий фондлар салмоқли ҳиссани ташкил этади.

Асосий фондлар - бу моддий (ашёвий) бойлик бўлиб, ўзининг табиий кўриниши, узоқ вақт мобайнида ўзгартирмайди ҳамда қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулот қийматига қисмлаб ўтказади.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари умумий ишлаб чиқаришнинг моддий-техника базаси ҳисобланади. Корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати, меҳнатнинг қуролланганлик даражаси асосий ишлаб чиқариш фондларининг ҳажмига боғлиқ. Асосий фондларнинг ва меҳнатнинг қуролланганлик даражасининг ошиши меҳнатга ижодий характер бағишлайди ва жамоанинг маданий – техник даражасини оширади.

Иқтисодийнинг эркинлаштирилиши шароитида асосий фондлар ишлаб чиқариш самарадорлигини оширувчи, иқтисодий ўсишни таъминловчи барча омиллар ичида асосий ўринни эгалайди.

Асосий фондлар жамият моддий ресурсларининг асосий қисмини ташкил этади. Уларнинг 65% дан кўпроғи асосий ишлаб чиқариш фондларига тўғри келади.

7.2. Асосий фондларнинг турлари, таркиби ва кърсаткичлари.

Асосий фондлар кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришдаги иштирокига кърра ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш асосий фондларига бърлинади.

Ишлаб чиқариш асосий фондлари моддий ишлаб чиқариш соҳасида қатнашади. У ьзининг амал қилиш цикли давомида ишлаб чиқариш жараёнида бир неча марта ишлатилади. Ишлаб чиқариш асосий фондлари босқичма – босқич эскириб, ьз қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга қисмлаб ьтказиб боради. Улар амортизация ажратмалари ҳисобига қопланади.

Ноишлаб чиқариш асосий фондларига корхона балансида турган, ходимларга хизмат қиладиган турар жойлар, боғча, спорт муассасалари ва бошқа маданий-маиший хизмат кърсатувчи объектлар киради. Ишлаб чиқариш фондларидан фарқли ьлароқ улар ишлаб чиқариш жараёнида қатнашмайди ва ьзининг қийматини маҳсулотга ьтказмайди. Уларнинг қиймати истеъмолда йьқ бърлиб кетади. Уларнинг ьрни търлдирилмайди. Улар корхона фойдаси ҳисобига такрор ишлаб чиқарилади.

Ноишлаб чиқариш асосий фондлари ишлаб чиқариш ҳажми ва меҳнат унумдорлигига бевосита таъсир ўтказмасида ишчилар турмуш шароити билан боғлиқ ҳолда албатта корхонанинг хьжалик фаолияти натижасига таъсир қилади.

Корхоналар асосий ишлаб чиқариш фондлари иқтисодий ьхшашлигига қарамасдан умумий мақсади ва хизмат қилиш муддати билан фарқланувчи меҳнат воситаларининг асоий қисмини ташкил этади. Шунинг учун уларни алоҳида хусусиятлари бърйича муайян гуруҳларга ажратиш зарурати туғилади.

Корхона асосий ишлаб чиқариш фондлари қуйидаги гуруҳларга бърлинади:

- ер участкалари, эгалик қилиш ҳуқуқига эга корхонага тегишли бърлган табиатдан фойдаланиш объектлари (сув, ер ости бойликлари; бошқа табиий ресурслар);
- бинолар (ишлаб чиқариш – техник, ёрдамчи бинолар ва бошқалар);
- иншоотлар (инженерлик қурилиш объектлари, ишлаб чиқаришга ёрдамлашувчи иншоотлар);

- узатиш қурилмалари (электр узатиш шахобчалари);
- машина ва жиҳозлар;
- ўлчам ва назорат қилиш асбоблари, қурилмалари ва лаборатория жиҳозлари;
- ҳисоблаш техникаси;
- транспорт воситалари (ички ва ташқи ишлаб чиқариш)
- қиймати энг кам ойлик иш ҳақининг 50 баробаридан кўп бўлган асбоб ва мосламалар;
- Ишлаб чиқариш ва хўжалик инвентарлари;
- Хўжалик ичидаги йўллар.

Асосий фондлар алоҳида гуруҳлари ъртасидаги нисбат асосий фондларнинг қайси гуруҳи учун маблағ сарфланиши жамият учун аҳмиятсиз эмас. Чунки корхоналарни ишлаб – чиқаришда асосий ърин эгалайдиган ва уларнинг ишлаб чиқариш имкониятларини характерлайдиган асосий фондларнинг актив қисми - машина ва жиҳозларнинг кўпайиши қизиқтиради.

Асосий фондлар актив қисмининг нормал ишлашини таъминлайдиган бинолар, иншоотлар, инвентарлар асосий фондларнинг пассив қисмига киради.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари қийматида жиҳозлар ҳиссасининг ошиши бошқа тенг шароитларда ишлаб чиқаришнинг ъсишига ва фондлар қайтимининг ошишига олиб келади.

Шунинг учун аосий фондлар структурасини тўғри ташкил этиш ишлаб чиқаришнинг ъсишига, таннархнинг пасайишига ва корхона пул маблағларининг ортишга олиб келувчи шарт сифатида қаралади.

Саноатнинг турли тармоқларига тегишли корхоналарда асосий ишлаб чиқариш фондлари структураси бир хил бўлмайди. Масалан енгил ва озиқ – овқат саноатида бинолар асосий ърин эгалайди (44-46%), ёнилғи саноатида иншоотлар (17-19%), электро энергетика саноати корхоналарида узатиш қурилмалари (30-33%), машинасозлик корхоналарида машина ва жиҳозлар асосий ърин эгаллайди.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари структурасига асосий таъсир қилувчи омиллар бўлиб, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот характери, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми, механизация ва автоматлаштирилганлик даражаси ҳамда корхонанинг иқлим ва географик жойлашиши ва хусусиятлари ҳисобланади.

Биринчи омил биноларнинг қиймати ва ьлчамига, транспорт воситалари ва ьтказиш қурилмаларининг ьиссасига таьсир қилади . Маьсулот ишлаб чиқариш ьажмининг ошиши -махсус ишчи машина ва жиьозлари ьиссасининг ошишига олиб келади. Худди шундай учинчи ва тьртинчи омиллар ьам асосий фондлар тузулишига таьсир кьрсатади. Асосий фондлар таркибидаги бино ва иншоотлар ьиссаси иқлим шароити билан ьам боғлиқ.

Қуйидагилар асосий ишлаб чиқариш фондлари тузилишининг яхшиланишга олиб келади:

- ускуналарни яхшилаш ва замонавийлаштириш;
- ускуналар хусусан ьал қилувчи аьамиятга эга бьўлган станоклар, автоматлаштирилган ва ярим автоматлаштирилган станоклар, универсал ва мураккаб станоклар, автоматик линиялар ьамда ьисоблаш дастурлаш станоклари тузилишини такомиллаштириш;
- бино ва иншоотлардан оптимал фойдаланиш, бьўш турган жойларга қўшимча ускуналар ўрнатиш;
- корхонанинг қурилиш лойиьаларини тўғри тузиш ва қурилиш режасини сифатли қилиб амалга ошириш;
- ортикча ва кам фойдаланиладиган ускуналарни тугатиш.

Асосий фондларни ьисобга олиш ва режалаштириш натурал ва пул шаклида олиб борилади. Асосий фондларни баьолашдан олдин машиналар сони, уларнинг унумдорлиги, қуввати, ишлаб чиқариш майдонининг ўлчами ва бошқа натурал шаклдаги миқдорий кўрсаткичлар аниқланади. Бу маьлумотлар тармоқ ва корхона ишлаб чиқариш қувватини ьисоблашда, ишлаб чиқариш дастурини режалаштиришда, ускуналар балансини тузишда фойдаланилади. Ушбу кўрсаткичлар асосида ускуналар инвентаризация қилинади ва уларни ьисобдан чиқариш, ьисобга киритиш амалга оширилади.

Асосий фондларни пул (қиймат) шаклида баьолаш асосий фондларнинг такрор ишлаб чиқаришини режалаштириш, эскириш меьёрини ва амортизация ажратмалари миқдорини ьамда хусусийлаштириш ьажмини аниқлаш учун зарур ьисобланади.

Асосий фондларни баьолашнинг бошланғич, қайта тикланиш ва қолдиқ қиймат кўринишлари фарқланади.

Асосий ишлаб чиқариш фондларининг бошланғич қиймати асосий фондни яратиш ёки сотиб олиш учун кетган ьамда уни ўрнатиш, монтаж учун кетган жами харажатлар сўммасидан иборат. Бундан

амортизация меъёри ва амортизация ажратмалари кўламини аниқлашда, корхона фойдаси ва рентабеллигини ҳисоблашда фойдаланилади.

Фан-техник тараққиёти натижасида асосий фондларни ишлаб чиқариш шартлари ва омиллари ҳам ўзгариб бормоқда, бинобарин, жорий бозор баҳолари ва тарифлари билан боғлиқ равишда уларни ишлаб чиқариш харажатлари ҳам ўзгариб бормоқда. Ҳозирги кунда асосий фондлар жорий баҳолари ва тарифларига биринчи даражали таъсир қилувчи омил бўлиб инфляция ҳисобланади.

Корхона балансида асосий фондлар вақт ўтиши билан турли хил қийматда акс этиб қолади. Яъни, хўжалик юритишнинг ҳозирги шароитида асосий фондларни фақат уларнинг бошланғич қиймати бўйича ҳақиқий баҳолаб бўлмайди ва шунинг учун уларни қайта баҳолаш ва бир хил қийматга ўтказиш зарурати тўғилади.

Тикланиш қиймати - бу асосий фондларнинг такрор ишлаб чиқариш учун ҳозирги, яъни қайта баҳолаш ўтказилганидан кейинги қиймати.

Асосий фондлар ишлатилиши жараёнида эскириб боради ва ўзининг бошланғич қийматини босқичма-босқич йўқотиб боради. Уларнинг реал қийматини аниқлаш учун эскирган қисмининг қийматини аниқлаш зарурати тўғилади. Уларнинг бошланғич ёки тикланиш қийматидан эскириш сўммаси айрилиб асосий фондларнинг қолдиқ қиймати аниқланади.

Эскиришнинг жисмоний ва маънавий кўринишлари фарқланади.

Жисмоний эскириш деганда асосий фондларнинг бошланғич истеъмол қийматининг босқичма-босқич йўқолиб бориши тушунилади. Бунда нафақат уларнинг ишлаш жараёнидаги эскириши, балки бекор туриши натижасида ҳам эскирганлиги киради. Асосий фондларнинг физик эскириши асосий фондлар сифатига, уларнинг техник такомиллашганлигига, технологик жараённинг хусусиятларига, уларнинг ишлаш вақтига, ташқи таъсирлардан ҳимояланганлигига ҳамда асосий фондларни парвариш қилиш ва уларга хизмат кўрсатиш даражасига боғлиқ.

Асосий фондларнинг жисмоний эскириши ҳатто уларнинг бир хил элементларида ҳам ҳар хил бўлади. Асосий фондларнинг тўлиқ ва қисман эскириши фарқланади. Тўлиқ эскирганда ишлаб турган, асосий фондлар йўқотилади ва жойига янгиси (капитал қурилиш ёки эскирган

асосий фондларни жорий алмаштириш воситасида) келтиради. Қисман эскириш таъмирлаш йўли билан қопланади.

Асосий фондларнинг жисмоний эскириши ҳақиқий хизмат қилган даврни нормативдаги даврга бўлиш ва 100 га кўпайтириш йўли билан ҳисобланиши мумкин. Нисбатан тўғри усул бу объектнинг табиий ҳолатини текширишдир.

Маънавий эскириш бу - машина ва ускуналар қийматининг уларни такрор ишлаб чиқариш учун кетадиган умумий, зарурий харажатларининг қисқариши, янги ва унумдор машина ва ускуналарнинг жорий қилиниши таъсирида пасайишидир. Ушбу омиллар таъсирида асосий фондлар ўзининг техник тавсифи ва иқтисодий самарадорлиги жиҳатдан қоққ бўлиб қолади, яъни маънавий эскиради.

Ҳозирги шароитда маънавий эскиришни ҳисобга олишнинг аҳамияти ортиб боради. Ишлаб чиқаришни такомиллаштириш учун ҳали тўлиқ жисмоний эскирмаган, лекин маънавий эскирган асосий фондларни янгиси билан алмаштириш керак бўлади. Маънавий эскирган техникани ўз вақтида замонавийлари билан алмаштирмаслик маҳсулот таннариhini пасайтиришга, сифатини яхшилашга имконият бермайди. Бундай маҳсулотлар билан рақобатга киришиб бўлмайди.

Иқтисодиётнинг эркинлаштирилиши шароитида тижорат корхоналарида асосий фондларни янгилашга кетадиган харажатларни қоплашнинг асосий манбаи уларнинг ўз маблағлари ҳисобланади. Бу маблағ асосий фонддан фойдаланиш мобайнида амортизация ажратмаси шаклида жамғарилади.

Амортизация - асосий фондлар эскиришини маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннарихига қисмлаб ўтказиш йўли билан йиғилиб бориладиган пул маблағларидир.

Амортизация ҳисобланадиган мулк таркибига Ўзбекистон Республикасини қонунчилигига кўра қиймати энг кам ойлик иш ҳақининг 50 баробаридан ортиқ бўлган ва фойдаланиш муддати 1 йилдан ошадиган мулклар киради. Ер участкалари, қазилма бойликлар, ўрмонлар ва молиявий активлар бунга кирмайди. Амортизация ажратмаси сўммаси асосий фонднинг қийматига, ундан фойдаланиш муддати ва модернизация харажатларига боғлиқ.

Амортизациянинг йиллик сўммасини асосий фондлар қийматига нисбатан процентларда ифодалаш орқали унинг нормаси аниқланади. Амортизация нормаси асосий фондлар йилига ўзининг

баланс қиматининг қанча қисмини маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига қўшаётганлигини билдиради. Амортизация нормасини ҳисоблаш қуйидаги формула бўйича амалга оширилади:

$$H_{ам} = \frac{\Phi_1 - \Phi_{й}}{T_m \times \Phi_1} \times 100$$

бу ерда: Φ_1 - асосий фондларнинг бошланғич қиймати, сўм;

$\Phi_{й}$ - асосий фондларнинг йўқотилган қиймати, сўм;

T_m - асосий фондларнинг меъёрий хизмат муддати, йил.

Амортизация нормаси даражаси асосий фондларнинг эскирган қисмини қайта тиклаш учун зарур бўлган ресурслар ҳажмини ифодалайди. Амортизация нормаси ёрдамида асосий фондларнинг айланма тезлиги ва уларни такрор ишлаб чиқриш жараёнини моделлаштириш назорат қилинади.

Асосий фондларни тўлиқ тиклаш учун ажратилган амортизация суммаси қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$A_a = A_{ми} \times \Phi_{ўрт.кий.}$$

бунда: $\Phi_{ўрт.кий.}$ - асосий фондларнинг ўртача қиймати, сўм.

Мисол. Дастгоҳларнинг жами бошланғич қиймати 20,0 млн. сўм., хизмат муддати - 8 йил. Модернизация харажатлари 4,0 млн. сўм., демонтаж сарфлари 0,5 млн.сўм., станокларнинг қолдиқ қиймати 0,9 млн.сўм. Бу ҳолатда амортизация нормаси 11,25% $[(20,0 - 0,9):(20,0 \cdot 8)] \times 100$, амортизация ажратмалари сўммаси эса $[(20,0 + 4,0 + 0,5 - 0,9):8] = 2,95$ млн.сўмни ташкил этади.

Амортизация ажратмалари миқдори уч усулда ҳисобланади: бир маромли; бажарилган иш ҳажмига нисбатан сонлар сўммаси бўйича ва қийматни ҳисоблаб чиқариш (кумулятив) тезлаштирилган усуллар.

Амортизация ажратмалари миқдорини бир маромли усулда ҳисоблаш асосий фондларнинг бир маромда жисмоний ва маънавий эскиришига мўлжалланган 7.2.1-жадвалга қаралсин.

7.2.1-жадвал.

**Амортизация ажратмалари миқдорини бир
маромли усулда ҳисоблаш**

Асосий фондлар кўринишлари	Ўртача баланс қиймати, млн. сўм	Амортизация ажратмалари- нинг йиллик нормаси, %	Амортизация ажратмалари- нинг йиллик миқдори, млн.сўм (гр.2хгр.3)
1	2	3	4
Ускуналар	60	12	7,2
Бинолар	350	5	17,5
Транспорт	7	20	1,4
Жами:			26,1

Асосий фондларнинг маънавий эскириши кўп ҳолларда жадал кечади. Шунинг учун бошқарувчи амортизация ажратмасини тез маънавий эскираётган асосий фондларнинг ўрнини қоплаб оладиган даражада белгилаши лозим. Бу муаммони тезлаштирилган амортизация усули ёрдамида ҳал қилиш мумкин.

Ҳозирги кунда ускуналар қийматининг катта қисмини дастлабки йиллардаёқ ишлаб чиқариш харажатларига ўтказишни таъминлайдиган нотекис амортизация кенг қўлланилмоқда. Масалан, биринчи йил - 50%, иккинчи йил - 30%, учинчи йил - 20% ўтказилади. Бу корхоналарга инфляция шароитида қилинган харажатларни тезроқ қоплаш ва ускуналарни янгилаш имконини беради.

Саноат корхоналарида амортизация ажратмалари сўммаси мустақил равишда корхонанинг асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш ва такомиллаштиришга сарфланади.

Асосий фондларни такрор ишлаб чиқаришнинг турли шакллари мавжуд. Оддий такрор ишлаб чиқариш шакли - бу эскирган меҳнат воситаларини капитал таъмирлаш. Бунда таъмирлаш харажатлари бевосита маҳсулот таннархига қўшилади. Ноишлаб чиқариш фондларини таъмирлаш учун харажатлар фойда ҳисобига қопланади.

Асосий фондларни кенгайтирилган шаклда такрор ишлаб чиқариш деганда янги қурилишни амалга ошириш, корхона фаолиятини

кенгайтириш, уни реконструкция қилиш, техник қайта қуролланиш ҳамда ускуналарни модернизация қилиш тушунилади.

Бу шаклларнинг ҳар бири аниқ вазифани бажаради, ўзига яраша устунлик ва камчиликлари бор. Янги қурилиш ҳисобига асосий фондларининг барча элементлари замон талабига жавоб бера оладигн корхоналар юзага келади. Бироқ ҳозирги шароитда ишлаб чиқаришнинг сусайиши билан кўпчилик корхоналар маблағ етишмаслиги сабабли фаолиятини тўхтатадилар. Реконструкция қилишда капитал харажатларнинг асосий қисми эски ишлаб чиқариш бинолари ва иншоотларидан фойдаланиш даврида фондларнинг актив қисмини такомиллаштиришга йўналтирилади. Ускуналарга қилинаётган харажатлар ҳиссасининг ортиши меҳнат унумдорлигининг ортшига, ишлаб чиқаришнинг кенгайишига ва маҳсулот таннархининг пасайишига олиб келади.

Ускуналарни модернизациялаш деганда ускуналардаги маънавий эскиришни тўлиқ ёки қисман бартараф қилиш ва ишлаб чиқаришга нисбатан замонавий конструкцияларни жорий қилиш тушунилади.

Ускуналарни модернизациялаш бир неча йўналишларда олиб борилиши мумкин:

- ишлаётган машиналарнинг конструкциясини уларнинг техник имкониятларини оширадиган қилиб такомиллаштириш;
- станок ва механизмларни автоматлаштириш ва механизациялаш;
- ускуналарни дастурий бошқаришга ўтказиш.

Ускуналарни модернизация қилиш иқтисодий жиҳатдан самарали бўлиб, меҳнат унумдорлиги ва йиллик ишлаб чиқариш ҳажмини оширади, маҳсулот таннархини камайишига олиб келади. Агар фойданинг ўсиши модернизация харажатлари туфайли асосий фондлар қийматининг ўсишидан юқори бўлса рентабиллик ошган бўлади.

7.3. Корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати ва уни ҳисоблаш усуллари

Асосий фондлар тузилишининг, техник даражасининг маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ошишига, маҳсулот таннархининг камайишига таъсири улардан фойдаланиш даражасига боғлиқ.

Асосий фондлардан фойдаланиш кўрсаткичларини қуйидаги уч гуруҳга бирлаштириш мумкин:

- асосий фондлардан экстенсив фойдаланиш кўрсаткичлари. Бу кўрсаткичлар муддат бўйича улардан фойдаланиш даражасини ифодалайди.

- асосий фондлардан интенсив фойдаланиш кўрсаткичлари. Бу кўрсаткичлар уларнинг қувватидан фойдаланиш даражасини ифодалайди.

- асосий ишлаб чиқариш фондларидан интеграл фойдаланиш кўрсаткичлари. Бу кўрсаткичлар барча омиллар - экстенсив ва интенсив омиллар таъсирини ифодалайди.

Биринчи гуруҳ кўрсаткичларига ускуналардан экстенсив фойдаланиш коэффиценти, ускуналардан фойдаланишнинг сменалилик коэффиценти, ускуналарнинг иш билан таъминланганлик коэффиценти, ускуна ишлаш вақти режимининг сменали коэффиценти.

Ускуналардан экстенсив фойдаланиш коэффиценти ускуналардан ҳақиқатда фойдаланилган соатлар миқдорини режадаги соатлар миқдорига бўлиш йўли билан топилади:

$$K_{\text{экт}} = t_{\text{хак.ф.}} / t_{\text{меер.ф.}}$$

бунда: $t_{\text{хак.ф.}}$ - ускуналардан ҳақиқий фойдаланилган вақт, соат;

$t_{\text{меер.ф.}}$ - ускуналарнинг норма бўйича ишлаш муддати, соат.

Мисол. Агар сменанинг давомийлик вақти 8 соат бўлса, режа бўйича таъмирлаш ишларига 10 соат сарфланса, станокларнинг ҳақиқий ишлаш вақти 6 соатни ташкил этса, унда ускуналардан экстенсив фойдаланиш коэффиценти $0,86 \cdot [6:(8-1)]$ га тенг бўлади. Бу станоклардан режадаги фойдаланиш керак бўлган вақтнинг атиги 86%дангина фойдаланилаётганлигини билдиради.

Ускуналардан экстенсив фойдаланиш сменалик коэффиценти кўрсаткичи билан ҳам тавсифланади. Бу кўрсаткич кун мобайнида, барча сменаларда ишлатилган ускуналар миқдорини энг катта сменада ишлатиладиган станоклар миқдорига бўлиш билан аниқланади. Ускуналарнинг ҳар бир бирлиги йилда нечта сменада ишлатилишини

ҳисоблашнинг соддалаштирилган усули қуйидагича: цехга 150 бирлик станок ўрнатилган, шулардан биринчи сменада 100 бирлик станок, иккинчи сменада 90 бирлиги ишлатилди. Сменалилик коэффиценти

$$\frac{100 + 90}{150} = 1,33 \text{ ни ташкил этади.}$$

Корхоналарда сменалилик коэффицентини оширишга интилиш керак, чунки у қанчалик юқори бўлса, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳам ортади.

Ускуналар ишининг сменалилигини оширишнинг асосий йўналишлари қуйидагилар:

- ишчи ўринларининг ихтисослашганлик даражасини ошириш. Бу ишлаб чиқаришнинг сериялилигини ва ускуналарнинг иш билан таъминланганлигини оширади;

- ишларнинг ритмлигини ошириш;
- бекор туриб қолишларни камайтириш;
- таъмирлаш ишларини самарали йўлга қўйиш;
- асосий ва махсус ёрдамчи ишчилар меҳнатини механизациялаш. Бу қўшимча ишчи кучини озод қилиш ва уларни оғир ёрдамчи ишларга ёки учинчи сменага ўтказиш имконини беради.

Ускуналарнинг иш билан таъминланганлик коэффиценти ҳам ускуналардан вақт бўйича фойдаланишни характерлайди. Бу кўрсаткич асосий ишлаб чиқаришдаги жами машина парклари учун ҳисобланади. Бу кўрсаткич мавжуд ускуналар билан барча маҳсулотларни тайёрлаш меҳнат сиғимининг унинг ишлаш вақти фондига нисбати сифатида аниқланади. Амалиётда ускуналарнинг иш билан таъминланганлик коэффиценти сменалик коэффицетидан икки баробар (агар 2 сменали режим бўлса) ёки уч баробар (агар 3 сменали режим бўлса) кам қийматда қабул қилади.

Бизнинг мисолларимизда:

$$K_{\text{юкланганлик}} = 1,33 / 2 = 0,67$$

Ускуналар ишининг сменалик кўрсаткичи асосида ускуна ишлаш вақти режимнинг сменалик фойдаланиши коэффиценти ҳам ҳисобланади. Бу кўрсаткич ускуналар ишининг сменалик

коэффициентини ушбу корхонада ѓрнатилган сменанинг давомийлик вақтига бѓлиш йѓли билан аниқланади. Агар корхонада сменанинг давомийлиги вақти 8 соат бѓлса, унда бу кѓрсаткич:

$$K_{\text{см.и.}} = 1,33 / 8 = 0,17$$

га тенг бѓлади.

Бироқ ускуналардан фойдаланиш жараѓининг бошқа томонлари ҳам бор. Смена орасида вақтинча кун мобайнида бекор туриб қолишларни билишдан ташқари ускуналардан ҳақиқатдан иш билан таъминланган вақтларида қанчалик даражада самарали фойдаланилаѓтганлигини ҳам аниқлаш керак. Ускуналар тѓлиқ иш билан таъминланмаган пайтда умуман маҳсулот чиқармаслиги мумкин. Бундай ҳолларда биз ускуналардан экстенсив фойдаланиш кѓрсаткичларини ҳисоблаш билан чеклансак юқори натижа олгандай бѓламиз. Лекин юқорида кѓрганимиздек, ускуналардан самарали фойдаланиш самарадорлиги ҳақида тѓлиқ хулоса чиқаришга кифоя қилмайди.

Олинган натижаларни иккинчи гуруҳга тааллуқли бѓлган, асосий фондлар унумдорлиги акс эйтирувчи асосий фондлардан интенсив фойдаланиш кѓрсаткичлари билан бойитиш керак. Буларнинг ичида энг муҳим ускуналардан интенсив фойдаланиш коэффициентини кѓрсаткичидир.

Бу кѓрсаткични аниқлаш учун асосий техник ускуналар ҳақиқий унумдорлигини унинг нормтивдаги унумдорлигига бѓлиш йѓли билан аниқланади. Буни ҳисоблаш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$K_{\text{инт}} = V_x / V_{\text{меѓрий}}$$

Бунда: $V_{\text{хақиқий}}$ – ускуналар билан вақт бирлиги ичида ҳақиқатдаги маҳсулот ишлаб чиқариш;

$V_{\text{меѓрий}}$ – ускуналар билан вақт бирлиги ичида техник асосланган маҳсулот ишлаб чиқариш.

Мисол. Смена мобайнида станок ҳақиқатда 6 соат ишлади. Биз 2 соат мобайнида бѓш турган деб фараз қилиб, фойдаланилган 6 соат учун ундан фойдаланиш самарадорлигини таҳлил қиламиз. Фараз қиламиз станоклар соатига 120 бирлик маҳсулот ишлаб чиқариши керак, лекин улар 6 соатлик иш вақтида соатига 90 бирлик маҳсулот

ишлаб чиқарди. Унда $K_{\text{инт}} = 90/120 = 0,75$ бўлади. Бу ускуналар қувватининг атиги 75 %идан фойдаланилганлигини билдиради.

Асосий фондлардан фойдаланиш кўрсаткичларининг учунчи гуруҳига:

- ускуналардан интеграл фойдаланиш коэффиценти;
- ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш коэффиценти;
- маҳсулотларнинг фондлар қайтими ва фондлар сифими кўрсаткичлари киради.

Ускуналардан интеграл фойдаланиш коэффиценти ускуналардан экстенсив ва интенсив фойдаланиш коэффицентлари кўпайтмаси сифатида аниқланади. Бу кўрсаткич ускуналардан фойдаланишни вақт ва қуввати бўйича тавсифлайди. Бизнинг мисолимизда $K_{\text{экт}} = 0,86$. $K_{\text{инт}} = 0,75$, шунга кўра ускуналардан интеграл фойдаланиш коэффиценти

$$K_{\text{интег.фойд.}} = 0,86 \times 0,75 = 0,65$$

га тенг бўлади.

Бу кўрсаткич ускуналардан ҳам экстенсив ҳам интенсив фойдаланишдаги камчиликларни биргаликда аниқлайди. Ушбу икки омил таъсири натижасида станоклар соатига 0,65 % ишлатилган.

Асосий фондлардан самарали фойдаланиш ишлаб чиқариш ҳажмининг ошишига олиб келади. Шунинг учун асосий фондлар самарадорлиги кўрсаткичини аниқлашда маҳсулот ишлаб чиқарилишида қатнашган барча асосий фондлар қийматини ҳисобга олиш лозим. Бу кўрсаткич асосий фондларнинг 1 сўмига қанча ишлаб чиқарилган маҳсулот тўғри келишини, яъни фондлар қатимини ифодалайди. Уни ҳисоблаш қуйидаги формула ёрдамида амалга оширилади:

$$\Phi_{\text{қайтим}} = T / \Phi$$

Бунда: T – товар ёки ялпи, ёки сотилган маҳсулот ҳажми, сўм;

Φ – корхонанинг йиллик ўртача асосий ишлаб чиқариш фондларининг қиймати, сўм.

Асосий ишлаб чиқариш фондларининг йиллик ўртача қиймати қуйидагича аниқланади:

$$\Phi = \Phi_1 + \frac{\Phi_{\text{ишга туш. } X \text{ и}_1}}{12}; \quad \frac{\Phi_{\text{ишдан чиқиш } X \text{ и}_2}}{12}$$

Бунда: Φ_1 – асосий ишлаб чиқариш фондларининг йил бошидаги қиймати, сўм;

$\Phi_{\text{ишга туш.}}$; $\Phi_{\text{ишдан чиқиш.}}$ – йил мобайнида ишга туширилган (ҳисобдан чиқарилган) асосий ишлаб чиқариш фондлари қиймати, сўм;

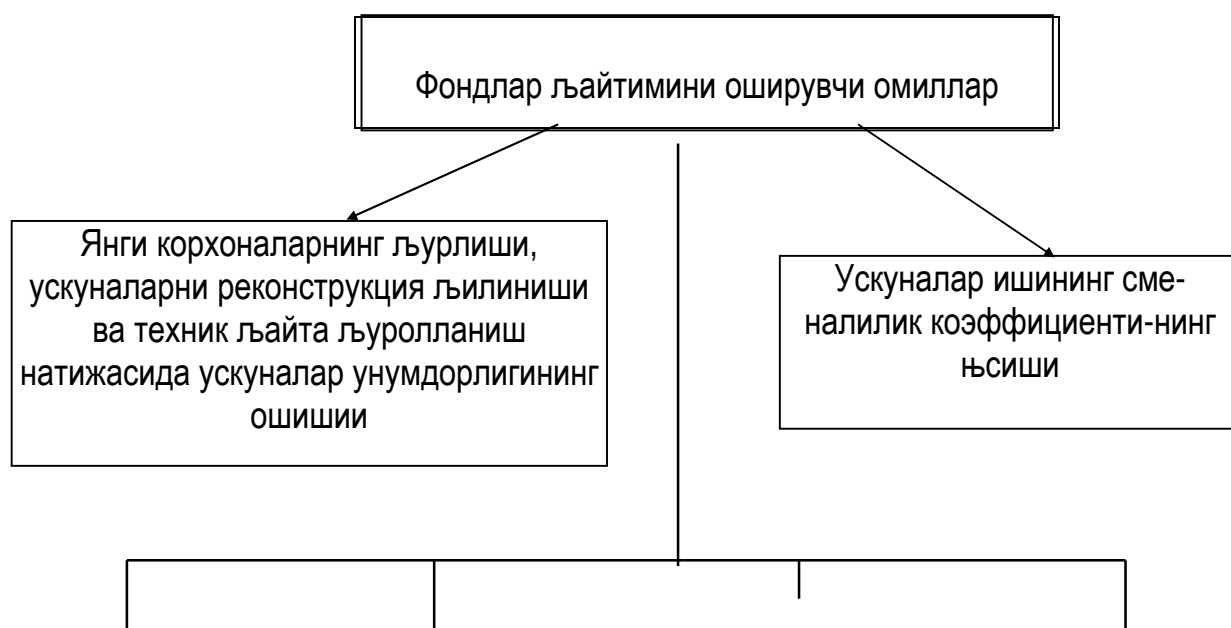
i_1, i_2 – ишга туширилган (ҳисобдан чиқарилган) вақтдан кейинги тўлиқ ойлар сони.

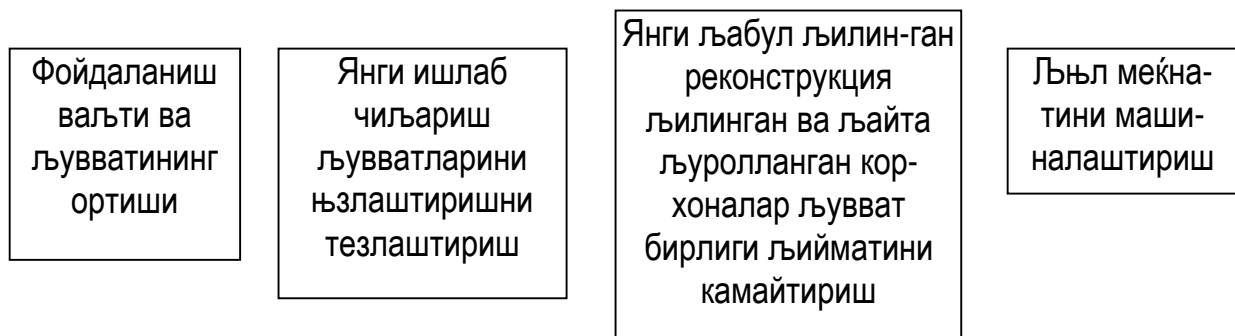
Фондлар қайтими асосий фондлардан фойдаланишни ифодаловчи муҳим кўрсаткич ҳисобланади. Мамалакат бозор иқтисодиётига натижа шариоитида фондлар қайтимини ошириш халқ хўжалигининг муҳим вазифаси ҳисобланади. Фондлар қайтими кўрсаткичининг ошишига қуйидаги омиллар таъсир қилади:

Маҳсулотларнинг фондлар сиғими кўрсаткичи фондлар қийматига тескари кўрсаткич ҳисобланади. Бу ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳар бир сўмига қанча асосий фондлар тўғри келишини ифодалайди. Агар фондлар қайтими ўсиш тенденциясига эга бўлса, унда фондлар сиғими камайиб боради.

7.2.1-чизма

Фондлар қийматини оширувчи омиллар

Асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни оширувчи асосий йъналишлар.

Асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлигини халқ хъжалиги миқёсида баҳолаш қийин. Бу муаммонинг ечими маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ошишига, аҳоли истемолини тьлароқ қондирилишига, мамлакатда ускуналар бадлансининг ошишига, маҳсулот таннархининг камайишига, ишлаб чиқариш рентабиллигининг ошишига олиб келади.

Асосий фондлардан нисбатан тьлароқ фойдаланиш янги қувватларни жалб қилиш каби эҳтиёжларнинг камайишига олиб келади.

Асосий фондлардан фойдаланишнинг яхшиланиши уларнинг айланиш тезлигининг ошганлигини ҳам билдиради.

Хуллас, асосий фондлардан самарали фойдаланиш иқтисодий ислохотларнинг муҳим вазифаси ҳисобланган - чиқарилаётган маҳсулот сифатини ошиши, рақобат шароитида маҳсулотларнинг тез реализация қилиниши билан ҳам чамбарчас боғлиқ.

Асосий фондлардан самарали фойдаланиш уларнинг самарадорлигини оширишга таъсир қилувчи интенсив ва экстенсив омиллардан қанчалик тьлиқ фойдаланилаётганлигига боғлиқ. Асосий фондлардан фойдаланишнинг экстенсив ньсиши бир томонидан календар даврда ускуналардан фойдаланиш вақтини оширишни тақозо қилса, иккинчи томондан ускуналарнинг умумий қийматида ишлаётган ускуналар ҳиссасини оширишни тақозо қилади.

Ускуналаран фойдаланиш вақтини оширишнинг асосий йъналишлари қуйидагилар:

- Смена ньртасида бьш туриб қолишларни камайтириш мақсадида ускуналарни таъмирлаш сифатини ошириш, ньз вақтида асосий ишлаб чиқаришни ишчи кучи билан, хом-ашё билан, ёнилғи ва ярим фабрикатлар билан таъминлаб туриш;

- Кун мобайнида ускуналарнинг бекор туриб қолишини қисқартириш, уларнинг ишини сменалик коэффицентини ошириш.

Асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг асосий йўли ортиқча ускуналар миқдорини камайтириш ва ўрнатилмаган ускуналарни ишлаб чиқаришга тезроқ жалб этиш ҳисобланади. Меҳнат воситалари катта қисмининг бекор туриши ишлаб чиқаришни ўстириш имкониятларининг қисқаришига, ускуналарнинг бекордан бекор жисмоний эскиришига ва узоқ вақт ишламасдан сақланиш натижасида уларнинг яроқсиз аҳволга келиб қолишига сабаб бўлади. Вақт ўтиши билан яхши сақланган ускуналар ҳам маънавий эскириш натижасида жисмоний эскирган ускуналар қаторига қўшилиб қолади.

Асосий фондлардан фойдаланишнинг интенсив ўсиши вақт бирлигида ускуналарнинг иш билан таъминланганлик даражасини оширишни тақозо қилади. Ускуналарнинг интенсив иш билан таъминланганлигини ошириш учун ишлаётган машина ва механизмларни модернизациялаш, улар ишининг оптимал режимини ўрнатиш лозим. Технологик жараёнларнинг оптимал режимда ишлаш ишчилар сони ва асосий фондларни қўпайтирмай туриб маҳсулот ишлаб чиқаришни оширади ва маҳсулот бирлигига сарфланадиган моддий ресурс харажатларни камайтиради.

Асосий фондлардан фойдаланиш интенсивлигини ошириш қуйидагиларни талаб қилади: ишлаб чиқариш технологияларини ва меҳнат қуролларини такомиллаштириш; меҳнатни илмий ташкил этишни ва бошқаришни такомиллаштириш; ишчиларнинг профессионалиги ва билмини ошириш; ишлаб чиқариш жараёнидаги нуқсонларни бартараф қилиш.

Техника ривожланиши ва шу билан боғлиқ равишда жараёнларни интенсивлаштириш чегараланмаган. Шунинг учун асосий фондлардан фойдаланишни интенсив ошириш имкониятлари ҳам чегараланмаган.

Асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг асосий йўлларида бири унинг тузилишини такомиллаштириш ҳисобланади. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг қанчалик ўсиши асосий цехларга боғлиқ ва шунинг учун уларнинг асосий фондлар умумий қийматидаги ҳиссасини ошириш лозим. Ёрдамчи ишлаб чиқаришдаги асосий фондларнинг ортиши маҳсулотлар фонд сифимининг ошишига олиб келади, лекин бевосита маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ортишига олиб келмайди. Бироқ ёрдамчи ишлаб чиқаришнинг пропорционал

равишда ривожланишисиз асосий цехлар тўлиқ қувват билан ишлай олмайди. Шунинг учун асосий фондларнинг оптимал ишлаб чиқариш тузилишини аниқлаш улардан фойдаланишни оширувчи асосий йўналиш ҳисобланади.

Ҳозирги шароитда асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлигини оширувчи муҳим омил - корхоналарни хусусийлаштириш ва акционерлик жамиятларига айлантиришдир. Иккала ҳолатда ҳам меҳнат жамоаси асосий фондларнинг эгасига айланади, ишлаб чиқариш воситаларини бошқариш, асосий фондларнинг ишлаб чиқариш тузилишини мустақил шакллантириш, шунингдек корхона фойдасини бошқариш имконини беради. Бу мақсадли инвестициялашни оширишга ёрдам беради.

Таянч иборалар: мулк, узоқ муддатли активлар, асосий фонд, асосий восита, асосий ишлаб чиқариш фондлари, ноишлаб чиқариш асосий фондлари, асосий фондларнинг жисмоний ва маънавий эскириши, амортизация, ишлаб чиқариш қуввати, асосий фондлар модернизацияси.

Такрорлар учун саволлар

1. Корхоналар мулкининг асосий фондга мансуб эканлиги қанақанги мезонларга кўра аниқланади?
2. Асосий ишлаб чиқариш фондига тушунча беринг.
3. Асосий ишлаб чиқариш фондлари қанақанги кўринишларда баҳоланади?
4. Асосий ишлаб чиқариш фондларининг жисмоний ва маънавий эскириши мазмунини ва уларга таъсир этувчи омилларни ёритинг.
5. Асосий ишлаб чиқариш фондларини такрор ишлаб чиқариш манбаларини айтинг.
6. Амортизациянинг моҳиятини ва кейинги йилларда амортизация сиёсатида қанақанги ўзгаришлар рўй берганини ёритинг.
7. Корхона ишлаб чиқариш қувватига тушунча беринг.
8. Асосий ишлаб чиқариш фондларининг самарали ишлатилиши қайси кўрсаткичлар билан ифодаланади?
9. Корхоналар асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишини яхшилашнинг муҳим ва реал йўллари айтинг.

VIII бoб. КОРХОНА АЙЛАНМА ФОНДЛАРИ ВА АЙЛАНМА МАБЛАҒЛАР

- 8.1. Айланма фондлар ва айланма маблағлар тўғрисида тушунча.
- 8.2. Айланма фондларнинг таркиби. Шаклланиш манбалари ва фойдаланиш кўрсаткичлари.
- 8.3. Корхона айланма фондлар элементларини тежаш.
- 8.4. Айланма маблағлар ва уларнинг самарадорлигини ошириш йўллари.

8.1. Айланма фондлар ва айланма маблағлар тўғрисида тушунча

Айланма активлар ҳам корхона мулки ҳисобланиб, улар айланма фондлар ва муомала фондларининг пул шаклидаги йиғиндисини ифодалайди.

Узлуксиз ишлаб чиқариш жараёнини таъминлаш учун асосий ишлаб чиқариш фондлари билан бир қаторда меҳнат предметлари (моддий ресурслар) зарур бўлади. Меҳнат предметлари меҳнат воситалари билан биргаликда меҳнат маҳсулотини, унинг истеъмол қийматини яратишда ва қийматнинг шаклланишида қатнашади.

Меҳнат предметлари ишлаб чиқаришнинг бир циклидагина қатнашади ва ўзининг натурал шаклини ўзгартиради, қийматини тўлиқ янгидан яратилган маҳсулотга ўтказди.

Ишлаб чиқарилган маҳсулотлар сотилганидан кейин уларни ишлаб чиқариш учун сарфланган маблағлар корхонага қайтади ва доимо оборотда қатнашади. Корхонанинг маблағлари доиравий айланишнинг турли босқичларида: пул, ишлаб чиқариш воситаси ва тайёр маҳсулот (товар) шаклида бўлади.

Ишлаб чиқариш воситалари (яъни меҳнат предметлари ва меҳнат воситалари) такрор ишлаб чиқариш жараёнида тутган ўрнига ва айрим хусусиятларига қараб асосий ва айланма фондларга ажратилади.

Меҳнат предметлари тўлиқ, меҳнат воситаларининг айримлари (хизмат муддати ва қийматига кўра) айланма фонд таркибига киради.

Ишлаб чиқариш корхоналарининг айланма фондлари ишлаб чиқариш ва муомала доирасига ажратилган бўлиб, шунга мувофиқ улар муомала ва айланма ишлаб чиқариш фондларини ҳосил қилади. Биринчисига сотиш учун мўлжалланган тайёр маҳсулотлар, корхона кассасидаги ва унинг тижорат банкидаги счётида сақланаётган пул маблағи ҳамда ҳисоб-китоблардаги маблағлар киради. Иккинчисига эса ишлаб чиқариш заҳиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш ва корхона ўзи тайёрлаган ярим тайёр маҳсулотлар, келгуси давр харажатлари ва бошқалар киради.

Айланма ишлаб чиқариш ва муомала фондлари такрор ишлаб чиқаришнинг узлуксиз бўлишлигини таъминлайди. Уларнинг миқдори ва таркиби нафақат ишлаб чиқаришнинг эҳтиёжи, шу билан биргаликда муомала эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда белгиланади. Ишлаб чиқариш ва муомала фондлари заҳираларини шакллантириш учун мўлжалланган пул маблағлари корхонанинг айланма маблағи дейилади.

8.2. Айланма фондларнинг таркиби, шаклланиш манбалари ва иқтисодий табиати

Қайд этилганидек, корхонанинг айланма ишлаб чиқариш фондлари уч қисмдан иборат:

- ишлаб чиқариш заҳиралари;
- тугалланмаган ишлаб чиқариш ва ўзи тайёрлаган ярим тайёр маҳсулотлар;
- келгуси давр харажатлари.

Ишлаб чиқариш заҳиралари - бу ишлаб чиқариш жараёнига киритиш учун тайёрланган меҳнат предметларидир. Улар хом ашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ёнилғи, сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар ва бутловчи қисмлар, идиш ва идиш материаллари, асосий фондларни жорий таъмирлаш учун эҳтиёт қисмлардан иборат. Тугалланмаган ишлаб чиқариш ва ўзи тайёрлаган ярим тайёр маҳсулотлар - бу ишлаб чиқариш жараёнига кирган меҳнат предметлари: материаллар, деталлар, ишлов ёки йиғиш жараёнидаги

буюмлар, шунингдек корхонанинг бир цехида охиргача ишлаб чиқарилмаган ва кейинчалик шу корхонанинг бошқа цехларида ишланиши лозим бўлган ярим тайёр маҳсулотлар.

Келгуси давр харажатлари - бу айланма фондларнинг номоддий элементлари бўлиб, улар жорий даврда амалга оширилган, лекин келгуси давр маҳсулотига тааллуқли бўлган янги маҳсулотни тайёрлаш ва ўрганиш харажатларини ўз ичига олади (масалан, янги турдаги маҳсулотларнинг технологиясини яратиш ва ишлаб чиқиш харажатлари ва бошқалар).

Эркин бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг асосий вазифалардан бири - ресурсларни тежаш тамойилига риоя қилган ҳолда ишлаб чиқаришни жадаллаштиришдир.

Тежамкорлик режимини таъминлаш буйича чора тадбирлар тизимида асосий ўринни меҳнат предметларини тежаш эгаллайди. Бу маҳсулот сифати, ишончилиги ва узоқ муддат хизмат қилишига зарар етказмаган ҳолда унга сарфланадиган хом ашё, материаллар, ёнилғи харажатларини камайтиришни билдиради.

Ҳозирги шароитда айланма фондларни тежашнинг иқтисодий аҳамияти қуйидагича ифодаланади:

- хом ашё, материал, ёқилғи харажатларининг камайиши ишлаб чиқариш учун катта иқтисодий фойдани таъминлайди. Бу, аввалом бор, мавжуд моддий ресурслар миқдоридан кўпроқ тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш имконини беради;

- моддий ресурсларни тежаш, ишлаб чиқаришга янги, тежамлироқ материалларни киритиш такрор ишлаб чиқариш жараёнида алоҳида тармоқлар ўртасида тараққий этган нисбатларни белгилашга, саноат ишлаб чиқаришнинг мукамал тармоқ структурасига эришишга имкон беради;

- моддий ресурсларни тежашга интилиш янги техникани жорий этиш ва технологик жараёнларни мукамаллаштиришга туртки беради;

- моддий ресурслар истеъмолидаги тежамкорлик ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни яхшилашга ва жонли меҳнат харажатларининг тежалишига ҳам олиб келади (материалларни ташиш; сақлашга сарфланадиган иш кучи камаяди);

- моддий ресурслар тежалиши саноат маҳсулоти тан-нархининг камайишига ёрдам беради. Ҳозирги вақтда моддий харажатлар ҳисобига барча ишлаб чиқариш харажатларининг 3/4 қисми тўғри келади. Кейинчалик, ишлаб чиқаришнинг техник даражаси ўсиши билан

маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича умумий харажатларда буюмлашган меҳнат улуши ошиб боради ва демак, меҳнат предматлари ва меҳнат воситаларидан фойдаланишни яхшилаш ижтимоий ишлаб чиқариш харажатларини тежашнинг асосий йўналиши бўлиб ҳисобланади;

- маҳсулот таннархининг камайишига таъсир қиладиган моддий ресурслар тежамкорлиги корхонанинг молиявий ҳолатига ҳам ижобий таъсир қилади.

Шундай қилиб, айланма фондлардан фойдаланишни яхшилаш ва тежамкорлигининг иқтисодий самарадорлиги корхонанинг барча ишлаб чиқариш ва хужалик фаолиятига ижобий таъсир кўрсатади.

Ишлаб чиқаришда айланма фондлардан фойдаланишни баҳолаш.

Айланма фондлардан фойдаланишни ҳар томонлама яхшилаш - саноат корхоналарининг муҳим вазифаларидан биридир. Хом ашё, ёнилғи, ёрдамчи материаллардан қанчалик яхши фойдаланилса, маҳсулотнинг маълум миқдорини ишлаб чиқариш учун улар шунчалик кам сарфланади. Бу орқали саноат маҳсулотини ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш имконияти вужудга келади.

Моддий ресурслар сарфи кўрсаткичлари ва моддий ресурслардан фойдаланиш даражаси кўрсаткичлари фарқланади.

Моддий ресурслар сарфи уларнинг ишлаб чиқариш истеъмолини ифодалайди. Ишлаб чиқариш харажатлари корхона томонидан бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича дастурни бажаришга сарфланган барча моддий ресурслар миқдорини қамраб олади. Моддий ресурслар таъмирлаш эҳтиёжларига, ёрдамчи хўжаликни таъминлашга, корхона ичида транспорт хизматига, маданий-маиший эҳтиёжларга ҳам сарфланади. Моддий ресурслар истеъмоли уларнинг умумий ва салмоқли улуши билан тавсифланади.

Моддий ресурслар умумий сарфи - бу ҳисобот даврида бутун ишлаб чиқариш дастурини бажариш учун жами моддий ресурслар ёки унинг алоҳида турлари истеъмолидир. Моддий ресурслар умумий сарфи - натурал шаклда; турли хил моддий ресурсларнинг жами сарфи қиймат шаклида ҳисобга олинади.

Муайян “m” турдаги ресурсларнинг салмоқли улуши деганда ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулот бирлиги сарфланган моддий ресурслар миқдори тушунилади. У ҳисобот даврида мазкур маҳсулотни ишлаб чиқаришга сарфланган барча моддий ресурслари миқдорини

(MP_m) ушбу маҳсулотнинг яроқли бирликлари миқдorigа (N) бўлиш йўли билан аниқланади:

$$m = MP_m : N$$

Ўуйидаги формула буйича бир турдаги “ m_1 ” маҳсулот истеъмол хусусиятининг бир бирлигига моддий ресурслар салмоқли сарфини ҳам ҳисоблаш мумкин:

$$m_1 = \frac{\sum MP_c Mб_m}{M_{\text{ёо}}}$$

Бу ерда: MP_n - маҳсулотнинг бир жисмоний бирлигига моддий ресурсларнинг салмоқли сарфи;

$Mб_m$ - ҳисобот даврида ишлаб чиқарилган маҳсулот бирликлари миқдори;

$M_{\text{ёо}}$ - ҳисобот даврида ишлаб чиқарилган маҳсулот истеъмол хусусиятининг умумий ҳажми.

Маҳсулот ишлаб чиқаришга моддий ресурслар сарфининг умумий тавсифи бўлиб материал сиғими кўрсаткичи (M) хизмат қилади. У маҳсулот бирлигига (ёки истеъмол хусусияти бирлигига) натурал ёки қиймат шаклида моддий ресурслар ҳақиқий сарфини баҳолайди. Бу кўрсаткич алоҳида турдаги моддий ресурслар (металл сиғими, энергия сиғими, ёнилғи сиғими) сарфини тавсифлайдиган кўрсаткичлар билан бевосита боғлиқ. Бу кўрсаткичлар натурал, натурал-қиймат ва қиймат шаклларида ўлчанади. Маҳсулотнинг материал сиғими турли кўрсаткичлар билан ўлчаниши мумкин:

1) ишлаб чиқарилган маҳсулот бир бирлигига моддий ресурсларнинг салмоқли сарфи (салмоқли материал сиғими):

$$M = m = MP_m : N$$

2) ишлаб чиқарилган маҳсулот бир бирлигига бир неча турдаги моддий ресурсларнинг қиймат шаклдаги сарфи миқдори ($1t$, $1m^3$, $1m^2$ ҳисобига сўм).

$$M = \frac{\sum ID_m \times P}{\dots}$$

N

бу ерда; P - моддий ресурсларга улгуржи нарх.

Бу формулалардан оддий турдаги маҳсулотларнинг материал сиғимини ҳисоблаш учун фойдаланилади (электр энергияси, чуян, пўлат ва ҳоказо). Мураккаб турдаги маҳсулотлар учун материал сиғимининг асосий истеъмол хусусияти бирлигига муайян моддий ресурслар сарфи каби кўрсаткичидан фойдаланилади. Масалан, электромоторнинг материал сиғими 1 квт қувватга нисбатан материал сарфи билан ҳисобланади. Юк ташувчи автомобиль учун материал сиғимининг тавсифи 1т-км/с юклар ташиш ҳисобига материал харажатини баҳолаш ҳисобланади ва ҳоказо.

Маҳсулотнинг физик ҳажми, истеъмол хусусияти ҳажми ҳисобга олинмайдиган машинасозлик (кимё, тўқимачилик машинасозлиги ва ҳоказо) маҳсулотлари учун материал сиғими даражаси таққослама нархларда соф ёки ялпи маҳсулот бир сўмига муайян турдаги моддий ресурсларнинг физик бирлигидаги сарфи билан тавсифланиши мумкин:

$$M = \frac{\sum N}{\sum M_{a,i} P}$$

Бу ерда: $\sum I_{ai}P$ - таққослама нархларда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми.

Ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқиш ва саноат корхоналари ишини таҳлил қилиш учун ҳар бир саноат тармоғида моддий ресурслардан самарали фойдаланиш даражасининг турли хил кўрсаткичлари ишлатилади. Улар ишлаб чиқаришда моддий ресурслардан фойдаланиш шарт-шароитларини тўлиқ акс эттиради ва ишлаб чиқариш истеъмолининг барча босқичларини қамраб олади. Хом ашёга бирламчи ишлов берадиган тармоқларда қуйидаги кўрсаткичлар қўлланилади:

- бошланғич хом ашёда фойдали модда миқдори (рудада темир, лавлагида шакар миқдори ва ҳоказо);

- бошланғич хом ашёдаги фойдали моддадан фойдаланиш даражаси ва хом ашёга ишлов бериш жараёнида вужудга келадиган йўқотишлар фоизи;

- яроқли маҳсулотни якуний ишлаб чиқариш. У яроқли маҳсулот ҳажмини бошланғич хом ашё ҳажмига бўлиш билан, шунингдек фоизларда (натижани 100 га кўпайтириш керак) ҳисобланади.

Яроқли маҳсулот ишлаб чиқариш кўрсаткичи унинг якуний миқдорини баҳолашда хизмат қилади. Масалан, рудадан 20% мис олинди, лекин бу режадаги ишлаб чиқариш 100% эканлигини билдирмайди. Мисни режадаги ишлаб чиқариш 23% бўлиши мумкин, бу рудада миснинг ҳақиқий миқдорини ифодалайди.

Қора металлургияда пўлат эритишда темирдан фойдаланиш баланс усули билан ҳисобланади. Темир баланснинг кирим қисмида хом ашё харажатининг элементлари ва миқдорлари кўрсатилади (турли хил руда, лам, стружка). Харажат қисмида олинган маҳсулот, йўқотишлар ва чиқиндиларнинг турлари ва миқдорлари аниқланади (турли хил чуян, шлак, угар ва ҳоказо). Пўлат эритиш бўйича темир баланслари ва прокат ишлаб чиқариш бўйича металл баланслари ҳам шундай ҳисобланади. Бу баланслар сарф-харажат коэффициентларини аниқлаш имконини беради. Бу коэффициентлар сарфланган материаллар оғирлигининг яроқли маҳсулот тоннасига нисбатини ифодалайди.

Машинасозлик тармоқларида айланма фондларнинг асосий элементи - металлдан фойдаланиш даражасини аниқлашда тегишли кўрсаткичлари қўлланилади.

Машина ва механизмларни яшаш босқичида машинанинг нисбий металл сиғими кўрсаткичи (машинанинг нисбий оғирлиги) O_n ҳисобланади.

$$O_n = \frac{R_{c.o}}{M_{кув..}}$$

Бу ерда: $R_{c.o}$ - соф оғирлик, у металл деталлар ва машина қисмлари оғирлигининг йиғиндисига тенг, т, кг;

$M_{кув.}$ - машина асосий эксплуатацион характеристика бирлигининг миқдори (трактор куввати - от кучи; автомобилнинг юк кутарувчанлиги - т).

Машинасозликда металлдан фойдаланиш коэффиценти ($K_{и.м.}$) кенг қўлланилади:

$$K_{м.ф} = \frac{\sum R_{с.о} \times MX_i}{X_{мет}}$$

Бу ерда: $R_{с.о.}$ - маҳсулот бирлигида гавдаланган металлнинг соф оғирлиги, т, кг;

MX_i - ҳар бир номенклатура қисми бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми;

$X_{мет}$ - маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланган мазкур турдаги металлнинг ялпи харажати;

i - ишлаб чиқариш номенклатурасини ташкил қиладиган турли хил маҳсулотларнинг 1,2,3,..., n та миқдори.

Металлдан самарали фойдаланишнинг бошқа кўрсаткичи чиқиндилар даражаси ҳисобланади. У самарали фойдаланиш коэффиценти билан бевосита боғлиқ: чиқиндилар даражаси қанчалик кам бўлса, металлдан самарали фойдаланиш коэффиценти шунчалик юқори бўлади. Шу сабабли металл чиқиндиларини қисқартириш ва ундан самарали фойдаланиш омиллари бир хил бўлади.

Металлга ишлов беришда чиқиндилар даражаси металлга совуқ ишлов бериш жараёнида вужудга келган чиқиндилар миқдорининг истеъмол қилинадиган металл миқдorigа нисбати сифатида аниқланади. Натижа барча истеъмол қилинадиган металлнинг қанча улуши чиқиндига кетганлигини кўрсатади (%):

$$D_{\div} = \frac{C_i}{M_{им}} \times 100$$

Бу ерда: $D_{\div}$ - чиқиндилар даражаси, %;

$M_{им}$ - истеъмол қилинган металл миқдори, кг;

C_i - чиқиндилар миқдори.

Кимё саноатида айланма фондлардан фойдаланиш кўрсаткичларини ҳисоблаганда ўзига хос хусусиятлар мавжуд. Кимё

саноати тармоқларида, (шунингдек моддаларга кимёвий йўл билан ишлов берадиган ишлаб чиқаришларда) кўп ҳолларда “маҳсулот соф оғирлиги” тушунчаси йўқ. Бу тармоқларда кимёвий технология хусусиятлари сабабли кўпинча бошланғич хом ашёлардан ҳеч бири тайёр маҳсулот таркибига ўзининг асл кўринишида қирмайди. Шу сабабли кимёвий жараёнга ёки ишлаб чиқариладиган маҳсулот бирлигига материаллар харажати тасдиқланган технологияга (рецептурага) мувофиқ белгиланади ва назарий деб аталади. Материалларнинг назарий харажатига чиқиндилар ва қайтарилмайдиган йўқотишлар қирмайди.

Кимё саноатида материаллардан фойдаланиш кўрсаткичи бўлиб муайян кимё маҳсулоти бирлигини ишлаб чиқаришга ёки кимёвий жараёнга материаллар назарий харажатининг истеъмол қилинадиган материалларнинг ҳақиқий сарфига нисбати ҳисобланади. Ҳақиқий харажат назарий харажатдан кимёвий жараёнларда вужудга келадиган йўқотишлар катталигига кўпдир. Ҳақиқий ва назарий харажатлар ўртасидаги фарқ қанчалик кам бўлса, у шунчалик тараққий бўлади.

8.3. Корхонада айланма фондлар элементларини тежаш

Иқтисодиётнинг эркинлаштирилиши шароитида ҳар бир корхоналарнинг муҳим вазифаларидан бири моддий ресурсларни тежаш ҳисобланади, чунки моддий харажатлар фойдага бевосита боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш харажатларининг катта қисмини ташкил этади. Фойда эса бозор иқтисодиёти шароитида корхона ҳаёт таъминотининг асосий манбаларидан биридир. Моддий ресурсларини тежаш манбалари ва йўллари фарқланади. Тежаш манбалари нима ҳисобидан тежамга эришиш мумкинлигини кўрсатади. Тежаш йўллари (ёки йўналишлари) қандай қилиб, ёки қайси чора-тадбирлар ёрдамида тежашга эришиш мумкинлигини кўрсатади. Ҳар бир корхонада моддий ресурсларни тежаш заҳиралари мавжуд. Заҳиралар дейилганда моддий ресурслардан фойдаланишни яхшилаш бўйича вужудга келадиган ёки вужудга келган, лекин жами ишлатилмаган имкониятлар тушунилади.

Моддий ресурсларни тежаш заҳираларининг вужудга келиши ва ишлатилиши соҳаси нуқтаи назаридан улар уч гуруҳга бўлиниши мумкин:

- халқ хўжалиги заҳиралари;

- умумсаноат - тармоқлараро;
- ички ишлаб чиқариш заҳиралари (цех, завод, тармоқ заҳиралари).

Халқ хўжалиги заҳираларига халқ хўжалиги ва унинг барча тармоқлари учун муҳим аҳамиятга эга бўлган заҳиралар киради. Чунки улар саноат, қазиб олиш ва тежамкор, сунъий ва синтетик хом ашё ва материаллар ишлаб чиқаришда тараққий этган халқ хўжалиги нисбатларини белгилаш, ёнилғи-энергитика мажмуаси структурасини мустаҳкамлаш; бозор муносабатлари шароитида бутун хўжалик механизмини мукаммаллаштиришни таъминлайди.

Умумсаноат - тармоқлараро заҳиралар бу шундай заҳираларки, уларнинг тўпланиши етакчи саноат тармоқлари ўртасида рационал ишлаб чиқариш - иқтисодий алоқаларни ўрнатишга боғлиқ (қора металлургия, машинасозлик, кимё саноати). Бу заҳиралар алоҳида саноат тармоқлари ва иқтисодий ҳудудларнинг ривожланиш хусусиятлари билан асосланади. Улардан энг муҳимлари халқ хўжалиги аҳамиятига эга. Бу билан биргаликда уларни амалий тўплаш миқёслари чекланган ва асосан ўзаро боғлиқ саноат тармоқларига ёки йирик саноат ёки ишлаб чиқариш - ҳудудий мажмуаларига тарқалади.

Умумсаноат - тармоқлараро заҳираларига қуйидагилар киради: фойдали қазилмалар конлари, уларни қазиб чиқариш, бойитиш ва қайта ишлаш янги самарали усуллари ва ишлаб чиқиш тизимларини жорий этиш; саноатда ихтисослашувни ривожлантириш; турли мулк шаклидаги корхоналарни тузиш ва ривожлантириш; халқ хўжалигида ва истеъмолни тармоқларда моддий ресурсларни тежаш бўйича вазифаларни бажариш мақсадида бошланғич маҳсулот ва қурилиш материаллар сифатини ошириш; энг самарали хом ашё ва материаллар турларининг ишлаб чиқарилишини тезкор ривожлантириш.

Ички ишлаб чиқариш заҳираларига бевосита техника, технологияни ва ишлаб чиқариш жараёнларини ташкил этишни мукаммаллаштириш, мукамалроқ маҳсулот турларини ўрганиш, муайян саноат тармоқларида маҳсулот сифатини ошириш билан боғлиқ бўлган моддий ресурслардан фойдаланишни яхшилаш имкониятлари киради.

Фан-техник тараққиёт халқ хўжалигининг барча тармоқларида жамиятнинг ишлаб чиқариш кучларини ривожлантирувчи асосий куч ҳисобланади.

Чора-тадбирлар характерига боғлиқ ҳолда саноатда ва ишлаб чиқаришда ресурсларни тежаш заҳираларини амалга ошириш асосий йўналишлари ишлаб чиқариш-техник ва ташкилий-иқтисодийга бўлинади.

Ишлаб чиқариш-техник йўналишларга хом-ашёни ишлаб чиқариш истеъмолига сифатли тайёрлаш, машиналар тузилишини, ускуналар ва буюмларни мукаммалаштириш, тежамкор хом ашё, ёнилғини қўллаш, янги техника ва технологияни жорий этиш билан боғлиқ чора-тадбирлар киради. Улар ишлаб чиқариш жараёнида моддий ресурсларнинг технологик чиқиндилари ва йўқотишларини камайтириш ва иккиламчи моддий ресурслардан максимал фойдаланиш имконини беради.

Хом ашёга бирламчи ишлов берадиган тармоқларда хом ашёни тежаш учун ишлов беришга у сифатли тайёрланади. Хом ашёни тайёрлаш усуллари - кокс саноати учун кўмирларни бойитиш; тўқимачилик саноатида жун ва пахтани тозлаш ва стандартлаштириш, ёғочсозлик саноатида ёғочларни қуритиш. Кўмир ва рудалар бойитилганда юқори иқтисодий самара олинади. Масалан, шихтада темир миқдорининг 1%га ошиши печь унумдорлигини 2%га оширади ва 20% коксга тежаш имконини беради.

Халқ хўжалигининг асосий тармоғи - машинасозликда материал сиғимини камайтиришда қора металлургия катта роль ўйнайди. Шу сабабли қора металлургияни ривожлантиришнинг асосий йўналиши сифатли ва самарали металл маҳсулотларини ишлаб чиқаришни кўпайтириш бўлиши лозим.

Машинасозлик тармоғида моддий ресурсларни тежашнинг барча ишлаб чиқариш - техник йўналишларини қуйидагиларга бўлиш лозим:

1. Илмий-техник тараққиётни тезлаштириш бўйича чора-тадбирлар. Бу машина, механизмлар ва агрегатлар нисбий металл сиғимининг камайиши билан биргаликда руй беради. Маълумки, замонавий машинасозликда илмий-техник тараққиётининг асосий йўналиши - машина ва ускуналар қуввати ва унумдорлигини ошириш бўлиб, унинг натижасида уларнинг соф ва нисбий оғирлиги камаяди, ташқи кўриниши яхшиланади, сифати ошади, эксплуатация харажатлари камаяди, асосийси - меҳнат унумдорлиги ошади.

2. Прокатларнинг тежамли тур ва шакллари жорий этишга йўналтирилган чора-тадбирлар. Уларнинг ишлатилиши натижасида

металл 10-20% тежалиши мумкин. Эгилган прокатлар кўпгина машинасозлик тармоқларида самарали қўлланилмоқда.

3. Анъанавий қурулиш материаллари ўрнини босадиган (ўринбосар) материаллар билан алмаштириш чора-тадбирлари. Машинасозликда қора металллар синтетик материаллар - пластик массалар, синтетик толалар, рангли, енгил металллар билан алмаштирилмоқда. Бунинг асосий мақсади маҳсулот металл сиғими ва меҳнат сиғимини камайтириш, пировард маҳсулот сифатини ошириш ҳисобланади.

Пластик массалар автомобилсозлик, авиация саноатида, электр ва радио-саноатида, ускуналар ясашда ва бошқаларда самарали қўлланилмоқда. Қора ва рангли металлларга нисбатан енгил бўлган пластмасса машина ва ускуналарнинг нисбий оғирлигини камайтиради, демак металл тежалишини таъминлайди. Пластмассалардан буюмлар ясалганда технологик жараёнлар миқдори 3 - 8 марта камаюди.

4. Машинасозликнинг тайёрлов базасида ишлаб чиқаришнинг техник даражасини ошириш, автоматлаштирилган ускуналарни жорий этиш бўйича чора-тадбирлар.

Саноатнинг ишлов берадиган тармоқларида ва материал лист шаклига эга бўлган ишлаб чиқаришларда (тўқимачилик, оёқ кийимини тикиш, лист прокати ишлатиладиган машинасозлик) бичишнинг рационал йўллари қўллаш орқали материаллар тежалади. Бу вазифани ечишда иқтисодий-математик усуллар ва электрон-ҳисоблаш машиналари муваффақиятли қўлланилиб, улар ёрдамида бичишнинг оптимал йўллари аниқланади.

Маҳаллий хом ашё ва ёнилғи иккиламчи хом ашё, моддий ва ёнилғи ресурслардан фойдаланиш, илгари фойдаланилган хом ашёлар, асосий ва ёрдамчи материалларни тиклаш муҳим аҳамиятга эга.

Илмий техник тараққиёт шароитида барча тармоқларда маҳаллий ва иккиламчи хом ашё ёнилғи энергетика ресурсларининг ишлатилиши юқори иқтисодий самара беради. Бу муаммо ҳозирги шароитларда янада долзарблашади. Шу сабабли кичик металлургия заводларини қуриш халқ хўжалиги аҳамиятига эга.

Моддий ресурсларни тежашнинг ташкилий-иқтисодий йўналишларга қуйидагилар киради: саноат маҳсулоти материал сиғимини нормаллаштириш ва режалаштиришнинг илмий даражасини ошириш ва моддий ресурслар сарфлашнинг техник асосланган норма ва нормативларини жорий этиш билан боғлиқ чора-тадбирлар; янги,

самарали хом-ашё ва материаллар ёнилғи-энергетик ресурслар ишлаб чиқаришни ривожлантириш, мамлакат ёнилғи балансини мукаммаллаштиришдан иборат бўлган тараққий этган пропорцияларни белгилаш билан боғлиқ бўлган чора-тадбирлар мажмуаси.

Ҳар бир корхонада моддий ресурсларни тежашнинг асосий йўналиши - иш жойларда бир миқдордаги хом ашё ва материаллардан якуний маҳсулот ишлаб чиқаришни ошириш. У ишлаб чиқаришнинг техник жиҳозланишига, ходимлар малакасига, моддий-техник таъминотни тўғри ташкил этишга ва ҳоказоларга боғлиқ.

Ишлаб чиқриш жараёнида йўқотишларни қисқартириш муҳим аҳамиятга эга. Унинг ҳисобига моддий ресурсларни тежаш мумкин. Бунинг учун маҳсулотни сақлаш ва ташиш қоидаларига қатъий риоя қилиш, ишлаб чиқариш жараёнида қайта ишлаш учун ёнилғи, хом ашё, материалларни мақсадга мувофиқ тайёрлаш, меҳнат жамоасининг иш ва ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар сифати масалаларига эътиборини кучайтириш лозим. Бу вазифанинг ечилишига акционерлик хўжалик юритиш шакллари ва корхоналарни хусусийлаштириш ёрдам беради.

8.4. Айланма маблағлар ва уларнинг самарадорлигини ошириш йўллари

Айланма маблағларга ишлаб чиқаришда ва омборларда ишлаб чиқариш захираларини шакллантириш, таъминотчилар, бюджет билан ҳисоб-китоб қилиш ҳамда, иш ҳақини тўлаш учун корхонага зарур бўлган пул маблағлари киради.

Айланма маблағлар таркиби ва структурасини бир-биридан фарқламоқ керак.

Айланма маблағлар таркиби дейилганда айланма маблағларни ташкил этадиган элементлар йиғиндиси тушунилади. Айланма маблағларнинг айланма ишлаб чиқариш фондлари ва муомала фондларига бўлиниши маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш соҳаларида улардан фойдаланиш ва тақсимлаш хусусиятлари билан белгиланади. Ишлаб чиқаришда банд бўлган айланма маблағлар миқдори асосан маҳсулот ишлаб чиқариш шакллариининг давомийлиги, техника ривожланиш даражаси, технология мукамаллиги ва меҳнатнинг ташкил этилганлиги билан аниқланади. Муомала маблағлари суммаси асосан маҳсулотни сотиш шарт-шароитлари ва маҳсулотнинг таъминот ва сотиш тизимини ташкил этиш даражасига боғлиқ.

Маҳсулот муомаласи жараёнига хизмат кўрсатадиган айланма маблағлар муомала фондларини ифодалайди. Уларга корхона омборларидаги сотишга тайёр маҳсулот, жўнатилган, лекин истеъмолчилар томонидан тўланмаган маҳсулот, корхона пул маблағлари, ҳисоб-китобдаги маблағлар киради.

Айланма маблағларнинг алоҳида элементлари ўртасидаги нисбат айланма маблағлар структураси дейилади. Саноат тармоқлари айланма маблағлари структурасидаги фарқ кўпгина омиллар билан асосланади. Масалан, ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш хусусиятлари, таъминот ва сотиш шароитлари, таъминотчи ва истеъмолчилар жойлашиши, ишлаб чиқариш харажатлари структураси.

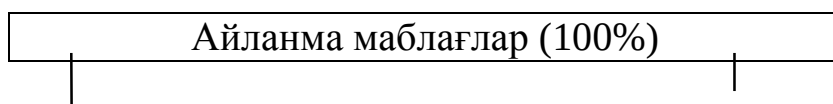
Саноат корхоналари айланма маблағлари кўп қисмини товар-моддий бойликлар ташкил этади. Уларнинг улуши - 75-87%. Турли тармоқлар бўйича товар-моддий бойликлар кўринишидаги айланма маблағлар структураси ҳам турличадир. Ишлаб чиқариш захираларининг энг катта салмоқли улуши енгил саноат корхоналарида (хом ашё ва ярим тайёр маҳсулотлар устунлик қилади - 70%). Кимё саноатида келгуси давр харажатлари улуши юқори - 9%. Машинасозлик саноатига нисбатан ишлаб чиқариш захиралари улуши кам, ўзи ишлаб чиқарган ярим тайёр маҳсулот ва тугалланмаган ишлаб чиқариш улуши эса - юқори. Бунга сабаб машинасозликда саноатга нисбатан ишлаб чиқариш цикли узунроқдир. Шу сабабли оғир, энергетика ва транспорт машинасозлигида автомобиль ва трактор саноатдагига нисбатан тугалланган ишлаб чиқариш улуши юқори.

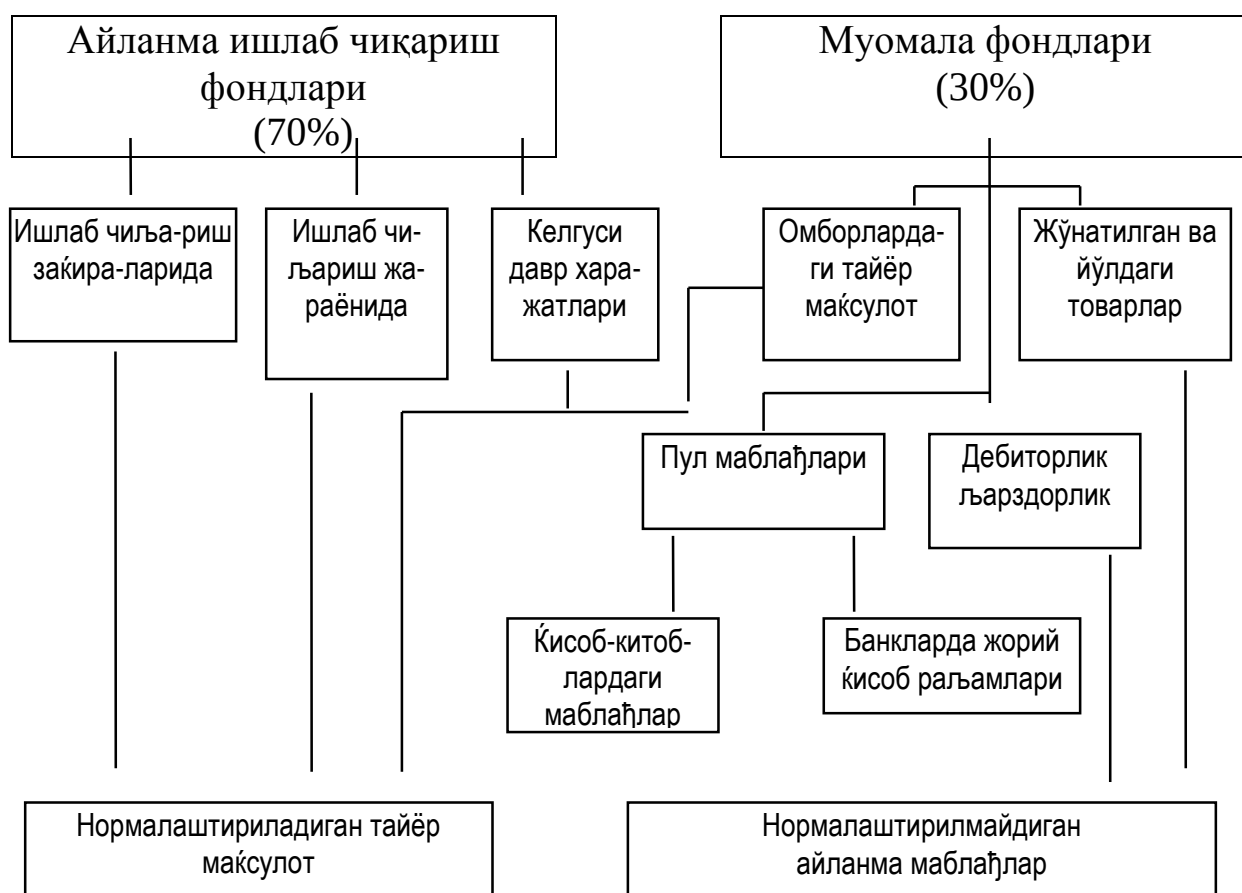
Турли тармоқларда хом ашё ва материал ишлаб чиқариш захираларидаги айланма маблағлар суммаси ҳам фарқланади. Бунга ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг техник-иқтисодий хусусиятлари сабаб бўлади.

Турли саноат тармоқлари айланма маблағлари структурасида ишлаб чиқариш соҳасига жойлаштирилган маблағлар умумий устунлик қилади. Улар ҳисобига барча айланма маблағларнинг 70%и тўғри келади (8.4.1-чизма).

8.4.1-чизма.

Айланма маблағлар таркиби ва структураси

Шаклланиш манбалари бўйича айланма маблағлар корхона ўз маблағлари ва қарзга олинган маблағларига бўлинади.

Қарзга олинган маблағлари - бу банк кредитлари, кредиторлик қарз (тижорат кредити) ва бошқа пассивлар.

Корхонанинг самарали иши - бу минимал харажатлар қилиб максимал натижаларга эришишдир. Харажатларни камайтириш - бу аввалом бор, корхона айланма маблағларини шакллантириш манбалари структурасини оптималлаштириш, яъни ўз кредит ресурсларини оқилона уйғунлаштириш.

Корхона айланма маблағлари доимо ҳаракатда бўлади. Муомала соҳасидан улар ишлаб чиқариш соҳасига ўтади ва ҳоказо. Айланма маблағлар айланиши корхона томонидан моддий ресурслар ва ишлаб чиқариш учун зарур бошқа элементлар тўланган вақтдан бошланади ва бу маҳсулотни сотишдан олинган тушум кўринишида харажатлар қопланиши билан тугайди. Кейинчалик пул маблағлари яна корхона томонидан моддий ресурслар олиш ва уларни ишлаб чиқаришга киритиш учун ишлатилади.

Айланма маблағлар тўлиқ айланадиган, яъни ишлаб чиқариш ва муомала даврини ўтадиган вақт айланма маблағларнинг айланиш даври дейилади. Бу кўрсаткич корхонада (ёки тармоқда) маблағлар харакатининг ўртача тезлигини тавсифлайди. У маълум турдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш муддатига мос келмайди.

Айланма маблағларни бошқариш энг кам миқдордаги айланма маблағлар билан маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнининг узлуксизлигини таъминлашдан иборат. Бу корхона айланма маблағлари доиравий айланишнинг барча босқичлари бўйича мос шаклда ва минимал, лекин етарли миқдорда тақсимланиши лозимлигини билдиради. Айланма маблағлар ҳар доим бир вақтнинг ўзида доиравий айланишнинг учала босқичида мавжуд бўлади ва пул маблағлари, материаллар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулотлар кўринишида намоён бўлади.

Корхоналар ўз-ўзини молиялаштирадиган ҳозирги шароитда айланма маблағларга бўлган эҳтиёжни тўғри аниқлаш муҳим аҳамиятга эга.

Корхонанинг нормал фаолиятини ташкил этиш учун зарур бўлган айланма маблағларнинг иқтисодий асосланган миқдорларини ишлаб чиқиш жараёни айланма маблағларни нормалаштириш дейилади. Шундай қилиб, айланма маблағларни нормалаштириш доимий минимал ва шу билан биргаликда етарли бўлган моддий бойликлар захираларини, камаймайдиган тугалланмаган ишлаб чиқариш захираларини ва бошқа айланма маблағларни шакллантириш учун зарур бўлган айланма маблағлар суммасини аниқлашдан иборат. Айланма маблағларни нормалаштириш ички захираларни аниқлаш, ишлаб чиқариш давомилигини қисқартириш, тайёр маҳсулотнинг тезроқ сотилиши имконини беради.

Ишлаб чиқариш захираларидаги, тугаланмаган ишлаб чиқаришдаги, корхона омборларидаги тайёр маҳсулот қолдиқларидаги айланма маблағларни нормалаштирилади. Булар нормалаштириладиган айланма маблағлардир. Айланма маблағларнинг қолган элементлари нормалаштирилмайдиган деб аталади. Айланма маблағларни нормалаш жараёнида айланма маблағлар нормаси ва нормативи аниқланади.

Айланма маблағлар нормаси корхонада товар-моддий бойликларнинг минимал захираларини тавсифлайди ва деталлар захира кунларда, захира нормаларида, ҳисоб бирлиги суммаларида ва ҳоказоларда ҳисобланади.

Айланма маблағлар нормативи-айланма маблағлар нормасининг нормаси аниқланган кўрсаткичга купайтмаси сўмларда ҳисобланади.

Айланма маблағларни нормалаш $N_{ам}$ қуйидагича ифодаланади:

$$N_{а.м.} = N_{и.ч.з.} + N_{т.и.ч.} + N_{т.м.}$$

Бу ерда; $N_{ичз}$ - ишлаб чиқариш заҳираларини нормалаш;
 $N_{т.и.ч.}$ - тугалланмаган ишлаб чиқаришни нормалаш;
 $N_{т.м.}$ - тайёр маҳсулот заҳираларини нормалаш.

Саноат корхоналарида айланма маблағлардан самарали фойдаланишни урта асосий кўрсаткич тавсифлайди.

Айланувчанлик коэффиценти улгуржи нархларда маҳсулот сотилиши ҳажмини корхонада айланма маблағларнинг ўртача қолдиғига бўлиш йўли билан аниқланади:

$$K_{ам} = P_c : K_{ам}$$

Бу ерда; $K_{ам}$ - айланма маблағларнинг айланувчанлик коэффиценти, айланмалар;
 P_c - сотилган маҳсулот ҳажми, сўм;
 $K_{ам}$ - айланма маблағларнинг ўртача қолдиғи, сўм.

Айланувчанлик коэффиценти маълум давр (йил, чорак) мобайнида корхона айланма маблағларининг доиравий айланишлари сонини ифодалайди ёки 1 сўм айланма маблағлар ҳисобига тўғри келадиган сотилган маҳсулот ҳажмини кўрсатади. Формуладан кўриниб турибдики, айланма маблағлар миқдорининг кўпайиши 1 сўм айланма маблағлар ҳисобига маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўсишига олиб келади.

Айланма маблағлар бандлиги коэффицентининг катталиги айланувчанлик коэффицентига тескари миқдордир. У 1 сўм сотилган маҳсулотга сарфланган айланма маблағлар миқдорини тавсифлайди.

$$K_б = K_{ам} : P_c$$

Бу ерда: $K_б$ - айланма маблағларнинг бандлиги

коэффициенти;

Бир айланиш давомийлиги кун ҳисобида - даврдаги кунлар сонини айланувчанлик коэффицентига бўлиш билан топилади:

$$A_d = D_k : K_{am}$$

Бу ерда: D_k - даврдаги кунлар сони (360, 90).

Айланма маблағларнинг айланиш муддати қанча км ёки сотилган маҳсулотнинг ўша ҳажмда айланишлар сони қанча кўп бўлса, айланма маблағлар шунча кам талаб қилинади. Ва аксинча айланма маблағлар қанча тез айланса, улар шунча самарали фойдаланилади.

Мисол. Корхонада 2001 йилда сотилган маҳсулот ҳажми 600000 минг сўмни ташкил этди, 2002 йилда эса 612000 минг сўмни ташкил этди, айланма маблағларнинг ўртача йиллик қолдиғи мос равишда 120000 минг сўм ва 110500 минг сўм; айланма маблағларнинг айланувчанлик коэффиценти 2001 йилда: $600000:120000=5,0$ ва 2002 йилда - $5,54$ ни ташкил этди. Бир айланиш давомийлиги: $360:5=72$ кун ва $360:5,54=65$ кун. Айланма маблағларнинг юкланиш коэффиценти: $120000:600000=0,2$ сўм ва $110500:612000=0,18$ сўм. Айланма маблағлар айланувчанлигининг тезлашиши самараси улардан фойдаланишнинг яхшилангани туфайли уларга бўлган талабнинг камайишида, уларнинг бўшатилишда намоён бўлади.

Мутлоқ бўшатилиши айланма маблағларга бўлган талабнинг тўғридан-тўғри камайишини акс эттиради.

Масалан, олдинги мисолда корхонада айланма маблағларнинг мутлоқ бўшатилиши 2002 йилда 2001 йилга нисбатан қуйидагини ташкил этади: 120000 минг сўм - 110500 минг сўм = 9500 минг сўм.

Нисбий бўшатилиш айланма маблағлар миқдорининг ўзгаришини, шунингдек сотилган маҳсулот ҳажмининг ўзгаришини акс эттиради. Уни аниқлаш учун шу даврда сотилган маҳсулотга ҳақиқий айланишдан келиб чиққан ҳолда ҳисобот йили учун айланма маблағларга бўлган талабларни ва ўтган йил учун айланувчанликни ҳисоблаб чиқиш керак. Фарқ бўшалган маблағлар суммасини беради.

Масалан, олдинги келтирилган маълумотлардан келиб чиққан ҳолда корхонада бўшатишган маблағлар қийматини ҳисоблаймиз.

Айланма маблағларнинг 2001 йилдаги ўртача қолдиғи - 120000 минг сўмни ташкил этди. 2002 йилда эса 110500 минг сўм, тўлиқ айланиш давомийлиги мос равишда 72 кун ва 65 кун. Айланма маблағларга бўлган талаб 2002 йилда 2001 йилги айланувчанликда ва 2001 йилда сотилган маҳсулот ҳажмида: $(612000 \times 72) : 360 = 122400$ минг сўмга тенг бўлади. Айланма маблағларнинг нисбий бўшатилиши 11900 минг сўмни ташкил этади (122400-110500).

Айланма маблағлардан самарали фойдаланиш корхона фаолиятини нормал таъминлашда, ишлаб чиқариш рентабеллигини оширишда катта рол ўйнайди. Афсуски, корхоналар ҳозирда эга бўлган ўзининг молиявий ресурслари нафақат кенгайтирилган, ҳатто оддий такрор ишлаб чиқариш жараёнини тўлиқ миқдорда таъминлашга етмайди. Корхонада зарур молиявий ресурсларнинг йўқлиги, тўловлар интизоми даражасининг пастлиги ўзаро тўламасликларнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Корхоналарнинг ўзаро қарздорлиги - ўтиш давридаги иқтисодиётнинг ўзига хос хусусияти. Кўпчилик корхоналар шаклланаётган бозор муносабатларига тез мослаша олмади, мавжуд айланма маблағлардан оқилона фойдаланмаяпти, молиявий захираларни тузмайди. Шуниси муҳимки, инфляция, хўжалик қонунчилигининг нобарқарорлиги шароитида тўловларни амалга оширмаслик бир қатор корхоналарнинг тижорат манфаатлари доирасига кирди. Улар атайлаб таъминотчилар билан ҳисоб-китобларни кечиктирадилар ва бу орқали сўм харид қобилиятининг пасайиши ҳисобига ўз тўлов мажбуриятларини камайтирадилар.

Айланма маблағлар айланувчанлигининг тезлашиши ҳозирги шароитда корхоналарнинг бирламчи вазифаси ҳисобланади ва қуйидаги йўллар билан эришилади:

Ишлаб чиқариш захираларини тузиш босқичида иқтисодий асосланган захира нормаларини жорий этиш; хом ашё, ярим тайёр маҳсулотлар, бутловчи қисмлар таъминотчиларнинг истеъмолчиларга яқинлашуви; моддий-техник таъминотнинг омбор тизимини, шунингдек материаллар ва ускуналар улгуржи савдосини кенгайтириш; омборлардаги ишларнинг комплекс механизацияси ва автоматизацияси.

Тугалланмаган ишлаб чиқариш босқичида - илмий-техник тараққиётни тезлаштириш; стандартизация; унификация; типизацияни

ривожлантириш; саноат ишлаб чиқаришни ташкил этиш шакллари
мукаммаллаштириш; хом-ашё ва ёқилғи-энергетика ресурсларидан
тежамли фойдаланишни иқтисодий рағбатлантириш тизимини
мукаммаллаштириш; юқори талабга эга бўлган маҳсулот улушини
кўпайтириш.

Муомала босқичида - маҳсулот истеъмолчиларини уни ишлаб
чиқарувчиларга яқинлаштириш; ҳисоб-китоб тизимини
мукаммаллаштириш; бевосита алоқалар бўйича буюртмаларини
бажариш, тежалган материаллардан маҳсулот тайёрлаш натижасида
сотилган маҳсулот ҳажмини ошириш; тузилган битимларга мувофиқ
жўнатилган маҳсулотларни партиялар, ассортиментлар, транзит
нормаси бўйича танлаш.

Таянч иборалар: айланма фондлар, айланма маблағлар,
айланма маблағлар айланиш коэффициенти, айланма маблағларнинг
юкланиш коэффициенти, норма, норматив.

Такрорлаш учун саволлар

1. Айланима маблағларнинг айланима фондлардан фарқи нимада?
2. Муомала фондларининг таркибини ёритинг.
3. Айланима фондлар қанақанги элементлардан иборат?
4. Айланима маблағлардан самарали фойдаланиш даражалари
қайси кўрсаткичлар билан ифодаланади?
5. Айланима маблағларни нормалаштиришнинг аҳамиятини
ёритинг.
6. Айланима маблағларни шакллантириш манбаларига
тушуантириш беринг.
7. Корхоналарда айланима маблағлардан самарали фойдаланиш
йўларини ёритинг.

IX боб. ХОДИМЛАР ВА УЛАРНИНГ КОРХОНА ФАОЛИЯТИДАГИ ЎРНИ

Режа:

- 9.1. Бозор муносабатлари шароитида ходимларни танлаш принципи, уларнинг таркиби ва тавсифи.
- 9.2. Меҳнат унумдорлиги концепцияси ва унинг корхона фаолиятидаги аҳамияти.
- 9.3. Меҳнат самарадорлиги кўрсаткичларининг таснифи ва тавсифи.
- 9.4. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг қоидалари, шартлари ва корхонада иш ҳақини тартибга солиш.

9.1. Бозор муносабатлари шароитида ходимларни танлаш принципи, уларнинг таркиби ва таснифи

Корхоналарда меҳнат ресурслари корхона учун муҳим аҳамиятга эга. Меҳнат ресурсларининг аҳамияти бозор муносабатларига ўтиш билан янада ошади. Ишлаб чиқаришнинг инвестицион характери, юқори даражада илмийлиги ва маҳсулот сифатини ошириш муоммалари, ходимларга қуйиладиган талабларни ўзгартиради ва улардан профессионалликни талаб қилади. Бу корхоналарда персонални бошқаришнинг принципларини, методларини ва ижтимоий-психологик масалаларининг тубдан ўзгаришига олиб келди.

Меҳнат жамоасини яхши танлаш бошқарувнинг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади. Меҳнат жамоаси бир ёқадан бош чиқарадиган, бир-бирини қўллайдиган, қобилиятли ва корхона раҳбариятининг мақсадларини тушинадиган ҳамда уни амалга оширадиган қилиб тузилиши лозим. Бундай меҳнат жамоаси хўжалик

фаолияти самарадорлигининг ошишига, корхонанинг гуллаб-яшнаши ва ривожланишига олиб келади.

Меҳнат муносабатлари - корхона ишининг мураккаб аспекти ҳисобланади. Техник ва технологик вазиятларни ҳал қилиш, меҳнат жамоаси ўртасида вужудга келадиган конфликт ҳолатларни ҳал қилишга нисбатан жуда осон. Чунки жамоани бошқаришда унинг ҳар бир аъзосининг индивидуал хусусиятлари ва дунёқарабини ҳисобга олиш лозим.

Корхонанинг техник имкониятлари қанчалик юқори бўлмасин, барибир керакли даражадаги инсон ресурсларисиз самарали ишлай олмайди. Буларнинг ҳаммаси одамларга, уларнинг билим даражасига ва ишлашга бўлган ҳоҳишига боғлиқ бўлиб чиқади. Бугунги кунда ғарб мутахассислари бекорга корхонани асосий структураси инсон омили асосида ташкил топган деб ҳисоблашмаяпти. Чунки, ишлаб чиқариш тизими нафақат беҳато ишлайдиган машина ва механизмлардан ташкил топган, балки, ишлаб чиқаришга таъсир кўрсатадиган, янги ғояларни яратадиган ва уларни амалга оширадиган одамларни ҳам ўз ичига олади. Мураккаб техник ва ишлаб чиқариш муоммаларини ечиш йўлида одамлар орасида яқиндан ўзаро таъсирни тахминлаш учун, уларнинг ҳар бирида охирги натижага бўлган қизиқишни уйғотиш ҳамда меҳнатга бўлган онгли муносабатни шакллантириш лозим. Инсоний капитал асбоб-ускуналар, ишлаб чиқариш заҳиралари рақобатбардошликни таъминлайдиган, ишлаб чиқариш самарадорлиги ва ҳажмини оширадиган воситадир.

Шу сабабли ҳар бир корхонада ходимлар сиёсати ишлаб чиқилади ва амалга оширилади. Бу сиёсат қуйидаги мақсадларга йўналтирилган бўлади:

- соғлом ва ишлаш қобилиятига эга жамоани шакллантиришга;
- корхона ишчиларининг малака даражаларини оширишга;
- жинси ва ёшига ҳамда малака даражасига кўра оптимал тузилган меҳнат жамоасини шакллантиришда;
- ўзгариб бораётган ҳолатларни англайдиган, янги ва илғор ишлаб чиқаришни сезадиган ва узоқни кўра оладиган юқори маҳоратга эга раҳбарларни танлашга.

Ходимлар сиёсати ўз ичига:

- ходимлар танлаш ва юқори лавозимларга кўтариш;
- кадрлар тайёрлаш ва узлуксиз уларнинг билимини ошириш;
- тўлиқ бандлик шароитида ходимларни ёллаш;

- шаклланган ишлаб чиқриш тизимига мувофиқ ишчиларни жойлаштириш;
- меҳнатни рағбатлантириш;
- меҳнатни ташкил этишни такомиллаштириш;
- корхона ишчилари учун қўлай меҳнат шароитларини яратиш ва бошқалар.

Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда, бугунги кунда ходимларни танлаш ва уларнинг иш жойини ўзгартиришда иккита асосий критериясидан келиб чиқиш керак: биринчидан, юқори профессионализм даражаси ва ўрганишга лаёқатли; иккинчидан, тажрибаси ва меҳнатга фаоллиги.

Агар инсоний капитал харажат сифатида эмас, балки корхона активи сифатида баҳоланса, ходимларни ишга жалб этиш катта харажат туради. Агар корхонага худди шундай катта харажатга машиналар сотиб олинса бу масалага чуқур ёндашилиб унинг тўла қувват билан ишлашига ва ишчи ҳолатининг сақлаб турилишига катта эътибор билан қаралган бўлар эди. Афсуски, янги ходимлар ишга олинаётганда унча эътибор берилмайди. Ходимларни танлашда одатда асосий эътибор унинг ихтисослаштирилган билимига қаратилади. Бу эса тез эскиради. Шунингдек, ходимлар ва ишга кирмоқчи бўлганларнинг қайсилари ўз билимини доимо ошириб бориш қобилиятига эга эканлигига эътибор берилмайди.

Горвард университетининг президенти Д.Бок ушбу ҳолатга ишора билан қайд этадики: Агар сиз билим олишни қиммат деб ҳисобласангиз, унда билимсизликдан келадиган зарарни ҳисобланг. Саводсизлик ва инсоний капиталнинг етарли даражада сифатли эмаслиги учун биз қиладиган харажатимиз жуда юқори. Шунинг учун кадрларни ўқитиш бу харажат эмас, балки ноишлаб чиқариш харажатларини камайтириш учун, корхона ишини доимий такомиллаштириб бориш учун зарур бўлган предпосылка (йўналиш) омили ҳисобланади.

Кадрлар қўнимсизлигини камайтириш ва бандлигини кафолатлаш иқтисодий самарадорликни таъминлайди ва ходимларда ишлаш самарадорлигини оширишга бўлган иштиёқни шакллантиради. Шу билан бирга меҳнатга ҳақ тўлаш тизими эгилувчан бўлиши керак. Шундагина у меҳнат унумдорлигининг ошишига олиб келади. Иш ҳақининг ортиши унумдорлик ва самарадорликнинг ўсиш даражасидан юқори бўлмаслиги керак. Меҳнатга ҳақ тўлаш тизими шунингдек, иш

ҳақининг муайян қисми корхона ишининг умумий самарадорлигига боғлиқ ҳолда белгиланади.

Ҳозирги шароитда самарадорлик ва унумдорликни ошириш учун нафақат меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини ўзгартириш зарур балки ходимларга бўлган ижтимоий-психологик ёндашувни ҳам ўзгартириш керак.

Тадбиркор-ҳал қилиши лозим бўлган муҳим жиҳат-меҳнат мотивациясидир. Унга меҳнат жамоаси иши технологияси соҳасидаги билимлар зарур. Ҳар кун ишга келадиган ва маълум вазифаларни бажарадиган ишчи кўп қиррали шахс ҳисобланади. Уни фақат иш кучи сифатида кўриш мумкин эмас. Тадбиркорнинг мақсади - ишлаб чиқариш унумдорлигини ошириш, маҳсулот сифатини яхшилаш, ишлаб чиқариш самарадорлиги оширишдан иборат. Шу билан бир қаторда шахс сифатида ишчининг мақсади бир-бирига мос келмаслиги мумкин ва кўп ҳолларда мос келмайди, шунинг учун тадбиркор бу бир-бирига мос келмайдиган мақсадларнинг бир-бирига тўғри келишини таъминлаши зарур. У нафақат ишчини рағбатлантириши, балки аввалом бор уни шахс сифатида тан олиши лозим.

Тадбиркорлар ишчиларга қуйидагиларни таъминлаши лозим:

- корхонада қониқиш ҳиссини сезиш;
- корхона ишончлилигида кафолатга эга бўлишлари;
- уларнинг нафақат моддий, балки маънавий жиҳатдан зарурлиги тўғрисида тасдиқ олишлари.

Ишлаб чиқариш жараёнининг структураси меҳнатни илмий ташкил этиш принципларига асосланиши керак:

- меҳнат тақсимотини тўғри ташкил этиш ва ҳар томонлама меҳнат жараёнидаги ҳамкорликни ошириш;
- ишчиларнинг профессионал-малакали составини ташкил этиш;
- меҳнат жараёнларини меҳнатнинг рационал усулларини ишлаб чиқиш ва уни тадбиқ этиш асосида такомиллаштириш;
- иш ўринларига хизмат кўрсатишни яхшилаш;
- жамоавий ишлашнинг самарали шакллари жорий қилиш, кўп агрегатли хизматни ривожлантириш;
- меҳнатни меъёрлашни меҳнат сарфини пасайтириш ва ускуналар ишини нисбатан рационаллаштириш, резервларидан фойдаланиш асосида такомиллаштириш;

- систематик ишлаб чиқариш инструктажларни йўлга қўйиш, меҳнатнинг илғор усулларини жорий қилиш;

- ишлаб чиқаришни санитария-гигиена, психо-физиологик талаблар асосида, меҳнат хавфсизлиги қоидалари асосида ташкил этиш, ишлашнинг рационал графигини қўллаш.

Ушбу принципларнинг амалда қўлланилиши қуйидагиларга олиб келади:

- меҳнат унумдорлиги ошади;
- меҳнат шароитининг санитария-гигиена ва психофизиологик ҳолатлари яхшиланади;
- меҳнатга қизиқиш ортади.

Бозор иктисодиёти шароитида ишчиларни жалб қилиш ўқув юртлари билан доимо алоқада бўлишни, ишга қабул қилишда тест ва суҳбатлашиш тизимини қўллашни, уларга нисбатан синов муддати белгилашни талаб қилади. Корхонага кадрларни жалб қилишнинг асосий манбаи турли йўналишдаги ўқув юртлари, меҳнат биржалари ҳисобланади. Ишчиларни жойлаштириш ва улар ўртасида вазифаларни тақсимлаш меҳнат тақсимооти системасига асосланади.

Меҳнат тақсимоотининг қуйидаги шакллари нисбатан кенг тарқалган:

- технологик-жараён бўйича, касби ва ихтисослиги бўйича;
- операция бўйича - технологик жараёнларнинг алоҳида кўринишдаги операциялари бўйича;
- бажарилаётган ишнинг функцияси бўйича - асосий, ёрдамчи, махсус;
- квалификация бўйича.

Корхонадаги ишчиларнинг макон ва замондаги ҳаракати Ўзбекистон Республикаси микроиқтисодиёт ва статистика Вазирлигининг 1998 йилги 26 октябрдаги 33 рақамли қарори билан тасдиқланган “Ишчилар сони ва иш ҳақи статистикаси бўйича инструкция” билан тиртибга солинади ва ҳисоби олиб борилади.

Кадрларни ишга олишда меҳнат келишуви ёки шартнома асосий ўрин эгаллайди. Бу иш берувчи ва ишга ёлланувчи ўртасидаги розиликни билдиради. Меҳнат шартномасида меҳнат вазифаси, иш ўрни, мажбуриятлар, квалификация, мутахассилиги, вазифанинг номи, иш ҳақи миқдори ва ишнинг бошланиши вақти кабилар келишиб олинади.

Меҳнат шартномасидан фарқли равишда, пудрат шартномаси корхона топшириғига кўра ишни бажаришини билдиради.

Корхоналарда ишловчилар икки категорияга бўлинади:

- ишлаб чиқариш ва унга хизмат кўрсатиш билан шуғулланувчи саноат-ишлаб чиқариш персоналлари;
- носаноат ташкилотлари персоналлари. Бунга коммунал хўжаликлари ходимлари, болалар ва врачлик-санитария муассасалари ишчи ходимлари киради.

Ишчилар асосий ва ёрдамчи ишчиларга бўлинади. Уларнинг нисбати корхона ишининг таҳлили кўрсаткичи ҳисобланади.

Асосий ишчиларнинг миқдорий коэффиценти ($K_{a.и.}$) қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$K_{a.и.} = 1 - P_{р.и.} / P_{и.}$$

Бу ерда: $P_{р.и.}$ - корхона цехлари, участкаларида ишлайдиган ёрдамчи ишчиларнинг рўйхат бўйича ўртача сони, киши;

$P_{и.}$ - корхона цехлари ва участкаларида ишлайдиган жами ишчиларнинг ўртача рўйхатдаги сони, киши.

Мутахассислар ва бошқарувчилар ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этадилар ва уни бошқарадилар.

Хизматчиларга молия-ҳисоб ишларини амалга оширувчи ва бошқа вазифаларни бажарувчилар киради.

Ходимларнинг малакаси мутахассислик билими ва амалий тажриба даражаси билан аниқланади ва улар ишининг мураккаблик даражасини тавсифлайди.

Корхона кадрларининг структураси турли категориядаги ходимларни, улар умумий сонига нисбати билан характерланади. Кадрлар структурасини таҳлил қилиш ёрдамида ҳар бир категорияга мансуб ходимлар корхонада рўйхатда турган жами ходимларнинг ўртача сонига қанча ҳиссасини ташкил этиши аниқланади.

$$dP_j = P_j / P, \quad \text{ёки} \quad dP_j = P_j \times 100) P,$$

Бу ерда, P_j - j -чи категориядаги ходимларнинг рўйхат

бўйича ўртача сони, киши;
 Р - корхонадаги рўйхат бўйича жами
 ходимларнинг ўртача сони.

Кадрлар структураси алоҳида ҳар бир бўлинма бўйича аниқланади ва таҳлил қилинади, Шунингдек, уларнинг ёши, нормаларнинг бажарилиши даражаси ва бошқалар ҳам қараб чиқилади.

Меҳнат жамоаси миқдор жиҳатдан ҳам, малака жиҳатдан ҳам ўзгариб туради: бир ходим ишдан кетса ўрнига бошқаси қабул қилинади. Бундай ўзгариб туриш кадрларнинг қўнимсизлиги билан характерланади.

Корхонада кадрларнинг ҳолати қуйидаги коэффицентлар ёрдамида аниқланиши мумкин:

Кадрларнинг кетиш коэффиценти (K_6) жорий давр мобайнида барча сабабларга кўра ишдан кетган ходимлар сонининг (P_6), шу даврдаги рўйхатдаги жами ходимларнинг ўртача сонига (P) нисбати сифатида аниқланади.

$$K_6 = P_6 / P \times 100 (\%)$$

Кадрларни қабул қилиш коэффиценти (K_k) жорий давр мобайнида ишга қабул қилинган ходимлар сонининг (P_1) шу даврдаги рўйхат бўйича жами ходимларнинг ўртача сонига (P) нисбати сифатида аниқланади.

$$K_k = (P_1 / P) \times 100 (\%)$$

Кадрларнинг барқарорлик коэффиценти (K_6) корхона ёки унинг алоҳида бўлинмаларида ишлаб чиқаришни бошқариш қай даражада ташкил этилганлигини баҳолаш учун ишлатилади, яъни;

$$K_6 = 1 - P_{mk} / P + P_e$$

Бунда: P_{mk} - Ҳисобот даври мобайнида корхонадан ўз хоҳишига кўра ва меҳнат интизомини бузгани учун ишдан кетган ходимлар сони, киши;
 Р - Корхонада ҳисобот давридан кейинги даврдаги ходимларнинг ўртача рўйхат бўйича сони, киши;
 P_e - ҳисобот даврида янги ишга қабул қилинганлар

сони, киши.

Кадрларнинг кўнимсизлик коэффиценти (K_k) корхонадаги жорий давр мобайнида ишдан кетган ва ҳайдалган ходимлар сонини (P_{mk}) рўйхат бўйича жами ходимларнинг ўртача сонига (P) бўлиш йўли билан аниқланади.

$$K_k = (P_{mk}/P) 100 (\%)$$

Корхонада меҳнатни тўғри ташкил этиш учун у ёки бу ишни бажаришга қанча меҳнат талаб этилишини билиш зарур, бошқача айтганда ҳар бир ходим учун меҳнат меъёрини аниқлаш керак.

Меҳнатни меъёрлаш деганда ҳозирги ишлаб чиқариш шароитида аниқ ишни ёки операцияни бажариш учун максимум қанча вақт кетишини аниқлаш (вақт бирлигида минимум қанча маҳсулот ишлаб чиқариш мумкинлигини аниқлаш) тушунилади.

Корхонада меҳнатни меъёрлаш, меҳнат ва иш ҳақини тўғри ташкил этишнинг гаровидир. Меҳнат меъёри мавжуд шароитларни тўлиқ ҳисобга олган ҳолда ҳисобланиши лозим.

Меҳнатни меъёрлашнинг тажриба-статистик ва таҳлилий усуллари мавжуд. Таҳлилий усули нисбатан самаралироқ яъни мақсадлироқ ҳисобланади. Бу усулда меҳнатни меъёрлашга илмий нуқтаи назардан ёндашилади. Тажриба-статистик усулда эса мураккаб ҳолатларни меъёрлаш олдинги омил натижалари билан солиштириш асосида амалга оширилади.

Таҳлил усулда қуйидаги қатор операциялар амалга оширилади:

- меҳнат жараёнини тадқиқод қилиш;
- меҳнат харажатларига таъсир қиладиган барча омилларни ўрганиш;
- операция ва усуллар бажарилиши лойиҳасини такомиллаштириш;
- ишни бажаришга кетадиган вақтни аниқлаш;
- меъёрларни ишлаб чиқаришга тадбиқ қилиш.

Меъёрлашнинг таҳлилий усули ўз навбатида таҳлили-ҳисоб ва таҳлили-тадқиқот турларига ажралади. Аналитик-ҳисоб турида вақтнинг тайёр нормативлари қўлланилади. Меъёрлашнинг аналитик-тадқиқот усулида бевосита иш вақтини ўрганиш - хронометраждан ва иш куни фотографиясидан кенг фойдаланиш тавсия этилади.

Хронометраж бу тезкор вақт сарфининг ўрганиш усулидир. Унинг асосий босқичлари қуйидагилар:

- кузатишга тайёрланиш;
- кузатиш;
- кузатиш натижаларини таҳлил қилиш ва қайта ишлаш;
- операцияларнинг рационал таркибини ҳамда унинг алоҳида элементларининг давомийлигини аниқлашни билдиради.

Иш кунининг фотографияси - бу иш вақтини ўрганиш усули бўлиб, бу бутун иш куни мобайнида ёки иш кунининг маълум қисми мобайнида иш вақтининг давомийлигини кузатиш ва ўрганиш йўли билан амалга оширилади. Бунда асосий эътибор иш ўринларига хизмат кўрсатиш вақтига ва ишдаги танаффус вақтига қаратилади.

Шу билан бирга иш куни фотографияси Кишилар сонига боғлиқ ҳолда индивидуал, гуруҳий ва оммавий турларга бўлинади. Улар қуйидаги фотографиялаш босқичларидан иборат:

- кузатишга тайёрлаш - ходимлар, уларнинг иш ўринлари ва ишларнинг бажарилиш шартлари ҳамда тавсифи билан танилиши; ишларнинг элементларини аниқлаш;
- иш вақти сарфларини барчасини кузатиш ишнинг ҳар бир элементининг тугаш вақтини сонли ва график усулларда қайд қилиш; ишларнинг бажарилган элементларини белгилаб қўйиш;
- кузатиш натижаларини таҳлил қилиш - вақт ва индексацияни алоҳида сарфларининг давомийлигини аниқлаш; иш вақти сарфини гуруҳлаш; иш вақтининг ҳақиқий балансини тузиш; ходимларни тоифалар бўйича иш вақти сарфини таҳлил қилиш;
- тадбир ва хулосалар - иш вақтидан фойдаланишни ошириш бўйича тадбирлар ишлаб чиқиш; иш вақтининг меъёрий баланси лойиҳасини ишлаб чиқиш; меҳнат унумдорлигини оширишг имкониятларини аниқлаш.

Хронометраж иш куни фотографияси - маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришга ёки бир операцияни бажаришга кетадиган вақт меъёрини аниқлашда фойдаланилади. Вақт меъёри киши-соат ёки киши-минутда белгиланади.

Маҳсулот бирлиги ёки ишни қўлда, қўл ва машинада, тўлиқ машинада бажариш учун кетган вақт меъёри таркиби қуйидаги сарфларни ўз ичига олади:

$$t_n = t_a + t_{и.ў} + t_{д.о} + t_{т.в} + t_{нт},$$

Бунда: t_a - асосий вақт;

$t_{й.ў}$ - иш ўрнига хизмат қилиш вақти;

$t_{т.в}$ - тайёргарлик вақти;

$t_{д.о}$ - дам олишга ва шахсий мақсадларга сарфланган вақт;

$t_{н.т}$ - назарда тутилмаган танаффуслар.

9.2. Меҳнат унумдорлиги концепцияси ва унинг корхона фаолиятидаги аҳамияти

Меҳнат унумдорлиги иқтисодиёт тараққиётининг асосий омилларидан бўлиб уни оширишга бутун фан-техника-бошқарув ютуқлари хизмат қилади.

Меҳнат унумдорлигини оширишда бошқариш тамойил-ларини ишлаб чиқиши ўта долзарб ҳисобланади. Бу масалада айрим иқтисодчиларнинг фикрлари мавжуд. Жумладан, америкалик иқтисодчи олим Гаррингтон Эмирсонни (1853-1931) 1912 йили чоп этган “Унумдорлигини ўн икки тамойили¹ асарида меҳнат унумдорлигини оширишнинг бир қатор тамойиллари келтирилган:

1. Бошқарувнинг бирламчи вазифаси - аниқ, ва равшан мақсадни белгилаш.

2. Соғлом фикр юритиш, шу жумладан қўйилган хатоларни тан олиш ва унинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш.

3. Профессиналларнинг компетентли ислохатлари ва таклифлари асосида бошқариш жараёнини такомиллаштириш.

4. Кишилар фаолиятини аниқ тартибга соладиган интизом, уни назорат қилиш ва ўз вақтида рағбатлантириш.

5. Ходимларга нисбатан адолатли бўлиш.

6. Тезкор, ишончли, ҳаққоний, тўла ва доимий ҳисоб.

7. “Режалаштирилган ишни диспетчерлаштириш, диспетчерлаштирилмаган ишни режалаштиришга қараганда яхшироқдир” - деган қоидага асосан ишни диспетчерлаштириш.

8. Мавжуд имкониятларни ишлатишга, топишга қаратилган норма ва жадваллар.

9. Меҳнат шароитини нормаллаштириш.

¹ Эмирсон Г. Двенадцать принципов производительности: В. кн. Управление - это и искусство - М: Экономика, 1992. С 87.

10. Вақтни регламентация қилиш ва операцияларни бажарилиш усулларини стандартлаштириш асосида операцияларни нормалаштириш.

11. Ёзма стандарт инструкцияларнинг мавжудлиги.

12. Меҳнатни унумдорлиги учун рағбатлантириш.

Эмирсоннинг фикрича ходимларни танлаш асосий омиллардан бири ҳисобланади. У шундай дейди: - “Бир тамондан, интуиция, кузатувчанлик, тушунувчанлик қобилиятига эга бўлган, иккинчи тамондан, физиологик, психологик ва антропологик илмий билимга эга бўлган мутахассислардан ҳеч бўлмаса бир-нечтасига эга бўлиш керак. Фақат шундай мутахассис раҳбариятга қайси номзоднинг кўзда тутилган ишни бажара олиши ёки бажараолмаслиги тўғрисида компетентли маслаҳат бериши мумкин”².

Ҳар қандай корхона мақсадини белгилашда, унинг фаолиятини ривожлантиришда асосий омил бўлган меҳнат унумдорлигини ошириш концепциясини ишлаб чиқиш зарур. У узоқ муддатга (5, 10, 20 йилга) мўлжалланган бўлиши керак.

Концепция латинча “conceptio” сўзидан олинган бўлиб ҳодисалар ва жараёнлар тўғрисидаги қарашлар, тушунчалар ҳамда асосий мақсад деган маънони беради.

Меҳнат унумдорлиги концепцияси дейилганда уни амалга ошириш мақсадида кўзланган вазифалар ва йўналишлар мажмуасини, келажакга мўлжалланган гипотезия, прогнозни ёки стратегик режани тушуниш мумкин.

Меҳнат унумдорлиги концепцияси жамият, ҳудуд ва корхона даражасида, у ердаги сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий шароитларни, фан-техника ютуқлари, шунингдек, меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи бошқа ташқи ва ички омилларни ҳисобга олган ҳолда жамият ҳар бир ҳудуд ва корхона учун алоҳида ишлаб чиқилиши мақсадга мувофиқдир.

Меҳнат унумдорлигига бир қатор омиллар таъсир этади. Шу сабабли, унинг концепциясини ишлаб чиқишда бу омилларни эътиборга олиш лозим.

Ҳисоб-китобларни қилишда қўлайлик бўлиши учун уларни бир нечта гуруҳларга ажратиш зарур бўлади. Улар қуйидаги кўринишларда:

² Келтирилган асарда. 93 б.

- ишлаб чиқаришдаги таркибий ўзгаришлар. Бунга айрим турдаги маҳсулотлар ҳиссасининг умумий маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ҳажмидаги ўзгаришлар киради;

- ишлаб чиқариш техник даражасининг ўсиши. Бунга ишлаб чиқаришни механизациялаш ва автоматлаштириш, илғор технологияларни жорий этиш, ускуналарни модернизация қилиш, буюмларнинг технологик тавсифини ўзгартириш, маҳсулотлар сифатини яхшилаш, хом-ашёларни тежаш, янги турдаги материалларни ва энергияни жорий этиш тааллуқли;

- ишлаб чиқаришни, меҳнатни, бошқарувни ташкил этишни яхшилаш. Бу гуруҳга ишлаб чиқаришни (янги техникани жорий этиш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда), ихтисослаштириш, меҳнат предметларини кооперациялашган ҳолда етказиш, ишлаб чиқариш бошқарувни такомиллаштириш, меҳнатни илмий асосда ташкил этиш, иш вақтининг йўқотишни қисқартириш, яроқсиз маҳсулот ишлаб чиқишга йўл қўймаслик, мавсумий ишлаб чиқаришда иш даврини ўзгартириш тадбирлари ва бошқалар киради;

- маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгариши. Бунда шартли-ўзгармас ходимлар сонининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг кўпайиши ёки пасайиши сабабли ўзгариши ҳисобга олинади;

- табиий шароитнинг ва фойдали қазилмаларни олиш усулининг ўзгариши. Бунга нефть, кўмир ва бошқа хом-ашёларнинг геологик жойлашиши, уларни қазиб олиш усуллариининг ўзгариши каби омиллар киради;

- тармоқ ва бошқа омиллар. Бир гуруҳга ишлаб чиқаришнинг ҳудудий ўзгариши сабабли янги маҳсулотларни ўзлаштириш ҳисобига бўладиган ўзгаришлар тааллуқлидир.

9.3. Меҳнат самарадорлиги кўрсаткичларининг таснифи ва тавсифи

Корхонада меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги меҳнат унумдорлиги билан ифодаланади. Меҳнат унумдорлиги корхона

фаолиятининг натижавий кўрсаткичларидан бўлиб, улар фаолиятнинг салбий ва ижобий томонларини ифодалайди.

Меҳнат унумдорлиги моддий ишлаб чиқаришда меҳнат сарфи самарадорлигини ифодалайди ва вақт бирлиги ичида ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори сифатида ёки маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришга сарфланган меҳнат сарфи сифатида аниқланади. Одатда жонли меҳнат унумдорлиги ва ижтимоий меҳнат унумдорлиги фарқланади тушунчалари.ва кўрсаткичлари мавжуд.

Жонли меҳнат унумдорлиги муайян корхонадаги муайян ишлаб чиқаришдаги иш вақти сарфи сифатида аниқланади. ижтимоий меҳнат унумдорлиги эса моддий ва жонли меҳнат сарфи билан аниқланади. Илмий-техника тараққиёти ва ишлаб чиқариш такомиллашиши билан ижтимоий меҳнат харажатларининг ҳиссаси ҳам ортиб боради. Бироқ маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришга кетадиган жонли меҳнат, шунингдек моддий меҳнат харажатлари миқдори пасайиб бориши қонуниятга айланган. Шунинг учун ижтимоий меҳнат унумдорлиги ортиб боради.

Меҳнат унумдорлиги даражаси иккита кўрсаткич билан характерланади:

- вақт бирлигида маҳсулот ишлаб чиқариш (бевосита кўрсаткич);
 - маҳсулот яратишнинг меҳнат сиғими (тескари кўрсаткич).
- Бу кўрсаткичлар қуйидаги формулалар билан ифодаланади:

$$v=B/T; \quad t=T/B,$$

Бунда: v - вақт бирлиги ичида маҳсулот ишлаб чиқариш;

t - маҳсулот яратишнинг меҳнат сиғими;

B - ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, сўм.;

T - маҳсулот ишлаб чиқаришга кетган жонли меҳнат, сўм.

Маҳсулот ишлаб чиқариш - меҳнат унумдорлигининг нисбатан кенг тарқалган ва универсал кўрсаткичидир. Маҳсулот ҳажми қандай бирликда ўлчанаётганига боғлиқ ҳолда маҳсулот ишлаб чиқаришни аниқлашнинг натурал ва меъёрланган иш вақти шакллари билан фарқланади.

Кўпинча меҳнат унумдорлиги маҳсулот ишлаб чиқаришнинг натурал ўлчов бирликлари ёрдамида ифодаланади. Буларга тонна, метр,

дона каби бирликлар киради. Одатда бундай бирликларда маҳсулот ишлаб чиқаришни ўлчами бир хил турдаги маҳсулот ишлаб чиқарадиган корхоналарга бўлади.

Агар корхона ёки цех бир турдаги товарларнинг бир неча хилини ва маркаларини ишлаб чиқарса, унда маҳсулот ишлаб чиқариш шартли бирликларда аниқланади.

Турли маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган корхоналарда меҳнат унумдорлигини аниқлаш учун маҳсулот ишлаб чиқаришни ўлчамнинг қиймат шаклидан фойдаланилади.

Меъёрланган иш вақтидан фойдаланилаётганда ишлаб чиқариш меъёр-соатларда аниқланади. Бу асосан натурал бирликлар билан ҳам, пул ўлчов бирлигида ҳам ўлчаб бўлмайдиган турли хил маҳсулотлар яратадиган цехларда, участкаларда, гуруҳларда ва алоҳида иш ўринларни баҳолашда ишлатилади.

Ишлаб чиқариш кўрсаткичлари иш вақти ўлчов бирликларига боғлиқ ҳолда ҳам фарқланади. Ишлаб чиқариш соатлик, кунлик, ойлик ва йиллик ишлаб чиқариш сифатида аниқланиши мумкин.

Маҳсулотларнинг меҳнат сиғими маҳсулот бирлигини яратиш учун сарфланган иш вақтини ифодалайди. Бу кўрсаткич маҳсулот натурал ўлчов бирлигида ифодаланган бўлса маҳсулот ва хизматларнинг ҳар бир номенклатураси бўйича алоҳида аниқланади. Агар корхона кенг ассортиментда маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган бўлса, меҳнат сиғими маҳсулотларнинг алоҳида турлари бўйича ҳисобланади.

Корхоналардаги меҳнат унумдорлиги, яъни корхона фаолияти билан боғлиқлик харажатлари билан боғлиқ ҳолда аниқланиши мумкин, бу ерда баҳо берилганда энг аввало қамраб олинган меҳнат харажатларининг таркибига боғлиқ ҳолда қуйидагилар фарқланади:

- асосий ишчиларнинг меҳнат сарфларини ўз ичига оладиган технологик меҳнат сиғими, $t_{\text{тех}}$;
- ёрдамчи ишчиларнинг меҳнат сарфини ўз ичига оладиган ишлаб чиқаришга хизмат қилувчи меҳнат сиғими, $t_{\text{ёрд}}$;
- ҳам асосий, ҳам ёрдамчи ишчиларнинг меҳнат сарфларини ўз ичига олувчи ишлаб чиқариш меҳнат сиғими;
- маъмурият ходимларининг, хизматчиларнинг ва назоратчиларнинг меҳнат сарфини ўз ичига олувчи ишлаб чиқаришни бошқариш меҳнат сиғими, $t_{\text{бош}}$;

• барча категориядаги саноат-ишлаб чиқариш корхоналарининг меҳнат сарфини ўз ичига олувчи жами меҳнат сиғими, $t_{\text{жам}}$;

$$t_{\text{жам}} = t_{\text{тех}} + t_{\text{ёрдам}} + t_{\text{бош}}$$

Меҳнат унумдорлиги манбаларини излаш, бу манбаларни амалга ошириш бўйича ташкилий-техник тадбирларни ишлаб чиқиш ва бу тадбирларни бевосита қўллаш корхонадаги тахлилий ишларнинг асосий босқичи ҳисобланади. Меҳнат унумдорлигини ошириш манбалари деганда жонли ва моддийлашган меҳнат сарфини иқтисод қилишнинг ҳали фойдаланилмаган имкониятлари тушунилади. Ички ишлаб чиқариш манбалари техника ва ишчи кучидан нисбатан самаралироқ фойдаланиш, иш вақтини қисқартириш, хом-ашё ва материалларни иқтисод қилиш, ускуналардан оқилона фойдаланиш билан боғлиқ. Ички ишлаб чиқариш манбаларига меҳнат сиғимини камайтириш, иш вақтидан фойдаланишни ошириш, кадрлар структурасини такомиллаштириш, меҳнат предметларини иқтисод қилиш ва меҳнат воситаларини иқтисод қилишлар киради.

Меҳнат унумдорлигини ошириш манбаларини қуйидаги йўналишларини келтириш мумкин:

1. Ишлаб чиқаришнинг техник даражасини ошириш:

- ишлаб чиқаришни механизациялаш ва автоматлаштириш;
- янги ускуналарни тадбиқ этиш;
- янги технологик жараёнларни тадбиқ этиш;
- маҳсулотларнинг конструктив хусусиятларини ошириш;
- хом-ашё ва янги конструктив материалларнинг сифатини

ошириш;

2. Ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишни яхшилаш:

- хизмат кўрсатиш меъёри ва ҳудудини ошириш;
- меъёрларни бажармайдиган ходимлар сони камайтириш;
- бошқарув структурасини соддалаштириш;
- ҳисоб-китоб ишларини механизациялаш;
- иш вақтини ўзгартириш;
- ишлаб чиқаришнинг ихтисослашганлик даражасини ошириш;

3. Ташқи табиий шароитларни ўзгартириш:

• хом ашёларни яратиш, ер ости бойликларини қазиб олишни шарт-шароитлари;

- фойдали қазилмаларни сақлашни ўзгартириш;

4. Ишлаб чиқаришдаги структура ўзгаришлари:

- маҳсулотлар алоҳида турларининг ҳиссасини ўзгартириш;
- ишлаб чиқариш дастурининг меҳнат сиғимини ўзгартириш-
энг қулай даражасини аниқлаш;
- сотиб олинган ярим фабрикатлар ва комплектлайдиган
маҳсулотлар ҳиссасини ўзгартириш;
- янги маҳсулотлар ҳиссасини ўзгартириш.

Корхоналардаги меҳнат унумдорлигининг ўзгариши хусусан унинг ўсиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Меҳнат унумдорлигини ўсиши қуйидаги формула ёрдамида аниқланади.

$$DP = \frac{100 \Delta B + \Delta P_n}{100 - P_n},$$

Бунда: ΔB - корхонада жорий даврда ишлаб чиқарилаётган
маҳсулот ҳажмининг ўсиши, %;

ΔP_n - корхона ходимларининг фоизлардаги
ўзгариши, %.

Иш вақти фондидан самарали фойдаланиш ҳисобига меҳнат унумдорлигининг ошиши қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$DP = \frac{\Phi_{c1} - \Phi_{n0}}{\Phi_{c0}} \times 100$$

Бунда Φ_{c1} , Φ_{c0} - мос равишда базис ва режалаштираётган
даврдаги бир ишчининг самарали йиллик
иш вақти фонди, киши - соат.

Шуни таъкидлаш керакки, қўшимча эришилган меҳнат унумдорлиги кўрсаткичи ишлаб чиқариш омиллари ва мавжуд меҳнат бозорига боғлиқ.

Корхона қанча ишчи ёллаши керак, деган саволга жавоб топиш учун меҳнатга бўлган талаб нархини, яъни иш ҳақи даражасини аниқлаши керак.

Ишлаб чиқариш омиллари, шу жумладан меҳнат ресурсларига бўлган талаб - меҳнат унумдорлигига боғлиқ.

Қўшимча эришилган (чегарали) меҳнат унумдорлиги деганда бошқа тенг шароитларда ҳар бир қўшимча жалб қилинган меҳнат бирлиги ҳисобига маҳсулот чиқариш ҳажмининг ошиши тушунилади.

Демак, оптималлаштириш заруратидан келиб чиқиб корхонадаи бошқариш барча ресурсларни алмаштиришни ёки меҳнат сарфини қисқартиришни талаб қилади. Уларни бунга ҳеч ким мажбур қилмайди, балки рақобат соладиган хавф улрни шунга интиптиради.

Рақобат шароитида ортиқча ишчи кучи, ишсизлик муаммоси юзага келади. Бундай ҳолатда ишчи кучидан рационал фойдаланиш корхона учун қандай аҳамиятли бўлса, давлат бошқарув органлари учун ҳам шундай аҳамият касб этади.

Мисол. Базис даврида корхонада товар-маҳсулотининг таннархи 400,0 млн. сўм.и ташкил этди. Ҳисобот даврида меҳнат унумдорлигини 7%га ва ўртача иш ҳақини 5%га ошириш кўзда тутилган. Доимий харажатлар миқдори ўзгармас шароитда ишлаб чиқариш ҳажми 9%га ошади. Маҳсулот таннархида иш ҳақи - 23%ни, доимий харажатлар - 20% ни ташкил этади.

Таннархнинг неча фоизга пасайганлигини ва келтирилган омиллар таъсирида қилинган тежам ҳажмини аниқлаш керак.

Ечим:

1. Меҳнат унумдорлигининг ошиши ва иш ҳақининг ошиши ҳисобига маҳсулот таннархининг пасайиши:

$$C_{\text{режт}} = \left(1 - \frac{Y_{\text{иш ҳақ. реж.}}}{Y_{\text{реж}}}\right) \cdot D_{\text{реж}} = \left(1 - \frac{1,05}{1,07}\right) \cdot 23\% = 0,46\%$$

2. Доимий харажатлар ўзгармаган ҳолда ишлаб чиқариш ҳажмининг ошиши натижасида маҳсулот таннархининг пасайиши:

$$C_{\text{о.т}} = \left(1 - \frac{Y_{\text{и/ч.р.}}}{Y_{\text{и/ч.х.}}}\right) \cdot D_{\text{реж}} = \left(1 - \frac{1}{1,09}\right) \cdot 20\% = 1,6\%$$

3. Иккала омил таъсири натижасида маҳсулот таннархининг пасайиши:

$$0,46\% + 1,6\% = 2,06\%$$

4. Маҳсулот таннархининг пасайиши натижасида эришилган тежам:

$$\Xi = \frac{400,0 \times 2,06}{100} = 8,24 \text{ млн.руб.}$$

9.4. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг қоидалари, шартлари ва корхонада иш ҳақини тартибга солиш

Ишчиларга иш ҳақи тўлаш - бу ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этадиган меҳнат ресурсларининг нархидир. У сарфланган меҳнат миқдори ва сифати билан белгиланади, лекин унга талаб ва таклиф, мавжуд конъюнктура, ҳудудий жиҳатлар, қонуний ҳужжатлар каби соф бозор омиллари ҳам таъсир қилади. Масалан, АҚШда минимал иш ҳақи, ҳамда вақтбай ставкалар қонун билан тартибга солинади.

Бозор иқтисодиётида иш кучи бозори мавжуд бўлади. Унда меҳнат ресурслари ҳудуд бўйича силжийди, талаб бор жойда меҳнат тўпланади, таклиф кўп бўлган жойлардан эса меҳнат бошқа жойларга силжийди. Бу омиллар мажмуаси муайян иш ҳақи шаклланади. Бозор шароитида иш ҳақи тўлаш масалалари бошқа тушунчаларига асосланган.

Социалистик жамиятда меҳнат қилиш ва дам олиш ҳуқуқи давлат томонидан кафолатланар эди. Ҳозир эса бозор бу жараённи натижаларини тан олса ҳам, у сусайтирилган. Жамоа ҳам, алоҳида ишчи ҳам шахсий истеъмол учун улар яратган ва бозорда сотадиган ижтимоий маҳсулотнинг бир қисмини олиш имкониятига эга.

Демак, истеъмолчи томонидан тан олиниши ва бозор конъюнктураси ҳолати - жамоа ва алоҳида ишчининг даромад даражасини аниқлайдиган икки омил ҳисобланади. Бундай вазиятда ишлаб чиқарувчиларнинг кенг аҳоли қатламларига боғлиқлигини оширади, бу билан биргаликда яратилган маҳсулот натижалари учун маъсулиятни, сифат ва нарх даражасини оширади.

Меҳнат бўйича тақсимлашга ёндашув ўзгаради. Тенг иш учун тенг иш ҳақи асосида харажатлар, яъни иш вақти соатлари сони ва малака даражаси эмас, балки меҳнат натижалари - бозорда меҳнат маҳсулотининг товар сифатида тан олиниши ётади. Товар сотишдан

олинган маблағлар товар ишлаб чиқарувчилар меҳнатининг миқдори ва сифатини баҳолаш учун юқори мезонга ва шахсий даромадларнинг асосий манбаига айланади.

Бозор шароитида иш кучи ҳаракати кучаяди. У бир қатор омилларга боғлиқ. Бозорда товар номенклатураси ва сифатига янги талаблар пайдо бўлиши сабабли корхоналар фаолияти ўзгаради; бир хиллари йўқолади, бошқалари пайдо бўлади. Муҳим омил - миграция жараёнларидир. Ходимнинг битта жамоада ва битта иш жойида барқарорлиги ўтмишда қолмоқда: бозор шароитида ишчи ўз қобилиятларини тўлиқроқ намоён қилиш имконияти мавжуд иш жойини излайди. Аммо салбий жиҳатлар ҳам пайдо бўлади, яъни - ишончсизлик ва хавотирланиш ҳисси ва ниҳоят, энг муҳими ишсизлик имконияти.

Тадбиркор ўз фаолиятида ишлаб чиқаришга жалб этиладиган ҳар бир омилни ҳаққини тўлайди. У асбоб, машина, ускуналар, хом ашёни харид қилади ва ишлаб чиқаришни бошлаш учун, иш кучини ёллайди. Меҳнат учун тўлов - иш ҳақи ҳисобланади. Бир томондан, иш ҳақи ишчининг жисмоний ва ақлий кучларини қоплаши лозим, бошқа томондан - ишчи ўз иш ҳақини бошқа шунга ўхшаш корхонада шундай меҳнат тўлови билан солиштирганда ўзини зарар кўрган деб ҳис қилмаслиги лозим. Лекин тадбиркорни ташқи хусусиятини бир қатор омиллар чеклайди, яъни;

- давлат томонидан белгиланган минимал иш ҳақи даражаси;
- тадбиркор ва ишчилар жамоаси ўртасидаги шартнома шартлари;
- касаба уюшмалари талаблари.

Иш ҳақи тўловини ташкил этишда тадбиркор қуйидагиларни амалга ошириши лозим:

- ишчиларга иш ҳақи тўлаш шакли ва тизимини аниқлаш;
- ишчилар, мутахассислар, бошқаруви ходимлари учун лавозим окладлари тизимини ишлаб чиқиш;
- ишчилар ва бошқарув ходимлари учун қўшимча тўловлар миқдорларини аниқлаш ва мезонларни ишлаб чиқиш.

Тадбиркорлар у ёки бу иш ҳақи шакли ёки тизимини танлаш борасида кенг имкониятларга эга, мукофот ва рағбатларни аниқлашда эса улар янада кенгаяди. Лекин раҳбар санъати мавжуд воситалардан муайян корхона, бу корхонада ишлайдиган ходимларга мос келадиганларини танлаб олишдан иборат.

2. Иш ҳақи тўлаш шакллари ва тизимлари турли мулк шаклидаги корхоналарда иш ҳақи тўловининг икки шакли кенг тарқалган: ишбай - ҳар бир маҳсулот бирлиги ёки бажарилган иш ҳажми

учун тўлов; ва вақтбай - ишлаган вақти учун тўлов, бу вақт тариф сеткасида кўзда тутилган норматив бўйича аниқланади.

Ҳам ишбай, ҳам вақтбай иш ҳақини тизими 9.4.1-чизмада ифодаланган.

Ишбай иш ҳақини қўллаш қуйидагиларга олиб келса, уни қўллаш тавсия этилмайди:

- маҳсулот сифатининг ёмонлашишига;
- технологик режим бузилишига;
- ускуналарга хизмат кўрсатишнинг ёмонлашишига;
- техника хавфсизлиги талабларининг бузилишига;
- хом-ашё ва материалларнинг ҳаддан ташқари кўп сарфланишига.

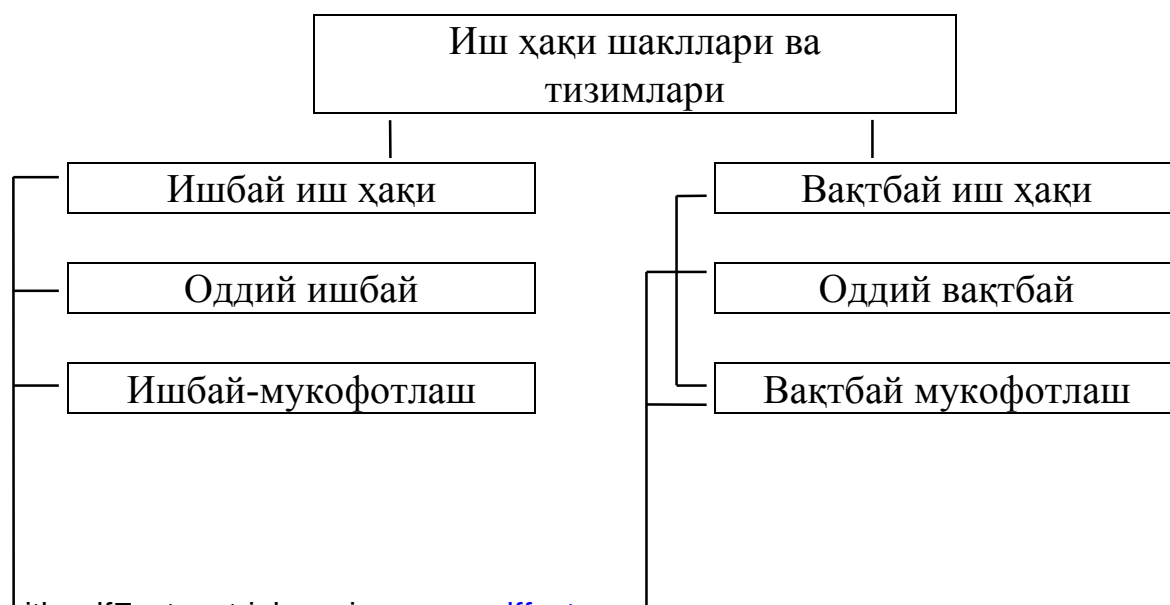
Вақтбай иш ҳақини қўллаш шарт-шароитлари:

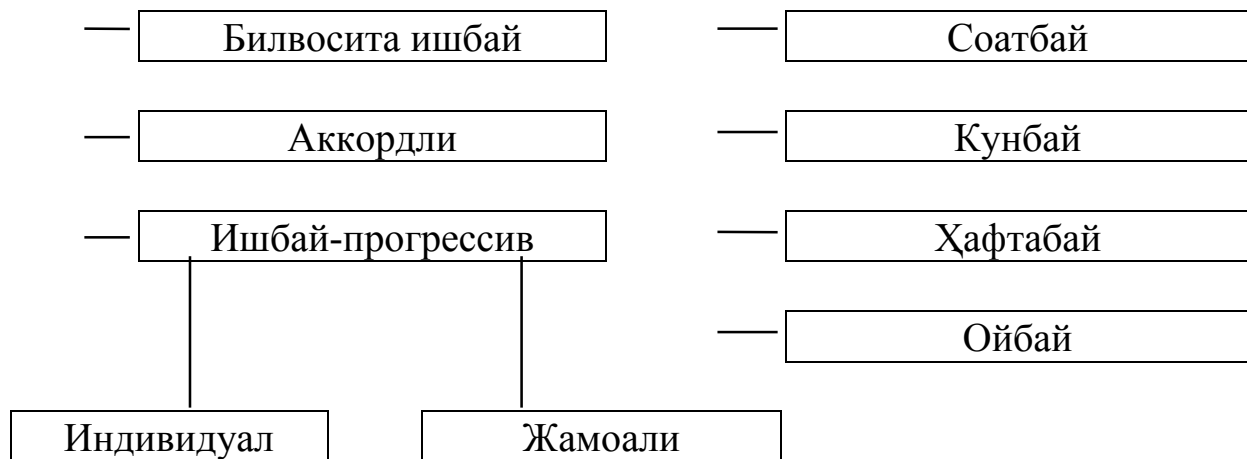
- маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш имкониятининг йўқлиги;
- ишлаб чиқариш жараёни қатъий регламентлаштирилган;
- ишчининг вазифаси технологик жараённи назорат қилишдан иборат;
- ишлаб чиқаришни кўпайтириш маҳсулот сифатининг бузилишига олиб келиши мумкин.

Ҳар бир корхонада ишлаб чиқариладиган маҳсулот хусусияти, у ёки бу технологик жараёнлар мавжудлиги, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этиш даражасига боғлиқ ҳамда у ёки бу иш ҳақи шакли қўлланилади. Масалан, агар фақат ишбай мукофотлаш ёки ишбай-прогрессив бўлиши мумкин, лекин агар аккордли тизимни қўлласа, самарадорлик ошади. Битта корхонада цехлар бўйича муайян маҳсулот турини ишлаб чиқаришга боғлиқ ҳолда қўлланиладиган иш ҳақи вариантлари турлича бўлиши мумкин.

9.4.1-чизма

Иш ҳақи шакллари ва тизимлари

У ёки бу шаклни қўлаганда иш ҳақи қандай аниқланишини кўриб чиқамиз.

Бевосита ишбай ёки оддий ишбай тизимда меҳнат ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлиги учун ҳисоблар бўйича тўланади. Маҳсулот ёки иш бирлиги учун индивидуал ишбай расценка қуйидагича $I_{и.х}$ - аниқланади:

$$I_{и.х} = \frac{I_c}{M_c} \quad \text{ёки} \quad \frac{I_c}{t_m}$$

Бу ерда: I_c - бажариладиган иш разрядига мувофиқ белгиланадиган соатбай тариф ставкаси, сўм/соат;

M_c - бу маҳсулотни ишлаб чиқаришнинг соатбай нормаси;

t_m - маҳсулот (иш) бирлиги учун вақт меъёри, соат.

Ишчининг умумий иш ҳақи миқдори ишбай расценкани ҳисоб даврида ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдorigа кўпайтириш йўли билан аниқланади.

Ишбай мукофотлаш тизимида ишчи иш ҳақини бевосита ишбай раценкалар бўйича олади ва қўшимча равишда мукофот олади. Лекин бунинг учун мукофотлаш кўрсаткичлари аниқ белгиланиши ва улар ҳар бир ижрочига етказилиши лозим. Янги қабул қилинган ишчилар бу ҳақда хабардор қилинишларини назорат қилиш муҳим. Бундан ташқари, бу кўрсаткичларни бажариш ва ортиғи билан бажариш учун мукофот миқдори белгиланиши лозим. Булар қуйидаги кўрсаткичлар бўлиши мумкин: ишлаб чиқариш унумдорлигини ўсиши; ишлаб чиқариш ҳажмининг ошиши; техник жиҳатдан асосланган ишлаб чиқариш меъёрларининг бажарилиши ва меъёрланган меҳнат

сиғимининг камайиши, ишлаб чиқариш топшириқлари, шахсий режаларнинг бажарилиши; маҳсулот сифати ва навини ошириш; маҳсулотларни камчиликсиз яратиш; яроқсиз маҳсулотларни ишлаб чиқаришга йўл қўймаслик; норматив-техник ҳужжатлар, стандартларга риоя қилиш; хом ашё, материаллар, инструментлар, мойлаш материаллари ва бошқа моддий бойликларни тежаш.

Кўрсаткичлар миқдорини кўпайтириш мумкин, у ёки бу кўрсаткичнинг қўлланилиши у ёки бу корхонада вужудга келган муайян ишлаб чиқариш шарт-шароитлари билан аниқланади. Лекин бу кўрсаткичлар рўйхати жуда катта бўлмаслиги лозим, яъни беш-еттита кўрсаткич, ундан кўпини ишчи эсда сақлай олмайди.

Билвосита ишбай тизимда ишчининг иш ҳақи у хизмат кўрсатадиган ишчиларга бевосита боғлиқ. Бу тизим асосий ишчилар учун эмас, балки ёрдамчи ишчилар учун қўлланилади.

Билвосита ишбай расценка I_6 қуйидагича аниқланади:

$$I_{6.6} = \frac{I_c}{M_c \times I}$$

Бу ерда: I_c - билвосита ишбай тизим бўйича иш ҳақи оладиган ишчининг тарифли соатбай ставкаси, сўм;

M_c - маҳсулот бирлигида хизмат кўрсатаётган битта ишчининг соатбай ишлаб чиқариш нормаси;

I - хизмат кўрсатилаётган ишчилар сони - хизмат кўрсатиш нормаси.

Умумий иш ҳақи ёки ёрдамчи ишчи ставкасини хизмат кўрсатилаётган ишчилар меъёрларини бажаришнинг ўртача фоизга кўпайтириш, ёки билвосита ишбай расценкани хизмат кўрсатилаётган ишчиларнинг ҳақиқий ишлаб чиқарган маҳсулоти миқдorigа кўпайтириш йўли билан аниқланади.

$$I_{y.m.x} = I_c \times X_{ис} \frac{y}{100}$$

Бу ерда: $I_{y.m.x}$ - ишчининг умумий иш ҳақи, сўм;

I_c - ёрдамчи ишчининг билвосита ишбай иш ҳақиға ўтказилган соатбай тариф ставкаси,

сўм;

$X_{и.с.}$ - ушбу ишчи томонидан ҳақиқий ишланган киши - соат миқдори;

$У$ - ушбу ишчи томонидан хизмат кўрсатилган ишчи, объектлар, агрегатларнинг ишлаб чиқариш меъёрларини бажаришнинг ўртача фоизи.

$$I_{у.м.х} = \sum I_{а.δj} \times M_{ij}$$

Бу ерда: $I_{а.δj}$ - j -чи хизмат кўрсатиладиган ишчи томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлиги учун билвосита ишбай расценка, сўм;

M_{ij} - мазкур даврида j -чи хизмат кўрсатиладиган ишчи томонидан мос ўлчов birlikларида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳақиқий миқдори.

Аккордли-ишбай иш ҳақида расценка амалдаги вақт меъёрлари ёки ишлаб чиқариш ва расценкалар меъёрлари асосида бутун иш ҳажмига белгиланади. Бу иш ҳақи тўлови тизимида ишчилар ишни бажариш муддатларини қисқартирганлиги учун мукофотланади. Бу ушбу тизимнинг меҳнат унумдорлиги ўсишида рағбатлантирувчи ролини кучайтиради.

Ишбай-прогрессив тизимда ишчининг меҳнати бевосита ишбай расценкалар бўйича меъёрларни бажариш доирасида, меъёрдан ортиқ ишлаб чиқаришда эса оширилган расценкалар бўйича тўландаи.

Ишбай прогрессив иш ҳақида ишчининг иш ҳақи қабул қилинган прогрессив тўлов тизимида боғлиқ ҳолда қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$I_{пи.х} = I_{ан} + (I_{а.с} (J_n - J_{баз.даражз})] DK/J_i$$

Бу ерда: $I_{төл}$ - бевосита ишбай расценкалар бўйича ҳисобланган асосий иш ҳақи суммаси, сўм;

$I_{ан}$ - прогрессив тизим бўйича тўланадиган иш (маҳсулот) қисми учун бевосита ишбай расценкалар бўйича ҳисобланган ишбай иш ҳақи суммаси, сўм;

J_m - ишчи томонидан ишлаб чиқариш меъёрларининг бажарилиши, %;

$J_{\text{баз.дараж}}$ - оширилган расценкалар бўйича тўловлар қўлланиладиган ишлаб чиқариш меъёрларини асос даражаси, %;

ΔK - маҳсулот ишлаб чиқариш учун ишбай расценка белгиланган меъёрга нисбатан қанчалик ошишини кўрсатадиган коэффициент;

Ишбай прогрессив иш ҳақи тўлови қўлланилганда меъёрий бошланғич асосга, расценкаларни ошириш шкалалар самарадорлигини оширишга, маҳсулотни ишлаб чиқариш ва ҳақиқий ишланган вақтнинг ҳисобини олишга катта эътибор бериш керак.

Ишбай иш ҳақи тўлаш шакли ҳар бир муайян ишчи учун алоҳида қўлланилиши мумкин, шунингдек жамоа шаклига эга бўлиши мумкин.

Меҳнат тўловининг пудратли шакли кенг тарқалган. Унинг моҳияти шартнома тузишдан иборат. Шартнома бўйича бир томон маълум иш бажарилишини ўз зиммасига олади, пудрат олади, бошқа томон буюртмачи эмас, бу ишни тўлаш мажбуриятини ўз зиммасига олади. Ишчилар гуруҳининг иш ҳақи $I_{\text{гр}}$ ишлаб чиқариладиган маҳсулот учун бригадала ишбай расценкани $I_{\text{гр}}^{\text{иб}}$ гуруҳ томонидан ҳақиқий бажарилган иш ҳажмига $M_{\text{гр}}^{\text{хак.}}$ кўпайтириш билан аниқланади:

$$Z_{\text{гр}}^{\text{иб}} M_{\text{гр}}^{\text{хак.}}$$

Агар бригада турли хил ишларни бажарса ва улар турли хил расценкалар бўйича баҳоланса, бу ҳолда гуруҳнинг умумий иш ҳақи қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$I_{\text{гр}} = \sum I_{\text{гр}}^{\text{иб}} M_{\text{гр}}^{\text{хак.}}$$

Бунда i индекси эса муайян иш турини ва бу иш турининг муайян расценкасини билдиради.

Вақтбай иш ҳақида ишчи ишланган иш миқдорига боғлиқ ҳолда пул мукофотини олади. Аммо меҳант оддий ва мураккаб, юқори ва паст малакали бўлиши мумкинлиги сабабли меҳнатни меъёрлаш зарур бўлиб, у тариф тизимлари ёрдамида амалга оширилади. Тариф тизимининг қуйидаги таркибий элементлари мавжуд:

- тариф ставкаси - вақти бирлиги учун турли хил ишчи гуруҳлари ва тоифаларининг мутлоқ иш ҳақи миқдори. Минимал тариф ставкаси, ёки биринчи разрядли тариф ставкаи бошланғич асос

ҳисобланади. У оддий меҳнат тўлови даражасини белгилайди. Тариф ставкаси соатбай, кунбай бўлиши мумкин;

- тариф сеткалари малака даражасига боғлиқ ҳолда иш ҳақидаги нисбатларни белгилаш учун хизмат қилади. Бу тариф разрядлари ва уларга мос тариф коэффициентлари йиғиндисидир. Қуйи разрядли тариф коэффициенти бирга тенг қилиб қабул қилинади. Кейинги разрядларнинг тариф коэффициентлари мос тариф ставкалари биринчи разрядли тариф ставкасидан нисбатан неча марта кўплигини кўрсатади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 28 декабр 590-сонли Қарори билан тасдиқланган қуйидаги “Меҳнатга ҳақ тўлашни ягона тариф сеткаси” амал қилмоқда. Унга кўра

Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ягона тариф сеткаси

Разряд	Тариф коэффициенти	Разряд	Тариф коэффициенти
0	1,000	12	3,012
1	1,370	13	3,208
2	1,475	14	3,412
3	1,590	15	3,623
4	1,714	16	3,841
5	1,846	17	4,066
6	1,988	18	4,297
7	2,139	19	4,534
8	2,299	20	4,774
9	2,466	21	5,017
10	2,641	22	5,265
11	2,823		

Юқорида келтирилган меҳнатга ҳақ тўлашнинг ягона тариф сеткаси нодавлат секторидаги корхоналар учун тавсиявий характерга эга. Амалда нодавлат корхоналардаги ишчи-хизматчиларни меҳнатига ҳақ тўлашни асослаш, тўғри йўлга қўйиш, иш ҳақини рағбатлантирувчи омилга айлантириш мақсадида ўзлари мустақил равишда мавжуд имкониятлардан келиб чиқиб меҳнатга ҳақ тўлашнинг ягона тариф сеткасини ишлаб чиқадиладар. Масалан, Самарқанд туманидаги Матлубот савдо акционерлик жамиятининг савдо ишлаб чиқариш корхоналаридаги ишчиларни иш ҳақини ҳисоблашда кундаги меҳнатга ҳақ тўлашнинг ягона тариф сеткаси ишлаб чиқарилган ва қўланилмоқда.

Меҳнатга ҳақ тўлаш разрядлари	Бошланғич разрядга нисбатан тариф коэффициентлари	Меҳнатга ҳақ тўлаш разрядлари	Бошланғич разрядга нисбатан тариф коэффициентлари
0	1,00	12	2,32
1	1,51	13	2,42
2	1,55	14	2,54
3	1,60	15	2,66
4	1,65	16	2,80
5	1,71	17	2,96
6	1,78	18	3,13
7	1,86	19	3,31
8	1,94	20	3,51
9	2,03	21	3,73
10	2,12	22	3,97
11	2,22		

Вақтбай иш ҳақи икки тизимга эга: оддий вақтбай ва вақтбай мукофотлаш.

Оддий вақтбай тизимда ишчининг иш ҳақи I_0 мазкур разрядли ишчининг соатбай (кунбай) тариф ставкасини I_c мазкур даврда ишланган вақтга кўпайтириш йўли билан топилади, яъни $I_0 = I_c \cdot t_{\text{ишчи}}$. Ойбай меҳнат тўловида ишчининг вақтбай иш ҳақи қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$I_x = \frac{I_{\text{ох}}}{t'_{\text{иш}} \cdot t_{\text{иш.соат.ҳақ}}}$$

Бу ерда: $I_{\text{ох}}$ - ойлик вақтбай иш ҳақи, сўм;

$t'_{\text{ишчи}}$ - мазкур ойда график бўйича ишчи соатлар сони;

$t_{\text{и.с.ҳ}}$ - ишчи томонидан ҳақиқий ишланган соатлар миқдори.

Раҳбарлар, мутахассислар ва хизматчилар учун лавозим окладлари тизими фойдаланилади. Лавозим оклади - эгалланган лавозимга мувофиқ белгиланган иш ҳақининг мутлоқ миқдори. У ёки бу тизимни қўллашни самарадорлигини ошириш учун таҳлилий ҳисоблар ўтказиш зарур.

Тариф ва окладлар бўйича иш ҳақи тўлаш шароитида тенглаштиришдан воз кечиш, алоҳида ишчи ва барча жамоа манфаатлари ўртасидаги зиддиятни бартараф этиш мураккабдир.

Меҳнатни рағбатлантириш ва ташкил этишни мукаммаллаш-тиришнинг варианти ҳисобланган тарифсиз иш ҳақи тизимини кўриб чиқамиз. Бозор иқтисодига ўтиш шароитида бу тизим кўпгина корхоналарда қўлланилади. Мазкур тизим бўйича директордан ишчига барча ходимлар иш ҳақи иш ҳақи фонди (ИХФ)да ишчи улушини ифодалайди. Бу шароитларда ҳар бир ишчининг ҳақиқий иш ҳақи бир қатор омилларга боғлиқ:

- ишчининг малака даражаси;
- меҳнатда иштирок этиш коэффициенти (МИК);
- ҳақиқий ишланган вақт.

Корхона ишчисининг малака даражаси меҳнат жамоасининг барча аъзоларига белгиланади ва ўтган давр учун ишчининг ҳақиқий иш ҳақининг шу даврда корхонада вужудга келган минимал иш ҳақи даражасига нисбати сифатида аниқланади. Ҳозирги кунда ишлаб чиқариш корхоналари кўпинча бошқа давлатларда масалан, Россия федерациясида ишчиларни малака даражаси (иш ҳақини аниқлашда) аниқлаш ва уни рағбатлантиришга қаратилган малака даражаси тизими кенг қўлланилмоқда.

Бунда барча ишчилар ишчининг малака даражаси ва турли касбдаги ишчиларга қўйилган талаблардан келиб чиққан ҳолда ўнта малакавий гуруҳлар бўйича тақсимланади (9.4.1-жадвал).

Малакали даражалари тизими малакали меҳнатни моддий рағбатлантириш учун кенг имкониятлар яратади.

Ишчининг малака даражаси унинг меҳнат фаолияти мобайнида ошиши мумкин. Мутахассис ёки ишчини мос малакавий гуруҳга киритиш тўғрисидаги масалани Меҳнат жамоаси қўмитаси ёки раҳбар тамонидан тайинланган махсус “Аттестация” комиссияси ҳал қилади, яъни коэффициент белгилайди.

9.4.1-жадвал

Малака даражалари тизими

№	Малакавий гуруҳ	Малака бали
1.	Корхона раҳбари	4,5
2.	Бош муҳандис	4,0
3.	Директор ўринбосари	3,6
4.	Бўлим бошлиқлари	3,25
5.	Бош мутахассислар	2,65
6.	Мутахассислар ва юқори малакали ишчилар	2,5
7.	Иккинчи тоифали мутахассис-лар ва малакали ишчилар	2,1

8.	Учинчи тоифали мутахассислар ва малакали ишчилар	1,7
9.	Мутахассислар ва ишчилар	1,3
10.	Малакасиз ишчилар	1,0

Меҳнатга иштирок этиш даражаси корхонадаги барча ишчиларга, шу жумладан директорга ҳам белгилайди. Раҳбарият ва меҳнат жамоаси қўмитаси тамонидан тасдиқланади.

Меҳнат тўловининг тарифсиз тизимида иш ҳақи ҳисоби қуйидаги кетма-кетликда аниқланади:

1. ҳар бир ходим (бўлим, цех, участка, бригада) томонидан ишланган баллар миқдори B_i);

$$B_i = M_d \times N \times \text{МИК}$$

Бу ерда: M_d - малака даражаси;

N - ишланган киши-соат миқдори.

2. бўлимнинг барча ишчилари томонидан ишланган балар умумий суммаси B_n :

$$B_n = \sum B_e$$

3 битта балл тўловига тўғри келадиган иш ҳақи улуши (сўм) b_1 ;

$$b_1 = \frac{\text{ИХФ}}{A}$$

4. бўлимларни алоҳида ишчиларининг иш ҳақиси $ИИ_x$.

Мисол, цехнинг бир ойлик иш ҳақи фонди 60000 сўмни ташкил этди. Цех ишчилари тамонидан ишланган балларни? Умумий сони $B=720$.

Бир баллга тўғри келадиган ИХФ улуши $d=60000/720=83,3$ сўм.

Цех ишчиларининг ҳақиқий иш ҳақини ҳисоблаш тартиби қуйидагича бўлади (9.4.2-жадвал).

9.4.2-жадвал

Ҳақиқий иш ҳақи ҳисоби

Малака даражаси M_d	Ишланган киши-соат миқдори I	Меҳнатга иштирок этиш ко-эффици-	Баллар миқдори B ($M_d \cdot I \cdot \text{МИК}$)	Иш ҳақи фонди улуши, сўм.	Ҳақиқий иш ҳақи ($B \cdot d$)
--------------------------	-----------------------------------	----------------------------------	---	---------------------------	------------------------------------

		енти МИК		d	
1,3	180,5	1,1	285,1	83,3	23663
2,5	120,0	0,9	270	83,3	22491
2,1	160	1,02	342,4	83,3	28549

Бу тизим бир хил малака даражасида, разрядда ИХФни тақсимлаш нисбатларини ўзгартиради. Бир ишчиларнинг иш ҳақиси ошиши, бошқаларники эса камайиши мумкин. Натижада ишчилар ўртасида иш ҳақини тақсимлашда ижтимоий адолат таъминланади, тарифли тизимда эса бунга эришиш мумкин эмас.

Айтиб ўтиш лозимки, бозор иқтисодиёти шароитида ишнинг муҳим кўрсаткичи - маҳсулот ва хизматларни сотиш ҳажмидир. Шунинг учун сотиш ҳажми қанчалик кўп бўлса, корхона шунчалик самарали ишлайди ва иш ҳақи сотиш ҳажмига боғлиқ ҳолда ўзгартирилиши мумкин. Бу бошқарув ходимлари ва ёрдамчи ишчилар учун айниқса муҳим, чунки бу икки тоифадаги ишчилар маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига унчалик узвий боғлиқ эмас.

Бошқарув ходимлари иш ҳақини тўғирлашни тахминий шкаласи қуйидагича бўлиши мумкин (9.4.3-жадвал).

9.4.3-жадвал.

Иш ҳақини тўғирлаш шкаласи

№	Лавозим	Тўлов фоизи	Эслатма
1.	Корхона директори	1,5	Сотиш ҳажмидан
2.	Ишлаб чиқариш бўйича директор ўринбосари	80	Директор учун ҳисобланадиган тўловидан
3.	Директорнинг моддий-техник таъминот бўйича ўринбосари	80	Директор учун ҳисобланадиган тўловидан
4.	Бош бухгалтер	80	Директор учун ҳисобланадиган тўловидан
5.	Товар-моддий бойликларни ҳисобга олиш	80	Бош бухгалтерлар учун ҳисобланадиган тўловидан
6.	Бухгалтер-кассир	80	Бош бухгалтер учун ҳисобланадиган тўловидан
7.	Иқтисодчи	75	Директор учун ҳисобла-

			надиган тўловидан
--	--	--	-------------------

Кўриб чиқилган вариантда қатъий окладлар белгиланмайди, тўлов эса ҳар ой сотилган маҳсулот ҳажмига боғлиқ ҳолда ўзгартирилади. Тарифсиз иш ҳақи тизимининг бир тури шартнома тизими, яъни иш берувчи ва бажарувчи ўртасида маълум муддатга шартнома тузиш ҳисобланади. Шартномада меҳнат шарт-шароитлари, томонлар ҳуқуқ ва мажбуриятлари, иш тартиби, иш ҳақи даражаси, шунингдек шартноманинг амал қилиш муддати белгиланади. Шартномада тамонлардан бири шартномани бекор қилганда рўй бериши мумкин бўлган оқибатлар ҳам баён этилади. Шартнома ҳам ишчининг корхонада ишлаш муддати (вақтбай иш ҳақи), ҳам ишчи маълум вақтда бажариши лозим бўлган муайян топшириқни (ишбай иш ҳақи) ўз ичига олиши мумкин.

Шартнома тизимининг афзаллиги-корхонада ҳам ишчи, ҳам раҳбарлар ҳуқуқ ва мажбуриятларининг аниқ тақсимланишини таъминлайди ҳамда етарли даражада самарали ҳисобланади.

Таянч иборалар: меҳнат, меҳнат ресурслари, меҳнат жамоаси, меҳнат муносабатлари, инсоний капитал, кадрлар, тадбиркор, кадрлар қўнимсизлиги, меҳнат тақсимооти, меҳнат шартномаси, мутахассислар, хизматчилар, ходимлар, меҳнат жамоаси, меҳнат унумдорлиги, иш куни фотографияси, иш вақтини хронометражи, меҳнатни меъёрлаш, меҳнат самарадорлиги, иш ҳақи, иш ҳақи шакли, иш ҳақи тизими, тариф тизими, тариф сеткаси, тариф ставкаси, тариф коэффициенти.

Такрорлаш учун саволлар

1. Меҳнатга таъриф беринг.
2. Меҳнат муносабатлари нимани билдиради?
3. Ходимлар сиёсати қандай мақсадларга йўналтирилади?
4. Ишчиларга нималарга таъминланиши шарт?
5. Меҳнат тақсимооти нима?
6. Меҳнатни меъёрлаш деганда қандай жараённи тушунасиш?
7. Меҳнат унумдорлиги деганда нимани тушунасиш? У қандай аниқланилади?
8. Меҳнат унумдорлиги концепцияси нима?

9. Меҳнат унумдорлигини ошириш тамойилларини айтиб беринг?
10. Меҳнат самарадорлиги кўрсаткичлари таснифини тушунтиринг.
11. Меҳнат унумдорлигини ошириш йўллари айтинг.
12. Иш ҳақи нима?
13. Иш ҳақи шакллари қанақа?
14. Иш ҳақи тизими нималардан иборат?
15. Ягона тариф сеткаси моҳиятини тушунтириб беринг?.

Х-боб. КОРХОНАНИНИНГ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ФАОЛИЯТИ, ХАРАЖАТЛАРИ ФОЙДАСИ ВА РЕНТАБЕЛЛИГИ

Режа:

- 10.1. Харажатлар тўғрисида тушунча ва уларнинг таснифи.
- 10.2. Фойда ва уни шакллантириш манбалари, фойдани тақсимлаш тартиби ва уни кўпайтириш йўллари.
- 10.3. Рентабелликнинг иқтисодий мазмуни ва кўрсаткичлари.
- 10.4. Фойда ва рентабелликга таъсир қилувчи омиллар.

10.1. Харажатлар тўғрисида тушунча ва уларнинг таснифи

Ишлаб чиқариш корхоналари фаолияти моддий ва меҳнат харажатлари билан боғлиқ. Харажатларнинг асосий ҳиссаси маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлади. Ишлаб чиқаришнинг жами харажатлари маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархини ташкил этади ва унга қараб ишлаб чиқарилаётган маҳсулот корхонага қанчага тушаётганини аниқлаш мумкин.

Ишлаб чиқариш корхоналари маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ харажатларни ҳам амлга оширишади. Бундай харажатлар ишлаб чиқаришдан ташқари ёки тижорат харажатлари ҳам дейилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган “Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом”га мувофиқ корхоналарнинг харажатлари қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар;

- ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган, бироқ асосий фаолиятдан олинган фойдада ҳисобга олинадиган ҳамда давр харажатларига киритиладиган харажатлар;

- корхона умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда ёки зарарларни ҳисоблаб чиқишда ҳисобга олинадиган корхонанинг молиявий фаолияти бўйича харажатлари;

- фавқулодда зарарлар.

Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар.

Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатлар уларнинг иқтисодий мазмунига кўра қуйидаги элементлар билан груҳларга ажратилади:

- ишлаб чиқариш моддий харажатлари (қайтариладиган чиқитлар қиймати чиқариб ташланган ҳолда);

- ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;

- ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғурта ажратмалари;

- асосий фондлар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси;

- ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

Маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқариш харажатларининг энг йирик элементи - моддий харажатлардир. Маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқариш таннархи таркибида уларнинг ҳиссаси 60-90 фоизни ташкил этиши мумкин.

Ишлаб чиқариш билан боғлиқ моддий харажатларга қуйидагилар тегишли бўлади:

- маҳсулот тайёрлашда (ишларни бажаришда, хизматлар кўрсатишда) зарур таркибий қисм ҳисобланган четдан сотиб олинадиган хом ашё ва материаллар;

- нормал технология жараёнини таъминлаш ва маҳсулотларни ўраш, маҳсулот (иш, хизмат)лар ёки бошқа ишлаб чиқариш эҳтиёжларига сарфланадиган (асбоб-ускуналар, бинолар, иншоотлар ва бошқа асосий воситалар синовини ўтказиш, назорат қилиш, сақлаш, тузатиш ва улардан фойдаланиш учун) материаллар, шунингдек асбоб-ускуналарни тузатиш учун эҳтиёт қисмлар, инструментлар, мосламалар,

инвентар, приборлар, лаборатория асбоб-ускуналари ва асосий фондларга кирмайдиган бошқа меҳнат воситаларининг эскириши, махсус кийим-бош ва бошқа арзон баҳо ашёларнинг эскириши;

- сотиб олинadиган, келгусида ушбу корхонада монтаж қилинадиган ёки қўшимча ишлов бериладиган бутловчи буюмлар ва ярим тайёр маҳсулотлар;

- ташқи юридик ва жисмоний шахслар, шунингдек корхонанинг ички таркибий бўлинмалари томонидан бажариладиган фаолиятнинг асосий турига тегишли бўлмаган ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган ишлар ва хизматлар;

- табиий хом ашё (ер рекультивациясига ажратмалар, ихтисослаштирилган юридик шахслар томонидан амалга ошириладиган ерни рекультивация қилиш ишларига ҳақ тўлаш), илдизи билан бериладиган дарахтга ҳақ тўлаш, саноат корхоналари томонидан сув хўжалиги тизимида белгиланган лимитлар доирасида ва ундан ортиқ олинadиган сув учун ҳақ тўлаш. Саноатнинг хом ашё тармоқлари учун ёғоч тахта материаллардан ёки фойдали қазилмалардан (рудадан) фойдаланишга ҳуқуқларнинг амортизация қилинадиган қиймати ёки атроф муҳитни тиклаш харажатлари;

- технологик мақсадларга, энергиянинг барча турларини ишлаб чиқаришга, биноларни иситишга сарфланадиган ёнилғининг четдан сотиб олинadиган барча турлари, корхонанинг транспорти томонидан бажариладиган ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш бўйича транспорт ишлари;

- корхонанинг технологик, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш ва хўжалик эҳтиёжларига сарфланадиган барча турдаги харид қилинадиган энергия;

- ишлаб чиқариш соҳасида моддий бойликларнинг табиий йўқолиш нормалари доирасида ва улардан ортиқча йўқотилиши, яроқсизланиши ва кам чиқиши;

- корхонанинг транспорти ва ходимлари томонидан моддий ресурсларни етказиш билан боғлиқ харажатлар (юклаш ва тушириш ишлари ҳам шу жумлага кирази) ишлаб чиқариш харажатларининг тегишли элементларига кириши керак (меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари, асосий фондлар амортизацияси, моддий харажатлар ва бошқалар).

Корхоналар томонидан моддий ресурсларни етказиб берувчилардан олинадиган идишлар ҳам моддий ресурслр қийматиға киритилади.

Маҳсулот таннархига киритиладиган моддий ресурслар харажатларидан қайтариладигн чиқитлар қиймати ҳамда идиш ва ўраш-жойлаш материаллари қиймати, уларнинг амалда сотилиши, фойдаланиши ёки омборга кирим қилиниши нархи бўйича чиқариб ташланади.

“Моддий харажатлар” элементлари бўйича акс эттириладиган моддий ресурслар қиймати сотиб олиш нархидан, шу жумладан бартер битишувларида, қўшимча нарх (устама)дан, таъминот, ташқи иқтисодий ташкилотлар томонидан тўланадиган воситачилик тақдирлашларидан, товар биржалари хизматлари қийматидан, шу жумладан брокерлик хизматларидан, божлар ва йиғимлардан, транспортда ташишга ҳақ тўлашдан, ташқи юридик шахслар томонидан амалга ошириладиган сақлаш ва етказиб беришга ҳақ тўлашдан келиб чиқиб шаклланади.

Ишлаб чиқариш харажатларининг йирик элементларига асосий ишлаб чиқариш фондларининг эскиришидир. Қайсиким, у амортизация ажратмалари суммасига тенгдир. Унга асосий фондларнинг тезлаштирилган амортизацияси ва унинг индексацияси ҳам киради.

Ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари - бу корхонанинг асосий ишлаб чиқариш ходимларига меҳнат ҳақи тўлаш билан боғлиқ харажатлардир. Уларга қуйидагилар киради:

- корхонада қабул қилинган меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва тизимларига мувофиқ ишбай расценкалар, тариф ставкалари ва лавозим маошларидан келиб чиқиб амалда бажарилган ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган иш учун ҳисобланган иш ҳақи, шу жумладан бажарилган ишни ҳисобга олиш бўйича дастлабки ҳужжатларда назарда тутилган рағбатлантирувчи тусдаги тўловлар;

- касб маҳорати ва мураббийлик учун тариф ставкаларига ва окладларига устамалар;

- иш режими ва меҳнат шароитлари билан боғлиқ бўлган компенсация тусидаги тўловлар (технологик жараён жадвалида нзарда тутилган тунги вақтда, ишдан ташқари вақтда, дам олиш ва байрам кунлари ишлаганлик учун тариф ставкалари ва окладларига устамалар ва қўшимча ҳақ, кўп сменали режимда ишлаганлик, касбларни бирга қўшиб олиб борганлик ва хизмат кўрсатиш зоналарини кенгайтирганлик

учун устамалар, ҳукумат томонидан тасдиқланган касблар ва ишлар рўйхати бўйича оғир, зарарли, алоҳида зарарли меҳнат ва табиий-иқлим шароитларида ишлаганлик учун устамалар, шу жумладан ушб шароитлардаги узлуксиз иш стажи учун устамалар ва ҳ.к.);

- ишланмаган вақт учун тўлов (фойдаланилмаган ва қўшимча таътиллار учун компенсациялар, ўсмирларнинг имтиёзли соатлари, болани овқатлантириш учун оналар ишидаги танаффуслар, шунингдек тиббий кўриклардан ўтиш билан боғлиқ вақт учун ҳақ тўлаш, ҳарбий йиғинлар, фавқулодда вазиятлар бўйича йиғинлар ва бошқалар учун меҳнат ҳақи тўлаш ва ҳ.к.);

- корхона штатида турмайдиган ходимлар меҳнатига, улар томонидан фуқаролик-ҳуқуқий тусдаги тузилган шартномалар бўйича ишлар бажарилганлиги учун ҳақ тўлаш, агар бажарилган иш учун ходимлар билан ҳисоб-китоб корхонанинг ўзи томонидан амалга оширилса пудрат шартномаси ҳам шу жумлага киради;

- белгиланган тартибга мувофиқ ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувчи ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш фондида киритиладиган тўловларнинг бошқа турлари.

Корхонларнинг ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалари - бу ижтимои фондларга (Пенсия фондида, Аҳолини иш билан таъминлашга кўмаклашиш фондида, Касаба уюшмалари Федерацияси кенгашига) мажбурий ажратмалардир.

Корхоналарнинг ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатларига қуйидагилар тегишли:

- ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатиш харажатлари (ишлаб чиқаришни хом ашё, материаллар, ёнилғи, энергия, инструмент, мосламалар ва бошқа меҳнат воситалари ва буюмлари билан таъминлаш харажатлари; асосий ишлаб чиқариш фондларини иш ҳолатида сақлаш харажатлари; ёнғиндан сақлаш ва кўриқлашни ҳамда корхонанинг техникавий фойдаланиш қоидалари билан назарда тутилган бошқа махсус талабларни таъминлаш, улар фаолиятини назорат қилиш харажатлари; ишлаб чиқариш фаолиятига тегишли бўлган асосий воситаларни жорий ижарага олиш билан боғлиқ харажатлар; текин кўрсатиладиган коммунал хизматлар, озиқ-овқат, айрим тармоқлар ходимларига озиқ-овқатлар қиймати, корхона ходимларига бериладиган текин уй-жой ҳақини тўлаш харажатлари; амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ текин бериладиган ва шахсий фойдаланишда қоладиган буюмлар қиймати ва бошқалар);

- ишлаб чиқариш ходимларини белгиланган ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлган хизмат сафарларига юбориш бўйича нормалар доирасида ва улардан ортиқча харажатлар;
- ишлаб чиқариш ишчиларини ва ишлаб чиқариш активларини мажбурий суғурта қилиш харажатлари;
- брак туфайли келиб чиқадиган йўқотишлар;
- ишлаб чиқаришнинг ички сабабларига кўра бекор туришлар туфайли йўқотишлар;
- кафолатли хизмат муддати белгиланган буюмларни кафолатли тузатиш ва уларга кафолатли хизмат кўрсатиш харажатлари;
- маҳсулот (хизмат)ларнинг мажбурий сертификация қилиш харажатлари;
- ишлаб чиқариш жароҳатлари туфайли меҳнат қобилияти йўқолиши муносабати билан тегишли ваколатли органларнинг қарорлари асосида ва қарорларсиз тўланадиган нафақалар;
- умумий фойдаланиладиган йўловчилар транспорти хизмат кўрсатмайдиган йўналишларда ходимларни иш жойига олиб бориш ва олиб келиш билан боғлиқ харажатлар.

Давр харажатлари

Давр харажатлари деганда бевосита ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ва сарфлар тушонилади: бошқарув харажатлари, маҳсулотни сотиш харажатлари ва умумхўжалик аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

Корхоналарнинг сотиш харажатларига қуйидагилар кирази:

- товарларни темир йўл, ҳаво, автомобиль, денгиз, дарё транспортида ва от-уловда ташиш харажатлари ҳамда транспорт воситалари бекор туриб қолганлиги учун тўланган жарималар;
- савдо ва умумий овқатланиш корхоналари ишлари харажатлари (меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари; ижтимоий суғуртага ажратмалар; савдо рекламаси харажатлари; товарларни сақлаш, уларга ишлов бериш ва уларни навларга ажратиш харажатлари; ташиш, сақлаш ва сотиш чоғида товарларнинг норма доирасида ва ундан ортиқча йўқотилиши; ўраш-жойлаш материаллари харажатлари; мол-мулкни мажбурий суғурта қилиш харажатлари ва бошқалар);

- сотиш бозорларини ўрганиш бўйича белгиланган нормативлар доирасида ва ундан ортиқча харажатлар (маркетингга, рекламага сарфланган харажатлар);
- юқорида санаб ўтилмаган сотиш бўйича бошқа харажатлар.

Бошқарув (маъмурий) харажатлар

Корхоналарда бошқарув харажатларига қуйидагилар киради:

- бошқарув ходимларига тегишли бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- бошқарув ходимларига тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар;
- хизмат енгил автотранспортига ва хизмат микроавбусини сақлаш, ёллаш ва ижарага олиш харажатлари;
- корхонани ва унинг таркибий бўлинмаларини ташкил этиш ва уларни бошқариш харажатлари;
- бошқарувнинг техник воситалари, алоқа узеллари, сигнализация воситалари, ҳисоблаш марказларини ва ишлаб чиқаришга тегишли бўлмаган бошқарувнинг бошқа техник воситаларини сақлаш ва уларга хизмат кўрсатиш харажатлари;
- ижара, хизматлар кўрсатилганлиги учун алоқа узелларига ҳақ тўлаш (АТС, уяли, йўлдош, пейжинг алоқа);
- шаҳарлараро ва халқаро телефон сўзлашувлари учун белгиланган нормативлар доирасида ва улардан ортиқча ҳақ тўлаш;
- маъмурий - бошқарув эҳтиёжлари учун бинолар ва хоналар ижараси учун ҳақ тўлаш;
- маъмурий фаолиятга эга бўлган асосий фондларни сақлаш ва уларни тузатиш, шунингдек эскириш (амортизация) харажатлари;
- юқори ташкилотлар ва юридик шахс мақомига эга бирлашмалар, вазирликлар, идоралар, уюшмалар, концернлар ва бошқалар харажатларига ажратмалар;
- ходимларни ва ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлмаган мол-мулкни мажбурий суғурта қилиш;
- бошқарув ходимларини хизмат сафарларига юбориш бўйича белгиланган нормалар доирасида ва ундан ортиқча харажатлар;
- белгиланган нормалар доирасида ва ундан ортиқча миқдордаги харажатлар;

- умумий овқтланиш корхоналари ва бошқаларга биноларни текин бериш ва коммунал хизматлар қийматига ҳақ тўлаш харажатлари;

- бевосита ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлмаган, табиатни муҳофаза қилиш аҳамиятига эга бўлган жамғармаларни сақлаш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ жорий харажатлар, шу жумладан йўл қўйиладиган нормалар доирасида ва улардан ортиқча ифлослантирувчи моддаларнинг атроф-муҳитга чиқарилганлиги (ташланганлиги) учун тўловлар.

Умумхўжалик аҳамиятига эга бўлган бошқа операция харажатлари

Корхоналарнинг бошқа операция харажатлари қуйидагилардан иборат:

- кадрлар тайёрлаш ва уларни қайта тайёрлаш харажатлари (янги ташкил этилаётган корхонада ишлаш учун нормалар доирасида ва улардан ортиқча кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш бундан мустасно);

- лойиҳа ва қурилиш-монтаж ишларида чала ишларни бартараф этиш харажатларини қоплаш, шунингдек объект қошидги омборгача транспортда ташиш чоғидаги шикастланишлар ва бузилишлар, коррозияга қарши ҳимоя нуқсонлари туфайли келиб чиқган тафтиш харажатлари (асбоб-ускуналарни қисмларга ажратиш) ва шунга ўхшаш бошқа харажатлар етказиб берувчи ва ишларни бажариш шартларини бузган юридик шахслар ҳисобига мазкур харажатлар чала ишлар, шикастланиш ёки зарар кўриш учун жавобгар бўлган етказиб берувчи ёки бошқа корхоналар ҳисобига ундирилиши мумкин бўлмаган даражада амалга оширилади;

- маслаҳат ва ахборот хизматларига ҳақ тўлаш, шу жумладан корхона мулкдорларидан бирининг ташаббуси бўйича ўтказалидаган аудиторлик хизматларига ҳақ тўлаш;

- ўзининг хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқаришлари ва хўжаликларни сақлашдан кўрилган зарарлар;

- саломатликни муҳофаза қилиш ва ходимларнинг ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қатнашуви билан боғлиқ бўлмаган дам олишларни ташкил этиш тадбирлари;

- корхона томонидан маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган ишлар ва хизматларни (шаҳар ва шаҳарчаларни ободонлаштириш ишлари, қишлоқ хўжалигига ёрдам бериш ва бошқа хил ишларни) бажариш харажатлари;

- компенсация ва рағбатлантириш тусидаги тўловлар (вақтинча меҳнат лаёқатини йўқотган тақдирда қонун ҳужжатлари билан белгиланган, ҳақиқий иш ҳақи миқдоригача қўшимча ҳақ ва бошқалар);

- иш ҳақини ҳисоблашда ҳисобга олинмайдиган тўловлар ва харажатлар (қонунчиликка мувофиқ болани икки ёшга тўлгунгача парвариш қилиш бўйича ҳар ойлик нафақани тўлаш бўйича харажатлар; пенсияга устамалар; пенсияга чиқаётган меҳнат фахрийларига бир йўла тўланадиган нафақалар; ходимларга тўланадиган моддий ёрдам);

- соғлиқни сақлаш объектлари, қариялар ва ногиронлар уйлари, болалар мактабгача тарбия муассасалари, соғломлаштириш лагерлари, маданият ва спорт объектлари, халқ таълими муассасалари, шунингдек уй-жой фонди объектлари таъминоти (шу жумладан барча турдаги таъмирлаш ишларини ўтказишга амортизация ажратмалари ва харажатларни ҳам қўшган ҳолда) жойлардаги давлат ҳокимияти органлари томонидан белгиланган нормативлар доирасидаги ва улардан кўпроқ харажатлар;

- вақтинча тўхтатиб қўйилган ишлаб чиқариш қувватлари ва объектларини сақлаш харажатлари (бошқа манбалардан қопланадиган харажатлардан ташқари);

- банк ва депозитарий хизматларига тўловлар;

- экология, соғломлаштириш ва бошқа хайрия жамғармаларига, маданият, халқ таълими, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, жисмоний тарбия ва спорт корхоналари, муассасалари ва ташкилотларига бадаллар;

- бюджетга мажбурий тўловлар, солиқлар, йиғимлар, амалдаги қонунчиликка мувофиқ тўланадиган ва корхона харажатларига қўшиладиган махсус бюджетдан ташқари жамғармаларга ажратмалар;

- зарарлар, жарималар, пенялар (бекор қилинган ишлаб чиқариш буюртмалари бўйича йўқотишлар; моддий бойликларнинг табиий йўқолиши нормалари доирасидаги ва нормалардан кўпроқ, бевостита ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлмаган йўқотишлар ҳамда камомадлар; суд харажатлари; тўланиши шубҳали қарзлар бўйича захирага ажратмалар ва бошқалар);

- бошқа операция харажатлари.

Молиявий фаолият бўйича харажатлар

Корхоналарнинг молиявий фаолияти билан боғлиқ харажатларга қуйидагилар киради:

- Республика Марказий банки томонидан белгиланган ҳисоб ставкалари доирасида ва улардан юқори доирада қисқа муддатли ҳамда узоқ муддатли кредитлар бўйича, шу жумладан тўлов муддати ўтган ва узайтирилган ссудалар бўйича тўловлар;

- мол-мулкни узоқ муддатли ижарага олиш (лизинг) бўйича фоизларни тўлаш харажатлари;

- чет эл валютаси билан операциялар бўйича салбий курс тафовутлари ва зарарлар;

- сарфланган (қимматли қоғозларга, шуъба корхоналарга ва ҳоказоларга) маблағларни қайта баҳолашдан кўрилган зарарлар;

- ўз қимматли қоғозларини чиқариш ва тарқатиш билан боғлиқ харажатлар;

- молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар, шу жумладан салбий дисконт.

Фавқулодда зарарлар

Фавқулодда зарарлар - бу корхоналарнинг одатдаги фаолиятидан четга чиқувчи ҳодисалар ёки операциялар натижасида пайдо бўладиган ва рўй бериши кутилмаган одатдан ташқари харажатлар моддаларидир. Бунга давр харажатлари таркибида акс эттирилиши керак бўлган ўтган давр моддалари кирмайди.

У ёки бу модданинг фавқулодда зарарлар моддаси сифатида акс эттирилши учун қуйидаги мезонларга жавоб бериши шарт:

- корхонанинг одатдаги хўжали фаолиятига хос бўлмаслиги керак;

- бир неча йил мобайнида такрорланмаслиги лозим;

- бошқарув ходими томонидан қабул қилинадиган қарорларга боғлиқ бўлмаслиги керак.

Тегишли моддаларни фавқулодда зарарларга киритиш ёки киритилмаслик тўғрисида қарорлар қабул қилишда корхона фаолият юритаётган шароит ҳам ҳисобга олинади. Масалан, корхона алоҳида

иқлим шароитларида жойлашган бўлса ва унинг шу иқлим шароитига боғлиқ ҳолда ишламай туриб қолишлари фавқулодда ҳолат деб баҳоланмайди. Чунки ушбу ҳолат “бир неча йил мобанида такрорланмаслиги керак” деган мезонга жавоб бермайди.

Шуни таъкидлаш лозимки, ҳозирги шароитда корхоналарнинг маҳсулот ишлаб чиқариши ва уни сотиши билн боғлиқ харажатлари ўсиш тенденциясига эга. Бунга хом ашё, материаллар, ёнилғи, энергия ва ускуналарнинг қимматлашиши, кредитдан фойдаланиш учун фоизлар ставкасининг ўсиши, транспорт хизматлари тарифларининг кўтарилиши, реклама харажатларининг кўпайиши сабаб бўлмоқда.

10.2. Фойда ва уни шакллантириш манбалари.

Фойдани тақсимлаш тартиби ва кўпайтириш йўллари

Иқтисодиётнинг эркинлаштирилиши шароитида корхоналар хўжалик фаолиятини баҳоловчи асосий мезон - фойда.

Фойда - бу мураккаб иқтисодий категориялардан бири ҳисобланади. У асосан кўшимча қийматни яратиш ва ишлатиш жараёнида юзага келадиган иқтисодий муносабатларни ифодалайди.

Корхона фойдасининг шаклланиш манбалари улар хўжалик фаолияти натижасида олинадиган даромадлардир:

- сотишдан олинган соф тушум;
- асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар (операция даромадлари);
- молиявий фаолиятдан олинган даромадлар;
- фавқулодда фойда.

Сотишдан олинган соф тушум маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган пул тушумидан қўшилган қиймат ва акциз солиғи ҳамда экспорт бож пошлинасини чиқариш йўли билан аниқланади. Унга товарларнинг қайтарилиши, харидорлар учун берилган чегирмалар ва бошқалар киритилмайди.

Корхоналарнинг асосий ишлаб чиқариш фаолиятидан олинадиган бошқа даромадларга қуйидагилар киради:

- ундирилган ёки қарздор томонидан эътироф этилган жарималар, пенялар, вақтида тўланмаган қарзлар ва хўжалик шартномалари шартларини бузганлик учун бошқа хил жазо жарималари, шунингдек етказилган зараларни ундириш бўйича даромадлар;

- ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги фойда;
- ишлаб чиқариш ва маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотиш билан бевосита боғлиқ бўлмаган операциялардан рента даромади, корхона ҳузуридаги ошхоналардан тушумлар, ёрдамчи хизматлардан даромадлар сифатидаги бошқа даромадлар;
- корхонанинг асосий фондларини ва бошқа мол-мулкларини сотишдан олинган даромадлар;
- даъво билдириш муддати ўтган кредиторлик ва депонет қарзларни ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар;
- товар - моддий бойликларни қайта баҳолаш;
- давлат субсидияларидан даромадлар;
- холисона молиявий ёрдам;
- бошқа операцион даромадлар.

Корхоналар молиявий фаолиятидан олинадиган даромадларга қуйидагилар киради:

- олинган роялтилар ва сармоя трансферти;
- Республика ҳудудида ва унинг ташқарисида бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятига улуш қўшган ҳолда қатнашишдан олинган даромад, акциялар бўйича дивидендлар ва облигациялар ҳамда корхонага тегишли қимматли қоғозлар бўйича даромадлар;
- мол-мулкни узоқ муддатли ижарага беришдан олинган даромадлар (лизинг тўловини олиш);
- валюта счётлари, шунингдек чет эл валютларидаги операциялар бўйича ижобий курс тафовутлари;
- сарфланган (қимматли қоғозларга, шуъба корхоналарга ва ҳоказоларга) маблағларни қайта баҳолашдан олинган даромадлар;
- молиявий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар.

Корхоналарнинг фавқулодда фойда - бу кўзда тутилмаган тасодифий тусга эга бўлган ҳодиса ёки корхонанинг одатдаги фаолияти доирасидан четга чиқадиган тусдаги операциялар натижасида пайдо бўладиган ва олиними кутилмаган фойдадир. Бунга даромадларнинг камдан-кам бўладиган моддалари ёки асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар бўлимида акс эттирилиши керак бўлган ўтган даврлардаги фойда кирмайди.

Корхоналарнинг, юқорида келтирилган, хўжалик фаолиятидан олинган даромадлари ва қилинган харажатлари асосида фойданинг қуйидаги бешта кўрсаткичлари аниқланади:

- махсулотни сотишдан олинган ялпи фойда - бу сотишдан олинган соф тушум билан сотилган махсулотнинг ишлаб чиқариш таннарни ўртасидаги тафовут кўринишида бўлади:

$$\text{ЯФ} = \text{ССТ} - \text{ИТ}$$

бунда, ЯФ - ялпи фойда;

ССТ - сотишдан олинган соф тушум;

ИТ - сотилган махсулотнинг ишлб чиқариш таннарни.

- асосий фаолиятдан кўрилган фойда - бу махсулотни сотишдан олинган ялпи фойда билан давр харажатлари ўртасидаги тафовут ва плюс асосий фаолиятдан кўрилган бошқа даромадлар ёки минус бошқа зарарлар кўринишида бўлади:

$$\text{АФФ} = \text{ЯФ} - \text{ДХ} + \text{БД} - \text{БЗ}$$

бунда, АФФ - асосий фаолиятдан олинган фойда;

ДХ - давр харажатлари;

БД - асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар;

БЗ - асосий фаолиятдан кўрилган бошқа зарарлар.

- умум хўжалик фаолиятидан олинган фойда - бу асосий фаолиятдан олинган фойда суммаси плюс молиявий фаолиятдан кўрилган даромадлар ва минус харажатлар кўринишида бўлади:

$$\text{УФ} = \text{АФФ} + \text{МД} - \text{МХ}$$

бунда, УФ - умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда;

МД - молиявий фаолиятдан олинган даромадлар;

МХ - молиявий фаолият харажатлари.

- солиқ тўлангунгача олинган фойда - бу умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда плюс фавқулдда (кўзда тутилмаган) вазиятлардан кўрилган фойда ва минус зарар кўринишида бўлади:

$$\text{СТФ} = \text{УФ} + \text{ФФ} - \text{ФЗ}$$

бунда, СТФ - солиқ тўлангунгача олинган фойда;
 ФФ - фавқулодда вазиятлардан олинган фойда;
 ФЗ - фавқулодда вазиятлардан кўрилган зарар

- йилнинг соф фойдаси - бу солиқ тўлангандан кейин корхона ихтиёрида қоладиган фойда. У солиқ тўлангунгача олинган фойдадан фойда (даромад) дан тўланадиган солиқни ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа солиқлар ва тўловларни чиқариб ташлаган ҳолда аниқланади:

$$\text{СФ} = \text{СТФ} - \text{ДС} - \text{БС}$$

бунда, СФ - соф фойда;
 ДС - фойда (даромад)дан тўланадиган солиқ;
 БС - бошқа солиқлар ва тўловлар

Демак, фойда корхона хўжалик фаолиятидан олинган даромадларнинг харажатлардан ортиқ бўлганлигидан, яъни ижобий молиявий натижага эришилганидан дарак беради. Унинг миқдори, асосан, иккита кўрсаткичга - маҳсулот нархи ва уни ишлаб чиқариш харажатларига боғлиқ.

Эркин рақобат шароитида маҳсулотга нарх уни ишлаб чиқарувчи ёки уни харид қилувчининг хоҳишига қараб паст юқори қўйилмайди. Маҳсулот нархи эркин бозорнинг нархлаштириш қонуниятлари таъсири остида, автоматик равишда белгиланади.

Корхона ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар юқори даражадаги нархларда сотилса ва уларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган харажатлар пасайса фойда массаси, табиий равишда, салмоқли бўлади. Ҳар бир корхона шундай натижага эришишга интилишади. Чунки, фойда корхона молиявий ресурсининг асосий элементларидан бири ҳисобланади. Молиявий ресурс қанчалик ўсиб борса корхонанинг молиявий барқарорлиги шунчалик мустаҳкамланиб боради.

Иқтисодиётнинг эркинлаштирилиши шароитида корхона соф фойдасининг тақсимооти ўзига хос хусусиятларга эга. Бунга корхонанинг мулк шакли таъсир этади.

Соф фойда тақсимооти қуйидаги кўринишларда бўлади:

- акционерлик жамиятида дивидентлар тўлашга ва резерв капиталига ажратма қилинади. Унинг қолган қисми тақсимланмаган фойда кўринишида жамият ихтиёрида қолади ва корхона фаолиятини ривожлантиришда (асосий фондларни кенгайтиришда ва айланма маблағларни шакллантиришда) қатнашади;

- қўшма корхонада резерв капиталига ажратма қилинади, унинг уставига мувофиқ таъсисчилр ўртасида тақсимланади ёки таъсисчилар қарорига биноан корхона фаолиятини ривожлантиришга ишлатилади;

- хусусий корхоналарда резерв капиталига ажратма қилинади ва унинг қолган қисми тақсимланмаган фойда кўринишида корхона фаолиятини ривожлантиришда иштирок этади;

- давлат корхоналарида резерв фондига ажратма қилинади, қолган қисми эса Устав фондига қўшилади. Маълумки, корхона Устав фонди унинг асосий ва айланма фондларини шакллантиришда муҳим манба ҳисобланади.

Корхонанинг ишлаб чиқариш фаолиятдан оладиган фойданинг миқдори ички ва ташқи омиллардан боғлиқ. Ички омилларга янги техника ва технологияларни жорий этиш, хўжалик юритиш даражаси, раҳбарият ва менежерларнинг билимдонлиги (омилкорлиги), маҳсулотнинг рақобатбардошлиги, ишлаб чиқаришни ва меҳнатни ташкил этиш даражаси киради. Корхона фаолиятига боғлиқ бўлмаган ташқи омилларга бозор конъюнктураси, ишлаб чиқариш учун зарур бўлган моддий-техник ресурсларнинг нархи, амортизация нормалари, солиқ солиш тизими ва бошқалар.

Иқтисодиётнинг эркинлаштирилиши шароитида ҳар бир корхонада фойдани кўпайтириш тадбирларини режалаштириш ва амалга ошириш лозим. Умуман олганда бундай тадбирлар қуйидаги кўринишларда бўлиши мумкин:

- у ёки бу маҳсулотни ишлаб чиқариш бўйича монопол ўринни эгаллашга (ноёб маҳсулотлар ишлаб чиқаришга) эришиш;

- доимо ўзгарувчан конъюнктурга қараб ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни янгилаб туриш;

- рақобатбардошлик шароитида товарларнинг сотила олишини таъминлаш мақсадида харидорларга турли хил хизматлар кўрсатиш (жумладан, товарлар сотилгандан кейинги хизматлар);

- маҳсулот ишлаб чиқаришни ўстириш;

- маҳсулот сифатини яхшилаш;

- ортиқча ускуналар ва бошқаларни сотиш ёки ижарага бериш;

- мавжуд моддий ресурслардан, ишлаб чиқариш қувватларидан ва иш майдонларидан, ишчи кучи ва иш вақтидан оқилона фойдаланиш асосида маҳсулотларнинг таннархини пасайтириш;

- ишлаб чиқаришни диверсификациялаш;

- маҳсулотларни сотиш бозорини кенгайтириш ва бошқалар.

Корхона фаолияти самарадорлигини аниқлаш учун якуний натижани (фойдани) ишлаб чиқариш харажатлари ёки шундай натижага эришишни таъминлаган ресурслар билан таққослаш лозим.

10.3. Рентабелликнинг иқтисодий мазмуни ва кўрсаткичлари

Корхона фаолиятига объектив баҳо беришда, такрор ишлаб чиқариш жараёнларининг айрим босқичларида харажатлар билан натижаларни қиёслашда маълум бир иқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланиш зарур бўлади. Улар қаторига рентабеллик кўрсаткичи ҳам киради.

Рентабеллик - корхоналар тижорат ҳисоби фаолиятининг иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичларидан биридир. Фойдалалик ишлаб чиқариш фаолиятининг маълум муддати (йил, чорак) давомида сердаромадлик (зарар келтирмаслик) хусусиятини англатади. У хўжалик фаолиятининг пировард натижаларини тўғри баҳолашга ва корхонадаги мавжуд ресурслардан самарали фойдаланишнинг иқтисодий манфаатдорлигини йўлга қўйишга имкон беради.

Ишлаб чиқаришнинг интенсив ва самарали ривожланаётганлигига баҳо беришда рентабелликнинг бир қатор кўрсаткичларидан фойдаланилади, қайсики, уларни ҳисоблашда фойданинг абсолют миқдори маълум бир базалар билан таққосланади.

Амалиётда тadbиркор ва инвесторни қизиқтирадиган рентабелликнинг қуйидаги кўрсаткичлари ҳисобланади:

- хўжалик фаолиятини юритишга солинган активлар рентабеллиги;

- маҳсулотни сотиш рентабеллиги;

- ўз капитали (маблағи) рентабеллиги;

- харажатлар рентабеллиги;

- бир дона акция рентабеллиги.

Корхона фаолиятини юритишга солинган активлар рентабеллиги ($A_{\text{рент}}$) - бу соф фойданинг қўйилган барча маблағлар,

яъни активларнинг 1 сўмига тўғри келадиган улушидир. У соф фойданинг (СФ) умумий актив (А)нинг ўртача йиллик суммасига нисбати кўринишид аниқланади:

$$A_{\text{рент}} = \frac{\text{СФ}}{\text{А}}$$

Маҳсулотни сотиш рентабеллиги ($C_{\text{рент}}$) - бу сотилган маҳсулот бирлигига тўғри келадиган фойда улушини, яъни сотилган маҳсулотнинг самарадорлик даражасини тавсифлайди. У ялпи фойда самарасининг (ЯФ) маҳсулот сотишдан тушган соф пул тушумига (СТ) нисбати кўринишида ҳисобланади:

$$C_{\text{рент}} = \frac{\text{ЯФ}}{\text{СТ}}$$

Корхонанинг ўз капитали рентабеллиги ($\dot{K}_{\text{рент}}$) - бу соф фойданинг корхона ўз капитали (маблағи) 1 сўмига тўғри келадиган улушидир. У соф фойданинг (СФ) корхона ўз капиталининг ўртача йиллик суммасига нисбати кўринишида аниқланади:

$$\dot{K}_{\text{рент}} = \frac{\text{СФ}}{\dot{K}}$$

Харажатлар рентабеллиги ($\text{Хар}_{\text{рент}}$) - бу корхона асосий ишлаб чиқариш фаолиятидан олинган фойданинг асосий ишлаб чиқариш харажатлари (сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннари, сотиш харажатлари, маъмурий харажатлар, асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан харажатлар)даги (АИЧХ) улушини тавсифлайди.

$$\text{Хар}_{\text{рент}} = \frac{\text{АФФ}}{\text{АИЧХ}}$$

Акционерлик жамиятининг бир дона акцияси рентабеллиги (АК) - соф фойданинг корхона акциялари (АК) сонига нисбати

кўринишида ҳисобланади. Бу кўрсаткич корхонанинг бозордаги фаоллигини тавсифлайди.

$$AK_{\text{рент}} = \frac{CF}{AK}$$

Рентабелликнинг барча кўрсаткичлари корхонанинг барқарорлигини аниқлашга, унинг ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга ва бозордаги рақобат бардошлигини кўтариш бўйича тадбирларни белгилашга хизмат қилади.

10.4. Фойда ва рентабелликка таъсир қилувчи омиллар

Ҳозирги пайтда фойдага таъсир қилувчи омилларнинг таъсирини бир қанча усулларни қўллаб аниқлаш мумкин. Энг аввало корхонанинг ялпи фойдасига таъсир қилувчи омиллар аниқланади.

Сотишдан олинган соф тушумни корхонанинг ялпи фойдаси (Фсм) деб ҳам аташ мумкин. Бу одатда сотилган маҳсулотнинг умумий қийматидан (См) унинг таннархини (Тн) айириш йўли билан аниқланади. Аммо шу икки кўрсаткич замирида маҳсулотнинг қиймати, миқдори, баҳо ўзгариши, таннархдаги тебранишлар мужассам этилган. Шу туфайли ялпи фойданинг вужудга келишида бевосита шу омиллар таъсирини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир. Буни амалга ошириш учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (10.4.1-жадвал).

10.4.1-жадвал

Ялпи фойда ўзгаришига таъсир этувчи омиллар ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	Асос йилида	Ҳисобот йилидаги шу давр таннархи ва асос йилидаги баҳоси билан	Ҳисобот йилидаги маҳсулот асос йи- лидаги таннархи ва ҳи- сobot йи-	Ҳисобот йилида	Фарқи (+,-)

			лидаги баҳо билан		
1. Сотилган маҳсулот (иш, хизмат) қиймати	4583,3	5694,5	4745,4**	5694,5	+1111,2
2. Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)нинг тўла таннарни	3951,2	3951,2	4841,7	4841,7	+890,5
Ялпи фойда*(1қ-2қ)	632,1	1743,3	-96,3	852,8	+220,7

* Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)дан олинган ялпи фойда

** Вилоят статистика ва истиқболни белгилаш бошқармасининг ҳисоботида асосан баҳо индекси 1,2 га тенг.

Жадвал маълумотлари кўрсатадики, ялпи фойда шу давр мобайнида 220,7 минг (852,8-632,1) сўмга ошган. Унинг ўзгаришига қуйидаги омиллар таъсир қилган:

1. Сотилган маҳсулот ҳажмининг кўпайиши

$$(\Delta\Phi_{\text{см}} = (C_{\text{м1}} - T_{\text{н0}}) - (C_{\text{м0}} - T_{\text{н0}}) = 1743,3 - 632,1 = +1111,2$$

2. Таннарни ошганлиги

$$(\Delta\Phi_{\text{тк}} = [(C_{\text{м1}}/ip) - T_{\text{н1}}] - (C_{\text{м1}} - T_{\text{н0}}) = -96,3 - 1743,3 = -1839,6$$

3. Баҳонинг ошганлиги

$$(\Delta\Phi_{\text{б}} = (C_{\text{м1}} - T_{\text{н1}}) - [(C_{\text{м1}}/ip) - T_{\text{н1}}] = 852,8 + 96,3 = +949,1$$

Барча омиллар таъсири

$$(\Delta\Phi = 1111,2 - 1839,6 + 949,1 = +220,7 \text{ минг сўм})$$

Корхонада ялпи фойда маълум аҳамиятга эга, чунки у барча молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичлар негизини ташкил қилади. Аммо хўжалик фаолиятининг пировад натижаси соф фойдага эришиш билан белгиланади. Шу туфайли иқтисодий таҳлилда соф фойдани ўрганиш ва таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Корхонада соф фойданинг шаклланиш жараёни бутун молиявий-хўжалик фаолиятини қамраб олади. Бу ерда маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш, сотиш ва маъмурий харажатларни тежш, молиявий фаолият натижасида ижобий салдога эришиш, тасодифий

фойдага муяссар бўлиш, солиқ ставкаси ўзгармаган ҳолда солиқ сўммасини камайтириш каби бир қанча босқичлар мужассам. Уларнинг кетма-кетлигини қуйидагича ифодалаш мумкин.

	Маҳсулотни (иш, хизматни) сотишдан тушган соф тушум
-	Шу сотилган маҳсулот (иш, хизмат)нинг ишлаб чиқариш таннари
=	Сотишдан тушган ялпи молиявий натижа
-	Давр харажатлари (сотишга, бошқаришга ва бошқа маъмурий харажатлар)
(±)	Асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан даромадлар ва харажатлар
=	Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг натижаси
±	Молиявий фаолият натижаси (олинган дивидендлар, фоизлар, валюта курси фарқи фойда(+), зарар(-))
=	Умумхўжалик фаолиятининг молиявий натижаси
±	Фавқулотдаги (тасодифий) фойда (+) ёки зарар (-)
=	Солиқ тўлаганга қадарги умумий молиявий натижа - фойда (+), зарар (-)
-	Солиқлар ва мажбурий ажратмалар

$$\begin{aligned}
&= \boxed{\text{Соф фойда}} \\
&- \boxed{\text{Тўланган дивиденд}} \\
&= \boxed{\text{Балансда кўрсатила-диган тақсимланмаган фойда}}
\end{aligned}$$

Ушбу чизма молиявий натижаларни, яъни соф фойданинг шаклланишини ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлашнинг мумтоз чизмаси бўлиб ҳисобланади. Ҳозирги пайтда амалдаги меъёрий ҳужжатлар молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичларнинг шаклланишини айнан шу тарзда ифодалашни тақозо қилади. Ушбу ҳолат молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичларни таҳлил қилиш учун ҳам услубий жиҳатдан ёндошишга асосдир.

Ушбу кетма-кетликка асосланиб корхона соф фойдасининг шаклланиши ва уларнинг бир-бири билан боғлиқлигини кўриб чиқиш мумкин. Бу тадбирни амалга ошириш учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (10.4.2-жадвал).

10.4.2-жадвал.

Корхона соф фойдасининг шаклланиш ҳисоб-китоби

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (+,-)	Ўсиш суръати, %
1. Маҳсулотни сотишдан келган соф тушум (қийматга қўшилган солиқ ва акцизларсиз)	4583,3	5694,5	+1111,2	124,3
2. Сотилган маҳсулот таннари (иш, хизмат)	3951,2	4841,7	+890,5	122,5
3. Сотилган маҳсулот (иш, хизмат) дан олинган молиявий натижа (1қ-2қ)	632,1	852,8	+220,7	134,9
4. Давр харажатлари (маҳсулотни сотиш, бошқарув ва бошқа маъмурий харажатлар)	152,4	178,3	+25,9	117,0
5 Бошқа операцион				

даромадлар	31,3	37,2	+5,9	118,8
6. Асосий фаолитдан олинадиган даромадлар натижаси (фойда(+), зарар(-)) (3қ-4қ+5қ)	+511,0	+711,7	+200,7	140,6
7. Молиявий фаолият натижаси (+,-)	+71,2	+80,4	+9,2	112,9
8. Тасодифий (фавкулотда) фаолият натижаси (фойда(+), зарар(-))	+11,4	+8,3	-3,1	72,8
9. Солиқ тўланганга қадарги фойда (6қ(7қ(8қ)	593,6	800,4	+206,8	134,8
10. Солиқлар ва ажратмалар суммаси	225,6	304,2	+78,6	134,8
11. Соф фойда (9қ-10қ)	368,0	496,2	+128,2	134,8

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, корхонанинг соф фойдаси ҳисобот йилида 128,2 минг сўмга ёки 134,8%га ўсган. Бу ўзгариш жуда кўп омиллар эвазига содир бўлган. Ушбу омиллар таъсирини шу жадвал маълумотлари асосида аниқлаш мумкин. Бу омиллар гуруҳига қуйидагилар киради:

- маҳсулот ҳажмининг ўзгариши;
- таннархнинг ўзгариши;
- баҳонинг ўзгариши;
- давр харажатларининг ўзгариши;
- турли операцион даромадларнинг (харажатларнинг) ўзгариши;
- асосий фаолият молиявий натижаси;
- молиявий фаолият натижаси;
- тасодифий (фавкулотдаги) фойда ва зарарларнинг мавжудлиги;
- солиқ ставкаси;
- солиқ сўммаси;

Ушбу омилларнинг таъсирини жадвал маълумотлари ва юқоридаги ҳисоб-китоблар асосида кўриб чиқиш мумкин.

1. Сотилган маҳсулот ҳажмининг кўпайиши

+1111,2

2. Таннархнинг ошганлиги	-1839,6
3. Баҳонинг ошганлиги	+949,1
4. Давр харажатларининг кўпайганлиги (178,3-152,4)	-25,9
5. Бошқа операцион даромадларнинг ошганлиги (37,2-31,3)	+5,9
6. Асосий фаолиятдан олинадиган даромаднинг ошганлиги (711,7-511,0)	+200,7
7. Молиявий фаолиятдан олинган фойданинг кўпайиши (80,4-71,2)	+9,2
8. Тасодифий фойданинг камайганлиги (8,3-11,4)	3,1
9. Солиқ ва турли ажратмалар суммасининг ошганлиги (304,2-295,6)	-78,6
10. Барча омиллар таъсири соф фойданинг умумий ўзгаришига тенг (496,2-368,0)	+128,2

Соф фойданинг ўзгаришига таъсир қилувчи омилларнинг умумий миқдори қуйидагича ҳисобланади.

$$D\Phi = \sum_{i=1}^n D\Phi_i$$

Ушбу формулага тегишли маълумотларни қўллаб барча омиллар таъсирида натижанинг умумий ўзгаришини аниқлаш мумкин.
 $1111, -1839,6 + 949,1 - 25,9 + 5,9 + 9,2 - 3,1 - 78,6 = +128,2$ минг сўм.

Кўриниб турибдики, соф фойданинг ўзгаришига саккизта омил таъсир қилган. Уларнинг йиғиндиси натижа кўрсаткичининг умумий ўзгаришига (+128,2 минг сўм) тенг.

Ушбу таҳлил натижасида фойдани кўпайтириш имкониятларини (резервларини) аниқлаш мумкин. Бизнинг ҳисоб-китоб кўрсатмоқдаки, агарда маҳсулотнинг таннархи ошмаганда эди фойда яна 1839,6 минг сўмга, давр харажатлари кўпаймаганда 25,9 минг сўмга, тасоддий фойда камаймаганда 3,1 минг сўмга, солиқ ва турли ажратмалар сўммаси кўпаймаганда 78,6 минг сўмга, жами 1947,2 минг сўмга ошган бўлар эди. У ҳолда ҳақиқий фойда миқдори 852,8 минг сўм эмас, балки 2800,0 минг сўмни (852,8+1947,2) ташкил қилган бўлар эди. Келажакда корхона раҳбарияти аниқланган имкониятлардан оқилона фойдаланиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиши лозим.

Иқтисодчиларнинг муҳим вазифаларидан бир корхона рентабеллигига таъсир қилувчи омилларни ҳам ҳисоблаб чиқишлари ва уларни ошириш учун тегишли ички имкониятларни ахтариб топиш йўллари кўрсатишдан иборатдир. Мазкур бобда корхона рентабеллигининг умумлашган кўрсаткичи ва активлар рентабеллигига таъсир этувчи омилларни ҳисоблаш йўллари тўхталамиз.

Корхонанинг молиявий натижаларини ифодаловчи умумлашган кўрсаткичга маҳсулот (иш, хизмат) рентабеллигини ($P_{ст}$) киритиш мумкин. Мазкур кўрсаткични аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$P_{ст} = \frac{C_{ф}}{C_{т}} \times 100,$$

бунда: $C_{ф}$ - соф фойда;

$P_{ст}$ - маҳсулот (иш, хизмат)нинг умумий ҳажми.

Ушбу кўрсаткичга бир қанча омиллар таъсир қилади. Булар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- соф фойданинг ялпи фойдадаги ҳиссаси ($C_{ф}/Y_{ф}$);
- ялпи фойданинг сотилган маҳсулотдан олинган ялпи молиявий натижалардаги ҳиссаси ($Y_{ф}/Y_{мн}$);
- ялпи молиявий натижанинг соф тушумдаги ҳиссаси ($Y_{мн}/C_{т}$).

Улар ўртасидаги боғлиқлик қуйидаги чизмада акс эттирилган (10.4.1-чизма).

Ушбу омилларни натижа билан боғлайдиган бўлсак, қуйидаги формулага эга бўлиш мумкин:

$$P_{ст} = \frac{Cф}{Яф} \times \frac{Яф}{Я_{мн}} \times \frac{Я_{мн}}{Cт}$$

Уларнинг қисқартирилган математик модели натижани “Y”, омилларни “X_i” деб белгиланса, қуйидаги формула орқали ифодаланади. Унда ҳар бир омилни X_i деб қабул қилиш мумкин:

$$Y = X_1 \times X_2 \times X_3 = \prod_{i=1}^3 x_i \quad (i=1,3).$$

10.4.1-чизма

Корхона умумий рентабеллигига таъсир қилувчи омиллар ўртасидаги боғлиқлик

Ушбу формуладаги кўрсаткичларни молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот маълумотлари асосида аниқлаб омилли таҳлил учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (10.4.3-жадвал).

10.4.3-жадвал

**Молиявий натижалар умумлашган кўрсаткичига
таъсир қилувчи омиллар ҳисоб-китоби**

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ўисо-бот йилида	Занжирли алмаштиришлар	
			I	II
1. Соф фойданинг ялпи фойдадаги улуши, %	61,995	61,994	61,994	61,994
Ялпи фойданинг сотилган маҳсулотдан олинган ялпи молиявий натижаларидаги ҳиссаси	0,939	0,938	0,939	0,938
3. Ялпи молиявий натижанинг сотилган соф маҳсулотдаги ҳиссаси	0,138	0,150	0,138	0,138
4. Маҳсулот рентабеллиги, % (1қх2қх3қ)	8,03	8,72	8,03	8,02

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, маҳсулот рентабеллиги кўрсаткичининг 0,69% (8,72-8,03) ошганлигига қуйидаги омиллар таъсир қилган:

1. Соф фойданинг ялпи фойдадаги улуши жуда кам миқдорда, яъни 0,001% ўзгарган. Бу натижа ўзгаришига таъсир қилмаган:

$$8,03 - 8,03 = 0$$

2. Ялпи фойданинг сотилган маҳсулотдан олинган ялпи молиявий натижалардаги ҳиссаси 0,001га (0,938-0,939) камайганлиги натижани 0,01% камайишига олиб келган:

$$8,02 - 8,03 = -0,01$$

3. Ялпи молиявий натижанинг сотилган соф маҳсулотдаги ҳиссаси 0,012га кўпайганлиги маҳсулот рентабеллигини 0,7% оширган:

$$8,72 - 8,02 = +0,7$$

Барча омиллар таъсири натижанинг умумий фарқига тенг:

$$0 - 0,01 + 0,70 = +0,69.$$

Бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиёт шароитида кўп корхоналар барча активлардан самарали фойдаланиш масаласини устувор вазифа қилиб қўйишмоқда. Чунки корхонанинг активлари уларнинг мулки. Бу мулк фойда келтириш учун мўлжалланган мулкдир. Шу туфайли мазкур кўрсаткичнинг таҳлили иқтисодий таҳлилнинг таркибий қисмига асосланган. Буни инобатга олиб ушбу кўрсаткич таҳлиliga тўхталишни мақсадга мувофиқ, деб топдик.

Барча активлар рентабеллиги таъкидланганидек, қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\text{Рентабеллик (Pa)} = \frac{\text{Соф фойда (Фс)}}{\text{Активлар (A)}}.$$

Агар активларни таркиби бўйича ёйиб чиқилса, у қуйидаги элементлардан ташкил топганлигини кўрамиз.

$$A = \begin{matrix} \text{Асосий} \\ \text{А= воситалар} \\ \text{(Ав)} \end{matrix} + \begin{matrix} \text{Номоддий} \\ \text{активлар} \\ \text{(Нф)} \end{matrix} + \begin{matrix} \text{Айланма} \\ \text{маблағлар} \\ \text{(Айм)} \end{matrix}.$$

Бу ерда айланма маблағлар ҳам икки йирик гуруҳга бўлинади. Бу гуруҳларни ёйиб чиқилса, қуйидаги формула вужудга келади:

$$\text{Айм} = \begin{matrix} \text{Моддий} \\ \text{айланма маб-} \\ \text{лағлар (Амм)} \end{matrix} + \begin{matrix} \text{Пул} \\ \text{маблағлари} \\ \text{(Пм)} \end{matrix}$$

Энди активлар ўрнига унинг таркибига кирувчи алоҳида кўрсаткичларни қўядиган бўлсак, активлар рентабеллигини ифодаловчи формулаларнинг шакли қуйидагича ифодаланади.

$$Pa = \frac{\text{Фс}}{\text{Ав} + \text{Амм} + \text{Пм} + \text{Нф}}.$$

Энди ушбу формулага асосан корхона активлари рентабеллигининг таҳлилини кўриб чиқамиз. Энг аввало, унинг фарқи аниқланади:

$$\Delta Pa = \frac{\Phi c^x}{A_v^x + A_{mm}^x + P_m^x + H\phi^x} - \frac{\Phi c^p}{A_v^p + A_{mm}^p + P_m^p + H\phi^p}$$

Энди шу аниқланган фарққа таъсир қилувчи омилларни ҳисоблаш мумкин. Натижага биринчи омилнинг таъсири қуйидагича ҳисобланади:

$$\Delta Pa_{\text{фс}} = Pa_{\text{фс}} - Pa^p = \frac{\Phi c^x}{A_v^p + A_{mm}^p + P_m^p + H\phi^p} - Pa^p.$$

Натижа ўзгаришига иккинчи омилнинг таъсири қуйидагича ҳисобланади:

$$\Delta Pa_{\text{ав}} = Pa_{\text{ав}} - Pa_{\text{фс}} = \frac{\Phi c^x}{A_v^x + A_{mm}^p + P_m^p + H\phi^p} - Pa_{\text{фс}}.$$

Натижа ўзгаришига учинчи омилнинг таъсири қуйидагича аниқланади:

$$\Delta Pa_{\text{амм}} = Pa_{\text{амм}} - Pa_{\text{ав}} = \frac{\Phi c^x}{A_v^x + A_{mm}^x + P_m^p + H\phi^p} - Pa_{\text{ав}}.$$

Натижа ўзгаришига тўртинчи омилнинг таъсирини ҳисоблаш учун қуйидаги формуладан фойдаланади:

$$\Delta Pa_{\text{пм}} = Pa_{\text{пм}} - Pa_{\text{амм}} = \frac{\Phi c^x}{A_v^x + A_{mm}^x + P_m^x + H\phi^p} - Pa_{\text{амм}}.$$

Натижа ўзгаришига бешинчи омилнинг таъсирини топиш учун қуйидаги ҳисоб-китобни амалга ошириш кифоя:

$$\Delta \text{Ранф} = \text{Ранф} - \text{Рапм} = \text{Ра}^x - \text{Рапм}.$$

Натижанинг умумий ўзгариши, одатдагидек, барча омиллар таъсирининг йиғиндисига тенг бўлиши керак:

$$\Delta \text{Ра} = \Delta \text{Рафс} \pm \Delta \text{Раав} \pm \Delta \text{Раамм} \pm \Delta \text{Рапм} \pm \Delta \text{Ранф}$$

Ушбу формулаларга аниқ маълумотларни қўллаб корхона активлари рентабеллигига таъсир этувчи омилларни ҳисоблаш учун қуйидаги жавдални тузиш тавсия қилинади (10.4.4-жадвал).

10.4.4-жадвал

**Корхона рентабеллигини аниқлаш ва унинг ҳисобот
йилидаги ўзгаришининг таҳлили**

(минг сўм)

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Ўзгари- ши (+,-)	Ўсиш суръати, %
Мутлақ кўрсаткичлар				
1. Соф фойда (Сф)	368,0	496,2	+128,2	134,8
2. Асосий воситаларнинг ўртача қиймати (Ав)	2956,5	3497,5	+541,0	118,3
3. Айланма маблағлар- нинг ўртача йиллик қиймати (Айм)	7269,0	8810,0	+1541,0	121,2
4. Номоддий активлар- нинг ўртача қиймати (Нф)	73,2	195,0	+121,8	266,4
5. Барча активлар (Б) (2қ+3қ+4қ)	10298,7	12502,5	+2203,8	121,4
Нисбий кўрсаткичлар				
6. Рентабеллик даражаси, (Ра) $[(1қ \times 100) / 2қ + 3қ + 4қ]$ ёки $[1қ \times 100] / 5қ]$	3,57	3,97	+0,40	111,2

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, корхонада активлар рентабеллиги ҳисобот йилида 0,40%га ошган. Бу бир қанча омиллар таъсирида рўй берган. Уларни аниқлаш учун қуйидаги жадвални тузиш тавсия қилинади (10.4.5-жадвал).

10.4.5-жадвал.

**Рентабеллик даражасига таъсир этувчи омилларни
занжирли алмаштириш йўли билан аниқлаш ҳисоб-китоби**

Кўрсаткичлар	Ўтган йилид а	Ҳисо- бот йилид а	Фарқи (+,-)	Занжирли алмаштиришлар			
				I	II	III	IV
1. Соф фойда	368,0	496,2	+128,2	496,2	496,2	496,2	496,2
2. Асосий воситалар	2956,5	3497,5	+541,0	2956,5	3497,5	3497,5	3497,5
3. Айланма маб- лағлар	7269,0	8810,0	+1541,0	7269,0	7269,0	8810,0	8810,0
4. Номоддий активлар	73,2	195,0	+121,8	73,2	73,2	73,2	195,0
5. Барча активлар- нинг рентабеллик даражаси, %	3,57	3,97	+0,40	4,82	4,58	4,01	3,97

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, барча активларнинг рентабеллик даражаси ҳисобот йилида 0,40% бандга ошган. Бу қуйидаги омиллар эвазига содир бўлган:

1. Фойда суммасининг 128,2 минг сўмга кўпайганлиги барча активлар рентабеллик даражасини 1,25% бандга оширган:
(4,82 - 3,57).

2. Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қийматининг 541,0 минг сўмга кўпайганлиги таҳлил қилинаётган кўрсаткич даражасини 0,24% бандга камайишига олиб келган:

(4,58-4,82).

3. Айланма маблағлар ўртача қийматининг 1541,0 минг сўмга кўпайганлиги барча активлар рентабеллик даражасини 0,57% бандга камайтирган:

(4,01-4,58).

4. Ҳисобот йилида номоддий активларнинг 121,8 минг сўмга кўпайганлиги ушбу категориянинг рентабеллик даражасини 0,04% бандга камайтириб юборган:

(3,97-4,01).

Барча омиллар таъсири натижасида барча активлар рентабеллик даражасининг умумий ўзгариши ҳосил бўлган:

$$1,25 - 0,24 - 0,57 - 0,04 = +0,40\%.$$

Таянч иборалар: моддий харажатлар, меҳнат харажатлари, молиявий харажатлар, ишлаб чиқариш таннархи, ижтимоий суғурта ажратмалари, соф фойда, рентабеллик, маҳсулот рентабеллиги, активлар рентабеллиги, соф фойдага таъсир қилувчи омиллар, рентабеллик даражасига таъсир қилувчи омиллар.

Такрорлаш учун саволлар

1. Маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш таннархи қайси элементлардан таркиб топган?
2. Давр харажатлари таркибини ёритинг.
3. Молиявий харажатлар таркибини ёритинг.
4. Молиявий натижаларнинг қанақа кўрсаткичларини биласиз?
5. Соф фойдани аниқлаш тартибини айтиб беринг.
6. Соф фойдани тақсимлаш тартибини ёритинг.
7. Рентабелликнинг иқтисодий моҳиятини очинг.
8. Рентабеллик кўрсаткичлари ва уларни ҳисоблаш усуллари.
9. Корхона рентабеллигини ошириш йўллари.

10. Соф фойдага қандай омиллар таъсир қилади?
11. Соф фойда ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни ҳисоблаш йўлини кўрсатинг.
12. Рентабеллик даражасининг ўзгаришига таъсир қилувчи омилларга нималар киради?
13. Маҳсулот рентабеллигига таъсир қилувчи омилларнинг ҳисобланиш усули.
14. Активлар рентабеллигига таъсир этувчи омиллар қандай ҳисобланади?

XI бoб. КОРХОНАНИНГ ИНВЕСТИЦИЯВИЙ ФАОЛИЯТИ

Режа:

- 11.1. Инвестицияларга оид тушунчалар мазмуни, инвестиция таснифи ва аҳамияти.
- 11.2. Инвестиция манбалари ва уларнинг корхонага қўйиш соҳалари.
- 11.3. Инвестициявий лойиҳалар самарадорлиги кўрсаткичлари, уларни аниқлаш, баҳолаш ва самарадорлигини ошириш йўллари.

11.1. Инвестицияларга оид тушунчалар мазмуни, инвестиция таснифи ва аҳамияти

Хўжалик фаолиятининг элементларидан бири инвестиция ҳисобланади.

Инвестиция лотинча “investire” (кийинтириш, ясантириш), немисча “investition” сўзидан келиб чиқиб, узок муддатга қандайдир ишга ёки корхонага капитал маблағ қўйишни билдиради. Инвестиция сўзидан инвестор - омонатчи сўзи келиб чиқиб, у момонат берувчи шахс, ташкилот ёки давлатни англатади. Инвесторлар қаторига қимматли қоғозларни сотиб оладиган ва бу билан ўзларининг бўш

маблағини жойлаштирадиган юридик ҳамда жисмоний шахслар ҳам киради.

Молиявий ва номолиявий инвестицияларни жорий қилиш бўйича амалий фаолиятлар мажмуаси инвестицион фаолият деб юритилади. Асосий фондларни ишга тушириш, реконструкция ва модернизация қилиш капитал қурулиш деб юритилади.

Инвестиция - бу молиявий (пул) ёки реал капиталга маблағ қўйиш. У пул маблағлари, кредит, қимматбаҳо қоғоз шаклида олиб борилади ва кўчма, кўчма бўлмаган мол-мулкга, интеллектуал мулкга, неъматларга бўлган ҳуқуқга ва бошқа қийматликларга қўйилади, яъни корхонанинг барча активларига ишлатилади.

Номолиявий активларга, яъни реал капиталга қўйилган инвестиция асосий капитални янгилаш ва такрор ишлаб чиқаришга хизмат қилади.

Молиявий (пул) капиталига (молиявий маблағларга кредит сифатида, қимматбаҳо қоғозларга) қўйилган инвестицияни бир қисми тезлик билан реал капиталга айланиши мумкин, иккинчиси - кенгрок, яъни қандайдир вақт ўтгандан кейин, учунчиси эса - умуман реал капиталга айланмаслиги мумкин (Масалан: чиқарилган ёки сотиб олинган қимматбаҳо қоғоз ўз қийматини йўқотса, оддий сўз билан айтганда синса). Шу сабабли молиявий инвестицияда инвесторга молиявий хатар кўпроқ бўлади.

Инвестиция молия бозорининг элементи ҳисобланади. Молия бозори муайян молия муассасалари орқали ўзаро алоқада бўладиган мулк эгалари билан сармоя, қарз олувчилари ўртасидаги муносабатни ифодалайди.

Акция ва облигациялар инвестиция қимматли қоғозлари деб юритилади. Молия бозорида қимматли қоғозларнинг бошқа турлари - хазина мажбуриятлар; депозит сертификатлари; векселлар; варрантлар ва ҳоказолар муомалада юради.

Инвестиция жамиятни иқтисодий ривожланишига ва ҳар бир жамият аъзосини моддий фаровонлигини оширишга таъсир қилувчи омил ҳисобланади.

Инвестиция корхона активига, янги маҳсулот ишлаб чиқиш, уларни сифатини ошириш, маҳсулотни сотишни ва фойдани кўпайтириш учун қўйиладиган маблағ. Шу сабабли инвестиция ишлаб чиқаришни кенгайтиришни, капитални оддий ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни, янги иш жойларини ташкил қилишни, иш ҳақини ва

аҳолини сотиб олиш қувватини оширишни, давлат ва маҳаллий бюджетга тушумларни кўпайтиришни таъминлайди.

Иқтисодий нуқтаи назардан инвестиция асосий ва айланма маблағларни жамғаришни англатади. Молиявий нуқтаи назардан молиявий ресурсларни даромад (фойда) олиш учун тўплашни кўрсатади. Бухгалтерия ҳисоби нуқтаи назардан ҳисоботнинг актив ва пассивининг бир неча моддаларига ишлатилган капитал харажатларни бирлашишини ифодалайди.

Инвестицияларнинг амал қилиниши бўйича қуйидаги турларга таснифланади:

1. Мақсади бўйича - фойда олиш учун, ижтимоий ва экологик эҳтиёжлар учун.

2. Объекти бўйича - ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш.

3. Натурал-моддий кўриниши бўйича - моддий, номоддий ва молиявий.

4. Худудий келиб чиқиши бўйича - миллий ва чет эллий.

5. Молиялаштириш манбалари бўйича - хусусий (амортизация, фойда, сотилган нарсалардан тушум) ва омонатга олинган (кредит, лизинг ва бошқалар).

6. Ишлаб чиқариш инвестициясини йўналишлари бўйича - асосий капитални янгилашга, қўзғалмас мулкни, айланма маблағни кўпайтириш учун, янги маҳсулот яратиш учун, маҳсулотни сифатини ошириш учун.

7. Корхонани бошқариш ҳуқуқига эга бўлиш омили бўйича: тўғридан тўғри ёки бевосита; портфел.

Тўғридан тўғри ёки бевосита инвестициялар - чет эл капиталини тўғридан-тўғри киритилишини билдириб, инвесторга ушбу корхона устидан назорат қилиш ҳуқуқини беради. Инвестицияни ушбу тури трансконтинентал (бошқа қитъа континентга сармоя киритиш), капитал қўйилмалари ҳамда трансмиллий (қўшни давлатларга капитал чиқариш сифатида амалга оширилади) капитал қўйилмалар сифатида намоён бўлади.

Портфел инвестициялар лицензион ва франчайзинг келишувлари, маркетинг хизмати ҳақидаги контрактлар асосида ташкил қилинса корхоналарни бошқариш ҳуқуқини беради.

8. Амал қилиш муддати бўйича - қисқа ва узоқ муддатли инвестициялар мавжуд.

9. Келиб чиқиш ҳудуди бўйича - миллий ва хорижий инвестициялар.

10. Таввакалчилик даражаси бўйича - таввакалчилиги паст, ишончли ва таввакалчилиги юқори, спекулятив инвестициялар.

Инвестицияни бир тури бу - аннуитет. Аннуитет аҳолининг шахсий инвестицияси бўлиб, омонатчига қандайдир бир давр ичида ёки доирасида унга даромад беради. Аннуитет асосан суғурта ва пенсия жамғармаларига маблағ қўйишни англатади.

Инвестиция муассасаларига молия брокерлари, инвестиция компаниялари (диллерлар), инвестиция соҳаси бўйича маслаҳатчилар, инвестиция фондларидан иборат бўлиб, улар инвестиция бўйича воситачилик, қимматли қоғозларни чиқаришни йўлга қўйиш, уларни учинчи шахслар фойдасига жойлаштириш бўйича кафолатлар бериш, акциялар чиқариш каби ишлар билан шуғулланади.

11.2. Инвестиция манбалари ва уларнинг корхонага қўйиш соҳалари

Инвестиция ресурслари иқтисодиёт тармоқларини ривожланишини бошқаришнинг иқтисодий омили вазифасини бажаради. Инвестиция маблағлари ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш жараёнларида ҳамда аҳолининг фойдаланилмаётган маблағларини тўпланиш натижасида, уларни бошқа жараёнларда ишлатилишини таъминлайди.

Корхона нуқтаи назаридан инвестиция манбалари улар ўз маблағлари (фойда, амортизация, бошқа пул жамғармалари); қарзга олинган маблағлар (банк кредити ва бошқа ташкилотларни омонатлари); бошқа жалб қилинган маблағлар (акция ва бошқа қимматбаҳо қоғозларни сотишдан келган даромадлар); бюджет ва бюджетдан ташқи маблағлар ташкил қилади.

Инвестиция таркибида унинг манбалари ўз аксини топади.

Инвестиция манбаларини унинг таркибидан келиб чиқиб молиявий ва моддий ресурсларга ажратиш мумкин.

Молиявий манбаларга - нақд пул; чет эл валютаси; халқаро тўлов пуллари; акциялар; заёмлар; корхоналар маблағлари; амортизация фонди киради.

Моддий ресурсларга - хом-ашё ресурслари; кўчмас мулк; жамоа-ширкат-хўжалик мулки; фермерлар мулки; деҳқон хўжалик мулки; тадбиркорлар мулки киради.

Инвестиция манбаларини шакллантиришда молия бозори ва унинг инфратузилмаси муҳим аҳамиятга эгадир. Молия бозорининг асосий мақсади муамоладаги ортиқча бўлган пул ресурсларини актив капитал сифатида ишлаб чиқаришга жалб қилишдан иборатдир.

Молия бозори жуда кенг маъноли тшунча бўлиб, у доимо пайдо бўладиган жамғармалардан самарали фойдаланиш жараёнини ўзида ифодалайди.

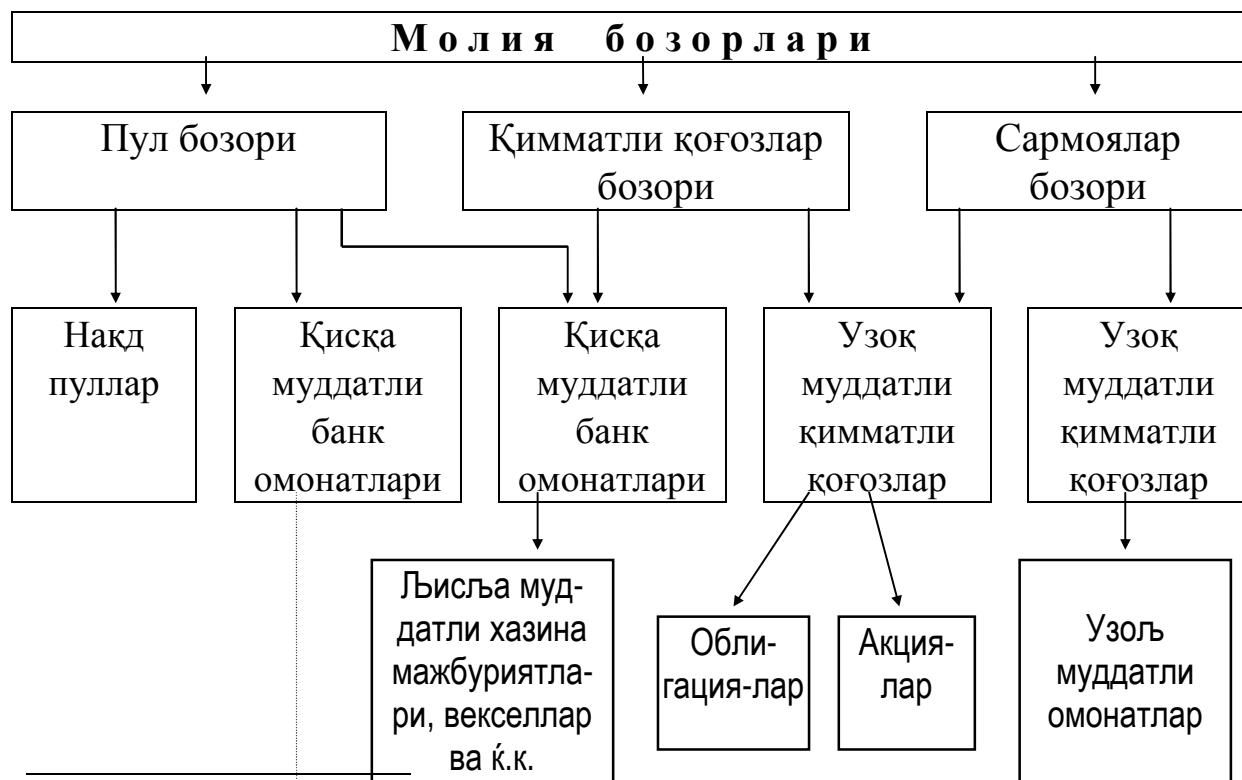
Молия бозори ҳаётда вужудга келган жамғармаларни (оилада, корхонада) бир турдан (жамғармаланиши) иккинчи турга (реал капиталга айланиши) ўтишини таъминловчи механизмдир.

Ҳозирги замон молия бозорининг асосини молия муассасалари ва воситачилар ташкил қилади. Улар сотувчилар ва харидорлар, ҳамда сотиладиган ва сотиб олинадиган товар, пул ва бошқа молия активлари мавжуд бўлган бозордир.

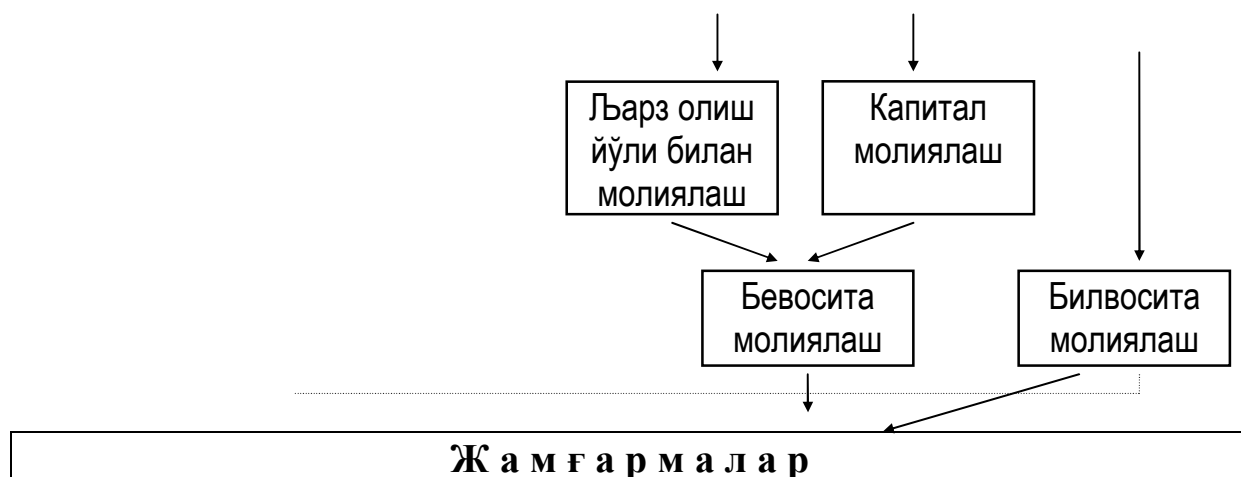
Молия бозорининг таснифи қуйидаги 11.2.1.-чизмада тасвирланган.

11.2.1-чизма.

Молия бозорларини таснифи¹

¹ Чжен В.А ва бошлалар. Пул ва молия бозорлари. Т., “Бизнес каталог”. 1997., 158 б.

Инвестицияларни объектларга қўйиш соҳаларига қараб қуйидагиларга ажратиш мумкин:

- кам қўлланиладиган инвестицион маблағлар, яъни, қўриқ (бўш ётган) ерларни ўзлаштириш, меҳнат ресурсларидан вақтинча фойдаланиш (мутахассислар ва раҳбарлардан) ва ҳ.к.;
- маълум ҳажмда талаб қилинадиган инвестиция маблағлари;
- режалаштирилган инвестициядан олинадиган даромадга таъсир этувчи бошқа инвестицион шароитлар, яъни режалаштирилган асосий инвестиция маблағларига қўшимча инвестиция маблағларини жалб этиш йўли билан инвестициядан келадиган фойдани ошириш;
- фаолиятга қўйилган шаклига қараб, инвестиция ўз ҳаракатида даромадларни ошириш ёки камайтириш, хавф-хатарни камайтириш, меҳнат жамоасини манфаатдорлигини ошириш, иш шароитини яхшилаш, ижтимоий-иқтисодий муносабатларни мувофиқлаштиришга йўналтирилишини таъминлаш зарур;
- қўшимча инвестициялар харажатларни камайтириш, самарадорликни ошириш, маҳсулот ишлаб чиқишни ва сотишни ошириш, қўшимча даромад олишни таъминлашга йўналтирилиш керак;
- маълум ишлаб чиқаришга йўналтирилган инвестициялар таркиби ишлаб чиқаришни ихтисослашувига қараб тақсимланиши даркор;
- инвестициялар ресурсларни тежаш, янги маҳсулот ишлаб чиқиш, корхона имджини ошириш, табиатни муҳофаза қилиш ва ҳоказоларни таъмилаши ҳам зарур.

11.3. Инвестициявий лойиҳалар самарадорлиги

кўрсаткичлари, уларни аниқлаш, баҳолаш ва самарадорлигини ошириш йўллари

Инвестиция фаолияти алоҳида таркибий қисмлардан иборат бўлиб, инвестиция стратегиясини аниқлаш, стратегик режалаштириш, инвестициявий лойиҳалаштириш, лойиҳаларни таҳлил қилиш ҳамда инвестицияни самарасини аниқлаш кабилардан иборат бўлади.

Корхона мисолида инвестиция стратегиясини аниқлаш - бу келажак даврга корхоналарни асосий фаолиятларини ривожлантириш йўллари аниқлаш, шу жумладан ўз маблағлари ҳисобидан ва бошқа инвесторлар ҳисобидан харажатларни қопланиш миқдорини аниқлаш. Корхона активларини ҳажмини ва рентабеллигини прогноз қилиш. Стратегик режада активларга бўлган эҳтиёж ва уни таъминлаш ресурслари узоқ муддатга аниқланади.

Инвестицион лойиҳа бу инвестицияни техник-иқтисодий асослаш бўлиб, у инвестицион фаолият иштирокчиларини (мулкдор, тадбиркор, банкир, давлат ва халқаро ташкилотлар кабилар) иқтисодий ахборотномаси, уларни ўзаро алоқаларини боғлайди ҳамда тушинтиради. Қисқа қилиб айтганда инвестиция лойиҳаси инвестициядан фойдаланиш режасини англатади.

Инвестиция лойиҳасини самарадорлигини ҳисоблаш - бу инвестициядан келадиган самара кўрсаткичларини аниқлашни англатади.

Инвестиция лойиҳасини асоси бу капитал қўйилмаларга бўлган эҳтиёжни аниқлашдан иборат. Шу сабабли Инвестиция лойиҳаси самарадорлиги капитал қўйилмалар самарадорлиги орқали аниқланади.

Жамият миқёсида капитал қўйилмалар самарадорлиги коэффиценти (K_c) миллий даромаднинг ўсиш миқдорини ($\Delta MД$) капитал қўйилмалар суммасига (K_k) нисбатан аниқланади. Яъни:

$$K_c = \frac{\Delta MД}{K_k}$$

Корхона миқёсида инвестиция самарадорлиги (капитал қўйилма) коэффиценти ($K_{к.с}$) қуйидагича ҳисобланади.

$$M_{к-Т} \quad \Phi$$

$$K_{к.с} = \frac{\text{---}}{K} \quad \text{ёки} \quad \frac{\text{---}}{K}$$

Бу ерда: M_k - йиллик ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймати;
 T - йиллик ишлаб чиқарилган маҳсулотни
таннархи;
 Φ - йиллик фойданинг миқдори.

Кўп вариантли капитал қўйилмалар лойиҳаси самарадорлигини аниқлаш учун ҳар бир вариантдаги харажатларни минимумга келтириш йўли билан аниқланади. Яъни:

$$T_i + E_n \times K \rightarrow \min$$

Бу ерда: T_i - i варинатдаги харажатлар;
 E_n - капитал қўйилмалар самарадорлиги
коэффициенти;
 K - капитал қўйилмалар суммаси.

Солиштирилаётган вариантлар ҳар хил даврга мўлжалланган бўлса, бундай шароитда вариантлар (B) келтирилган коэффициентлар бўйича аниқланади. Яъни:

$$B = \frac{1}{(1+E_{н\cdot B})} \times t$$

Бу ерда: $E_{н\cdot B}$ - ҳар хил даврдаги харажатларни келтириш
нормативи;
 t - маблағларни ишга туширишдан самара
олгунгача бўлган вақт.

Инвестиция самарадорлигини аниқлашда унинг ўзини қоплаш муддати, хавф даражаси, инфляцияни ошиш темпи, келажакда солиқлар миқдорини ўзигариши кабилар ҳисобга олиниши шарт. Чунки инвестицияни қулай ва самарали соҳага қўйиш инвесторлар учун муҳим аҳамиятга эга. Жаҳон амалиётидан шу маълумки пулни банкларда сақлаш энг қулай ҳисобланади, чунки омонатчи ундан процент олади.

Пулни инвестиция қилиш (ишлаб чиқаришга қўйиш ёки қимматбаҳо қоғозлар сотиб олиш) инвесторга фақатгина унга банк тамонидан бериладиган процентдан кўпроқ даромад келтирсагина фойдаликроқ бўлади. Бу инвесторлар учун биринчи қоида бўлиб ҳисобланади.

Инвесторларнинг иккинчи қоидаси - инвестиция рентабеллиги инфляция даражасидан юқори бўлиши керак.

Шундай қилиб, инвестиция самарадорлигини ҳисоблаганда юқорида келтирилган қоидаларда келтирилган кўрсаткичларни солиштирма таҳлили катта аҳамиятга эга.

Инвестиция лойиҳасини баҳолашда харажатлар ва даромадларини ҳар хил даврга солиштирма таҳлили катта аҳамиятга эга. Чунки харажатлар бирон даврда ишлатилади, даромад эса нафақат бирон даврдан кегин, у асосан харажатлар амалга оширгандан кейин кела бошлайди. Шу сабабли даврий пул қиймати деган тушунча ишлатилади. Ушбу кўрсаткич олдин олинган 1 сўм кейин олинган 1 сўмдан қимматроқ туришини англатади.

Шу сабабли иқтисодий ва молиявий таҳлилда сўмнинг жорий ва келажакдаги қийматини ҳисоблайди, таҳлил қилади. Бундай ҳисоб-китоблар дисконтирования деб юритилади.

Дисконтлаштириш инвестиция ёки пул оқимларини келгусидаги қийматининг жорий баҳода ифодаланиши тушунилади.

Дисконтлаштириш мураккаб фойиз ҳисоблашнинг тескари жараёнидир. Мураккаб фойиз усули орқали инвестициянинг келажак қиймати ($I_{к.к.}$) қуйидагича аниқланади.

$$I_{к.к.} = I_{ж.к.} (1 + Ч)^n$$

Бу ерда: $I_{ж.к.}$ - инвестицияни жорий қиймати;

Ч - банк фойизи ставкаси;

П - йиллар сони.

Масалан: банк фойизи 10% бўлган ҳолда 5 йилдан кейин 1 сўмнинг қиймати $= 1 \cdot (1 + 0,1)^5 = 1 \cdot 1,55 = 1,55$ сўмни ташкил қилади.

Ушбу кўрсаткични дисконтлаштириш усули билан инвестициянинг жорий қиймати аниқланади. Бунинг учун инвестицияни келажак қийматини (1+банк фойизи) мўлжалланган йиллар сони даражасига бўлиш билан аниқланади, яъни:

$$I_{\text{ж.к.}} = \frac{I_{\text{к.к.}}}{(1+\text{Ч})^n} = I_{\text{к.к.}} \times (1+\text{Ч})^{-n}$$

Масалан: банк фойизи 10% бўлган ҳолда 20 йилдан кейинги 1 сўмнинг жорий қиймати $= 1:(1+0,10)^{20} = 1:1,10^{20} = 1:6,7 = 0,15$ сўмни ташкил қилади.

Шундай қилиб дисконтлаштириш йилма йил кетма-кетликда даромадлар, харажатлар потокларини дисконт ставкасига асосли бири-бирига келтириш йўли орқали келажакдаги даромад ва харажатларни жорий қийматини белгилаб олиш учун инвестицияни иқтисодий ва молиявий таҳлил қилишда ишлатилади.

Таянч иборалар: инвестиция, инвестор, қимматли қоғозлар, молия бозори, инвестиция манбаси, молиявий манба, моддий ресурслар.

Такрорлаш учун саволлар

1. Инвестиция нима?
2. Инвестор ким?
3. Молиявий ва номолиявий инвестицияларга тушунча беринг.
4. Реал капитал маблағ нима?
5. Молиявий бозор тарифини айтинг.
6. Инвестиция таснифини келтиринг.
7. Инвестицияларни манбасини тушунтиринг.
8. Инвестиция қандай соҳаларда ишлатилади?
9. Молия бозорини таснифини келтиринг.

ХII бoб. КОРХОНАНИНГ ХАВФСИЗЛИГИ ВА ТИЖОРАТ СИРИ

- 12.1. Корхона хавфсизлигини таъминлашнинг мақсади ва вазифалари.
- 12.2. Корхона хавфсизлик хизмати, унинг функциялари ва таркиби.
- 12.3. Корхонанинг тижорат сири моҳияти.
- 12.4. Тижорат сирини ҳимоя қилиш механизми.
- 12.5. Рақобатчилар тўғрисида ахборот олиш услублари.

12.1. Корхона хавфсизлигини таъминлашнинг мақсади ва вазифалари

Хавфсизликни таъминлаш ҳамиша, ҳамма жойда, ҳамма нарсалар учун муҳим бўлиб келинган. Ҳатто ҳайвонлар ҳам ўзларининг хавфсизлигини таъминлаш учун ўзларига яраша тегишли чоратadbирларини кўрадилар. Инсоният пайдо бўлибдики, хавфсизлик масаласи унинг олдида ҳамиша долзарб бўлиб ҳисобланган.

Бугунги бозор муносабатлари шароитида ҳамма корхоналарга эркинлик ва мустақиллик жорий қилинаётган бир пайтда, унинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш ҳам ўта долзарб ва ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга молик бўлган жуда катта муҳим жараёндир. Бу жараённи тўғри ва тўлиқ англаш учун унинг тушунчаси, мақсад ва вазифаларини аниқ белгилаб олишни тақозо қилади.

Корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини доимий равишда таъминлаб туриш унинг раҳбариятидан катта эътиборни, ташкилий ишларни амалга оширишни ва уни оқилона бошқариб боришни талаб қилади. Бу жараённи тўғри ташкил қилиш учун умуман хавфлилик ва хавфсизлик тушунчаларининг нима эканлигини аниқлашни тақозо қилади.

Хавфлилик деганда турли офат, бахтсизлик, ғам-ғусса, ҳалокат, йўқотиш каби салбий ҳолатларнинг содир бўлиш мумкинлиги

тушунилади. Хавфсизлик деганда эса мазкур хавф-хатарларнинг олди олиниб, бирор объектнинг барқарор фаолиятини таъминловчи тадбирлар мажмуаси тушунилади.

Мазкур ишда корхонанинг умумий хавфсизлиги эмас, балки иқтисодий жиҳатдан хавфсизлиги хусусида гап боради. Уни таъминлаш учун эса корхона раҳбариятидан жуда катта ташкилотчиликни талаб қилади.

Корхона иқтисодий хавфсизлиги тушунчаси. Эркин рақобат ҳукм суриб турган бозор муносабатлари шароитида ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўзларининг яшовчанлигини таъминлаши лозим. Бу эса ўта мураккаб ва кўп қиррали жараёндир. Шу туфайли корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун бир қанча тадбирларни амалга ошириш лозим бўлади.

1. Корхонанинг молиявий ва иқтисодий мустақиллигини таъминлаш. Бунда ҳар бир корхона етарли даражада ўз маблағларига эга бўлиши, мавжуд мулкнинг сақланиши ва самарали фойдаланишига эришиш лозим.

2. Корхонада барча иқтисодий жараёнларни қонун доирасида амалга оширишга эришиш, унинг қонуний манфаатини давлат, хорижий ва ички ҳамкорлар олдида ҳимоя қилиш қобилиятининг мавжудлигини таъминлаш.

3. Корхона фаолиятининг доимий равишда барқарорлигини, рақобатбардошлигини, ишлаб чиқарилган маҳсулотининг (иш, хизмат) юқори сифатли бўлишини, уларнинг ички ва ташқи бозорга мослигини таъминлаш.

4. Жамоада ахлоқий-руҳий муҳитнинг барқарорлиги, меҳант ва ижро интизомига қаттиқ риоя қилиш ҳар бир ходим ва бўлинмаларнинг ҳаёт тарзига айланганлиги, уларнинг ишни бажаришдаги жипслигини таъминлаш тадбирларини амалга ошириш;

5. Корхона ходимларини моддий ва маънавий рағбатлантиришнинг объективлигини таъминлаш, уни бевосита корхонанинг истиқболига йўналтиришга эришиш орқали унинг нуфузини кўтариш.

6. Ташкилий, илмий-техникавий соҳани такомиллаштириш орқали ишлаб чиқаришга (фаолиятига) замонавий технологияларни жорий қилишга доимий равишда эришиб уларни ички имконияти ҳисобидан ривожлантириб бориш.

Ана шундай тадбирлар амалга оширилсагина корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги таъминланиши мумкин. Булардан келиб чиқиб, ўта мураккаб жараён бўлган корхона хавфсизлигига қуйидагича таъриф берилди.

Корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги деганда унинг мустақиллигини, мустаҳкамлигини, барқарорлиги ва ички имкониятлар эвазига такомиллашиб, тараққий этиб боришини доимий равишда таъминлаб турувчи шароитлар ва омиллар мажмуасининг мавжудлиги тушунилади.

Кўриниб турибдики, корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш бу ўта мураккаб бўлиш билан бирга жуда кўпқиррали соҳадир. Шу туфайли унга шунчаки кундалик тадбирлар билан, ёки озгина эътибор билан эришиб бўлмайди. Корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун ундаги банд бўлган кадрлар юқори малакали, савияли ва ташаббусор бўлмоғи лозим. Энг муҳими, ҳозирги пайтда ҳар бир корхонада ишловчи ходим уни “умумий мулкимиз” эмас, балки “менинг мулким” деб ҳис қилиши, шу руҳият билан яшайдиган, ишлайдиган бўлиши даркор.

Корхонанинг иқтисоди хавфсизлиги тамойиллари. Хавфсизликни таъминлаш учун уни амалга оширишда маълум тамойилларга таянилади. Бу тамойиллар корхона ишининг тактикаси ва стратегиясини, аниқ мақсад ва вазифалар билан фаолият кўрсатишини белгилаб олишида намоён бўлади.

Шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлса, корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги қуйидаги тамойилларга таянади.

1. Узоқ истиқболга мўлжалланган дастур ва мақсадли режанинг мавжудлиги. Ҳозирги бозор муносабатлари шароитида ҳар бир корхона ўз млкий жавобгарлигига асосланар экан, у узоқни кўзлаб аниқ стратегик мақсад билан ва шу мақсадга эришиш учун узоқ муддатга мўлжалланган дастур асосида фаолият кўрсатиши лозим.

2. Қонунийликни таъминлаш тамойили. Ҳозирги пайтда жуда кўп корхоналар қонунни четлаб маълум вақт ноқонуний фойда олиш эвазига фаолият кўрсатмоқда. Улар фаолиятидаги қонунбузарлик фош бўлгач (албатта шундай бўлади) жуда кўп жарималар тўлаши эвазига бирданига синиб инқирозга учрамоқда. Оқибатда корхона банкрот бўлмоқда. Бу ҳолат жамият учун ҳам, давлат учун ҳам, шу ерда ишлаган меҳнат жамоаси учун ҳам, пировардида корхонанинг иқтисодий

хавфсизлиги учун ҳам катта зарар келтириши тўғрисида изохнинг ҳожати бўлмаса керак.

3. Мустақиллик ва масъулиятлилик таъмойили. Корхона иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун, энг аввало, ўз фаолиятини мустақил бошқариши лозим. Аммо мустақиллик - бу ўзбошимчалик эмас. Мустақил фаолият ўта масъулиятни ҳам талаб қилади. Зеро, корхонанинг фойдаси ўзиники бўлганидек, зарар ҳам ўзлари ҳисобидан қопланади. Кўп зарар кўриш корхонани иқтисодий жиҳатдан хавф тўғдириши табиий.

4. Меҳнат ва ижро интизоми. Барча муваффақиятлар калити интизомда. Агар меҳнат жамоаси корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш мақсади билан ишласа албатта у қаттиқ меҳнат ва ижро интизомига риоя қилиши лозим. Интизом орқали қонунийлик, мустақиллик, масъулият, мақсадлилик каби тамойилларга ҳам амал қилишни таъминлайди.

5. Касбий ва технологик такомиллашув. Бозор муносабатлари шароитида эркин рақобат муҳити корхонанинг кундалик ўзгаришлар ва янгиланишларга, бозор конъюнктурасига мослашиб боришни талаб қилади. Бу эса, ўз навбатида корхонанинг тез ўзгаришларга мослашувчанлигини таъминлашни, бозор талабига мослашиш каби ҳолатларни талаб қилади.

6. Маҳсулот (иш, хизмат) сифатининг доими ошиб боришини, таннархнинг нисбий камайишини таъминлаш. Корхонанинг нуфузи ва иқтисодий қудратини ошириб бориши учун, энг аввало, ҳар бир корхона ўз маҳсулотининг (иш, хизматининг) сифатини ошириш учун курашиб яшаши керак. Сифат кўрсаткичининг яхшиланиши корхонанинг нафақат иқтисодий хавфсизлигини, балки унинг рақобатбардошлигини ҳам таъминлайди. Маҳсулотнинг (иш, хизматнинг) сифатини ошириш кўп ҳолларда таннархни ошириш эвазига амалга оширилади. Аммо корхона ҳозирги эркин иқтисодиёт шароитида шундай натижага эришиш лозимки, қайсики сифатнинг яхшиланиши таннархнинг ошишига нисбатан устувор бўлиши таъминлансин. Бунда маҳсулот (иш, хизмат) сифатининг ошиши эвазига олинадиган даромад 100 минг сўмни ташкил қилса, шунга боғлиқ таннарх 50-60 минг сўмга кўпайишини таъминлаш лозим бўлади.

7. Фойдалиликни таъминлаш. Ҳар бир корхона иқтисодий жиҳатдан қудратли бўлишига, ўз хавфсизлигини таъминлашга эришмоқчи бўлса барча фаолиятини шундай ташкил қилиш керакки,

унинг ҳар бир ҳаракатидан фойда олиш таъминлансин. Бозор муносабатлари, тадбиркорлик ва фойда бир-бири билан ажралмас тушунчалардир. Бу дегани, бозор муносабатлари шароитида ҳар бир корхона тадбиркорлик билан иш кўриб, фаолияти натижасида етарли даражада соф фойдага эришишни таъминлашдан иборатдир.

Ушбу ҳолатлардан келиб чиқиб корхона иқтисодий хавфсизлиги тамойилларига қуйидагича таъриф бериш мумкин.

Корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги тамойили деганда уни таъминлашга қаратилган мақсадли стратегик ва тактик дастурларни бажаришга қаратилган иқтисодий дастаклар мажмуаси тушунилади.

Корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш вазифалари. Бозор муносабатлари шароитида ҳар бир корхонанинг вазифаси ўзининг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашдан иборатдир. Бу ишда боқимандалик кетмайди. Ҳар бир корхона ўзининг хавфсизлигини ўзи таъминламаса бошқа жойдан келиб уни таъминлаб бермайди. Бу жараён анча тадбирларни ўз ичига олади.

1. Корхона фаолиятига ташқи субъектлар аралашувларининг кучайишига йўл қўймаслик.

2. Корхона ичида самарали меҳнат қилиш муҳитини бузишнинг олдни олиш, ҳар бир ходимнинг меҳнатини ҳолисона баҳолай олиш.

3. Ходимлар ўртасида ахлоқий-руҳий муҳитнинг барқарорлигини таъминлаш, корхонанинг муваффақияти уларнинг ҳар бирининг муваффақияти эканлигини сингдириш ва шунга амал қилиш.

4. Бозордаги ўз рақобатчиларидан маҳсулотнинг (иш, хизматнинг) сифати, нархи бўйича орқада қолиб кетмаслик чораларини кўриш.

5. Бозор конъюнктурасининг тез ўзгаришидан ҳамиша воқиф бўлиш ва унга мослашган ҳолда тараққиётни таъминлаш.

6. Ишлаб чиқариш, технологик, тижорат каби сирларини сақлаш. Нодир мутахассислар қўнимсизлигининг олдини олиш.

7. Корхона ҳудуди, мулки ва бошқа моддий ресурсларнинг сақланишини таъминлаш, уларнинг ўғирланиши ва йўқолишининг олдини олиш чораларини кўриш.

8. Ҳамкорларини танлашда уларнинг молиявий аҳволини ўрганиш ва ўзининг молиявий барқарорлигини таъминлаш учун тегишли ташкилий ишларни доимий равишда эътибордан қолдирмаслик.

Шу ва шу каби вазифаларнинг бажарилиши корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг асосий тадбирларидир. Корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги, албатта, ўз-ўзидан таъминланиб қолмайди. Шу туфайли бу масала корхонага дахлдор бўлган мутасаддиларнинг (мулкдор, раҳбар, менежер, мутахассислар ва барча ходимлар ҳамда солиқ, молия, банк каби манфаатдор ташкилотлар) ҳамиша диққат эътиборида бўлмоғи лозим.

12.2. Корхона хавфсизлик хизмати, унинг функциялари ва таркиби

Бозор муносабатлари шароитида корхонанинг умумий хавфсизлигини, айниқса унинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш ўта муҳим аҳамиятга эга. Зеро, корхона банкротликга учрамаслиги, барқарор фаолият кўрсатиши, мунтазам равишда иқтисодий ўсишни таъминлаб бориши учун, энг аввало, унинг хавфсизлиги таъминланиши лозим. Аммо ҳозирги пайтда турли мулк шаклида фаолият кўрсатувчи жуда кўп корхоналар таркибида хавфсизлик хизмати ташкил қилинмаган. Бу билан асосан корхона раҳбарияти шуғулланади. Аммо бу эркин рақобат шароитида етарли эмас. Хавфсизлик хизмати жуда кўп функциялар билан шуғулланади ва бир қанча муҳим вазифаларни бажаради. Шу туфайли ҳар бир корхона таркибида махсус хавфсизлик хизмати бўлими фаолият кўрсатиши лозим.

Хавфсизлик хизмати ўз фаолияти давомида жуда кўп меъёрий ҳужжатларга таянади. Бу ҳужжатлар давлат миқёсида ишлаб чиқилиб тасдиқланган бўлса шу меъёрий ҳужжатга таянилади, агар бундай ҳужжат бўлмаса ташкилотнинг (корхонанинг) ўзида хавфсизлик хизмати бўйича Низом ишлаб чиқилиб шунга амал қилинади. Умуман олганда, корхона хавфсизлиги билан боғлиқ меъёрий ҳужжатлар қуйидагилардан иборат бўлмоғи лозим:

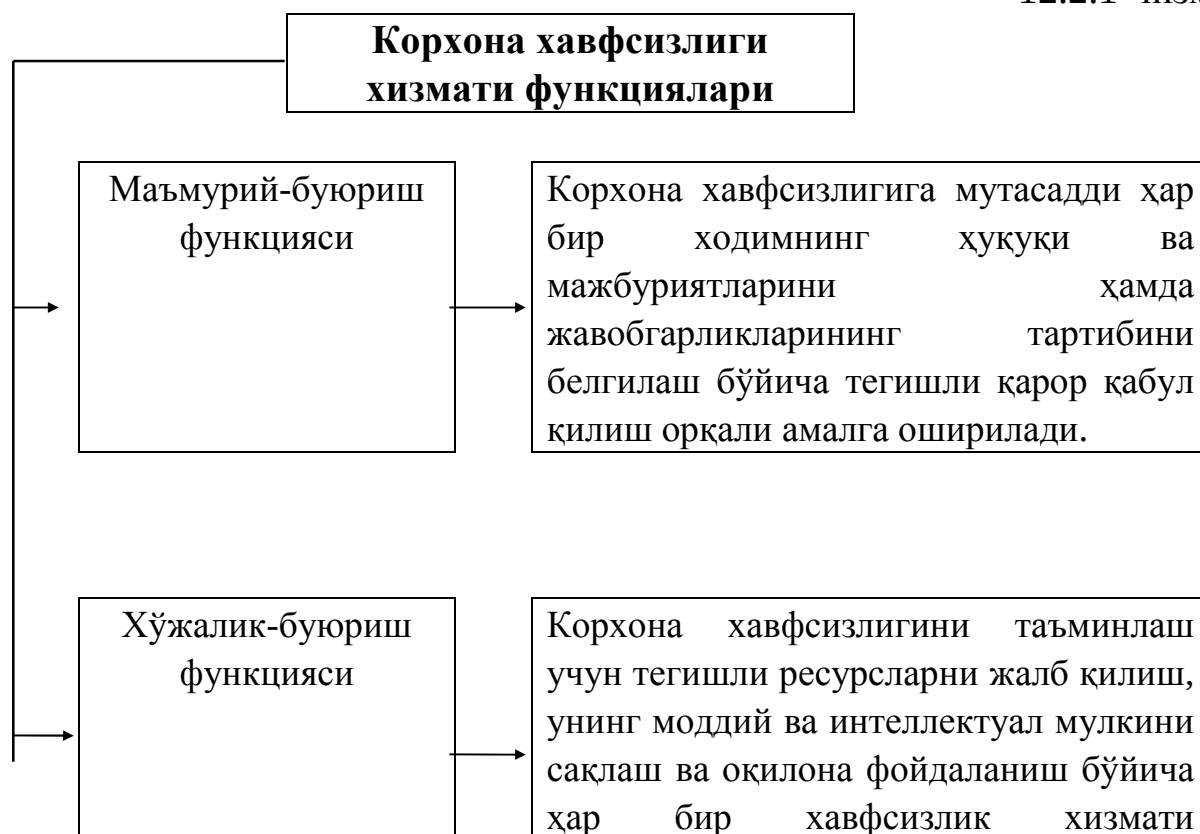
- корхонанинг хавфсизлик хизмати тўғрисида умумий Низом;
- хавфсизлик хизмати ходимларининг функционал мажбуриятлари;
- тартиб (режим) ва соқчиликни ташкил этиш бўйича Низом;
- Меҳнатни муҳофаза қилиш бўйича Йўриқнома;
- раҳбарлар, мутахассислар ва техник ходимларнинг махфий ахборотлар билан ишлашлари бўйича мансабдорлик қўлланмалари;

- ёнғин хавфсизлиги тўғрисида Низом;
- махфий ахборотлар мавжуд бўлган иш ҳужжатларининг архивда сақланишини ташкил этиш бўйича мансабдорлик қўлланмалари;
- техник хавфсизлик тўғрисида Низом;
- ахборотларни муҳандислик-техник жиҳатдан ҳимоя қилишни ташкил этиш бўйича мансабдорлик қўлланмалари;
- хорижий вакиллар ва ваколатхоналар билан ишлаш тартиби бўйича мансабдорлик қўлланмалари.

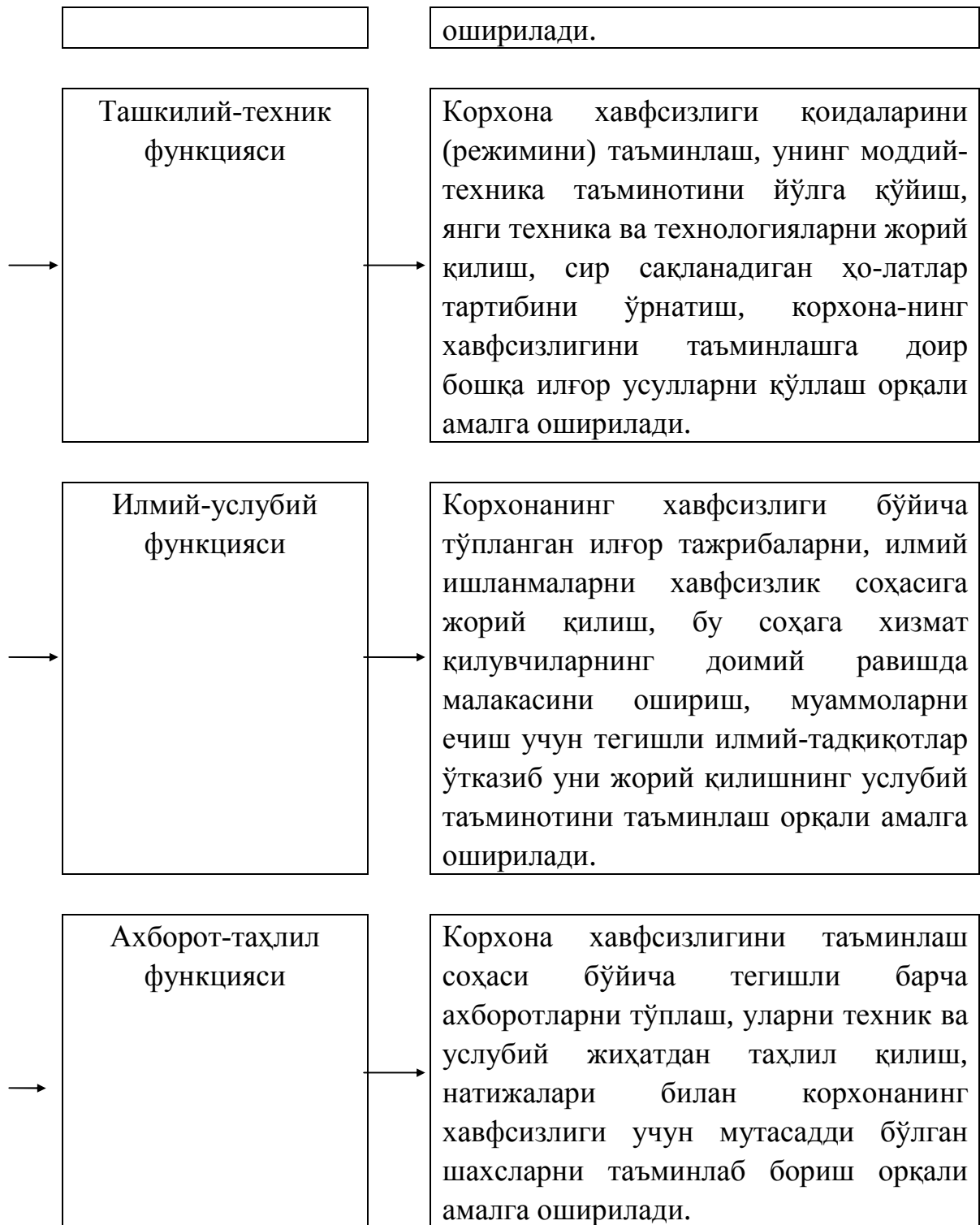
Корхонанинг хавфсизлик хизмати таркибида уни турли хавф-хатарлардан сақлаб қолиш мақсадида ахборот-таҳлил бўлинмаси, хавфсизликни таъминлаш йўналиши бўйича аниқ вазифаларни ечиш учун тажрибали мутахассислардан иборат вақтинча тузилмалар ташкил этилиши мумкин.

Корхонанинг хавфсизлик хизмати ўз фаолияти давомида жуда кўплаб вазифаларни бажаради. Ушбу вазифаларни бажариш учун бир қанча функцияларни ҳам ижро этади. Буларга қуйидагилар киради (12.2.1-чизма).

12.2.1-чизма

Қайд этилган функцияларни бажариш бевосита корхонанинг хавфсизлик хизмати орқали амалга оширилади. Мазкур хизматнинг таркибига қуйидагилар киради: хавфсизлик хизмати бошлиғи, тартиб (режим) ва соқчилик бўлими, махсус бўлим, муҳандислик-техник ҳимоя бўлими, ташқи фаолият хавфсизлигини таъминлаш бўлими, ички назорат-тафтиш бўлими каби бўлинмалар.

Ушбу бўлинмаларнинг бевосита аниқ вазифалари корхона ходимларининг функционал мажбуриятларида, унинг низомида ўз аксини топади. Ҳар бир бўлимда махсус хизмат секторлари ҳам бўлиши мумкин. Масалан, тартиб (режим) ва соқчилик бўлимида тартиб сектори ва соқчилик сектори, махсус бўлимда махфий ҳужжатлар сектори ва ҳ.к.

Корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш ҳозирги шароитда ўта муҳимдир. Шу туфайли барча бўлимлар ва секторларда фаолият кўрсатаётган ходимлар бу масалани ҳеч ёдларидан чиқармасликлари, умумий хавфсизликнинг асосий қисми деб қараши лозим.

Корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун хавф-хатарларни бартараф қилишга эришиш лозим. Иқтисодий хавф-хатарлардан бири банкротлик хавфидир. Чунки бозор муносабатларига асосланган иқтисодиёт тасодифлардан холи эмас. Бозорда фаолият кўрсатаётган корхона ёки фирма ҳар хил вазиятга тушиб қолиши мумкин. Бу ҳолат ҳар қандай корхонани ҳушёрликка чорлайди.

Банкротлик деганда, одатда корхонанинг синиши тушунилади, яъни у маблағли йўқлигидан ўз мажбуриятлари бўйича қарзларни тўлашга қурби етмай қолади. Табиийки, бундай ҳолатда корхона ёпилади. Эркин иқтисодиёт шароитида, олдингидек, барча зарарлар давлат ҳисобидан қоплаб берилмайди, чунки корхона мулкида давлатнинг улуши умуман бўлмаслиги мумкин. Шу туфайли корхонанинг қарзларини қоплаши учун бор мол-мулкни сотишдан бошқа чораси қолмайди. Бу эса корхонага ҳам, мулкдорга ҳам, шу ерда ишлаётган ходимларга ҳам, давлат ва жамиятга ҳам катта зарардир.

Шу туфайли, фаолият кўрсатиб яхшигина даромад қилиб ишлаётган корхоналарга банкротлик хавфини бартараф қилиш имконияти яратилган бўлиши лозим. Албатта, бу имкониятлар давлат томонидан тартибга солинади. Аммо корхонанинг ўзлари эса тегишли чора-тадбирлар асосида бундай шароитни ўзларига яратиб олишлари лозим.

Банкротлик хавфини бартараф қилиш учун, унинг турларини билишни тақозо қилади. Ҳозирги пайтда банкротлик хавфининг учта тури мавжуд.

1. Ишлаб чиқариш банкротлиги хавфи. Бу хавф корхонанинг мўлжалдаги маҳсулотини тегишли ҳажмда ва нархда ишлаб чиқариш имкониятининг чекланганлиги туфайли содир бўлади. Уни бартараф қилиш учун корхона доимий равишда бозор конъюнктурасини ўрганиш,

маркетинг хизматини яхши йўлга қўйиш, технологик жараёнларни тезликда бошқа маҳсулотни ишлаб чиқариш учун ўзгартира олиш каби имкониятларга эга бўлиши лозим.

2. Молиявий банкротлиги хавфи. Бу корхонанинг молиявий бозорда, солиқ ва бошқа мажбурий тўловларини амалга ошираолмай қолиш хавфидир. Бу корхонанинг ўзига керак бўлган кредитни унинг фойизи ошганлиги туфайли олиш имкониятининг чекланганлиги, корхона акциясининг нархи тушганлиги, нуфузининг пасайиб кетганлиги, кредитор қарзларининг ошганлиги эвазига содир бўлиши мумкин. Бундай хавфларнинг олдини олиш, албатта, жуда мураккаб. Чунки ушбу жараёнларнинг кўп қисми корхонанинг фаолиятига бевосита боғлиқ эмас.

3. Тижорат банкротлиги хавфи. Бу хавф ишлаб чиқарувчи, савдо ва хизмат кўрсатувчи корхоналарда ҳам содир бўлиши мумкин. Ишлаб чиқарувчилар, ўз фаолиятини амалга ошириш учун энг аввало, хом ашё ва материалларни бозордан сотиб олади ва ишлаб чиқарилган маҳсулотини бозорда сотади. Савдо корхонаси эса, маълумки, товарларни сотиб олиб сотади. Бу жараёнда бозордаги талаб ва таклифнинг ўзгириши оқибати унинг баҳоси ҳам тез ўзгариб кетган бўлиши мумкин. Натижада, бир томондан хом ашё ва материаллар тахчиллиги рўй берса, иккинчи томондан, ишлаб чиқарилган (агар савдо корхонаси бўлса олдин сотиб олинган) товарини бозорда ортиқчалиги рўй бериб тегишли нархда сотиш имконияти чекланган бўлиши мумкин. Бу ҳолатдан ҳам чиқиш, ушбу хавфларнинг ҳам олдини олиш ўта мураккаб бўлиб корхона раҳбариятидан тажриба, билим ва тадбиркорликни талаб қилади.

Бу хавф-хатарларни бартараф қилишдан давлат ҳам манфаатдир. Чунки корхоналарнинг синши ишсизликнинг кўпайишига, бюджетга тушумларнинг кескин камайишига, боз устига ишсизлик нафақасини тўлаш учун сарфларнинг ошиб кетишига олиб келади.

Корхонанинг хавфсизлигини таъминлаш ўз-ўзидан содир бўлмайди. Бу учун жуда мукаммал ишланган чора-тадбирлар дастури бўлиши лозим. Бу дастур, ўз навбатида, бир қанча фаолиятларни қамраб олиши мумкин.

1. Моддий ва интеллектуал мулкни сақлаш ва улардан самарали фойдаланиш дастури.

2. Ахборот хавфсизлигини таъминлаш дастури.

3. Корхонанинг махфий-тартиб фаолиятини ташкил қилиш дастури.

4. Меҳнат жамоасида ахлоқий-руҳий муҳитни сақлаш, салбий ҳолатларга йўл қўймаслик дастури.

5. Алоҳида муҳандислик-техник воситаларнинг махфийлигини ҳимоя қилиш дастури.

6. Корхонанинг тижорат сирини сақлаш дастури кабилар.

Ушбу дастурларни амалга оширишда, албатта, энг аввало, асосий масъулият корхонанинг хавфсизлик хизмати зиммасига тушади. Аммо ундан ҳамма манфаатдор бўлганлиги учун корхонада ишлайдиган барча ходимлар, раҳбардан тортиб то оддий хизматчиларга қадар унинг хавфсизлигини таъминлашга хизмат қилмоғи лозим.

12.3. Корхонанинг тижорат сирини моҳияти.

Бозор муносабатлари шароитида корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда унинг фаолиятига доир айрим ҳужжатлар, технологик жараёнлар, бошқарув усуллари бошқа рақобатчилардан сир сақланишини тақозо қилади. Бу эса унинг мазмун-моҳиятини, ҳимоя қилиш механизмини, ахборот олиш йўллари очиқ берилиши лозимлигини келтириб чиқаради.

Корхонанинг тижорат сирининг мазмуни ва моҳиятини очиқ бериш учун унинг луғавий маъносига эътиборни қаратиш лозим. Ҳозирги пайтда сир сўзига иқтисодий луғатларда уч хил таъриф берадилар:

1. ҳали топилмаган, аниқланмаган нарса;

2. бошқаларга ошкора қилинмасдан махфий сақланадиган, ҳаммага маълум бўлмаган нарса;

3. бирор ҳодиса ёки жараён сабабларининг махфий тутилиши.

Ушбу тушунчаларни ҳамма соҳага хусусан тижорат соҳасига ҳам тадбқ қилиш мумкин.

Тижорат сирини деганда хўжалик юритувчи субъектларнинг тижорат, ишлаб чиқариш, молиявий операциялари, режа, маркетинг, илмий ишланмалар ва бошқа жараёнлар ифода этилган ошкор қилиниши мумкин бўлмаган маълумотларнинг махфий сақланиши тушунилади.

Мамлакатимизда тижорат сирининг ҳимояси Фуқаролик кодексида (ФК) (98-модда) кафолатланган. ФКнинг мазкур моддасида

“Фуқаролик қонун ҳужжатлари хизмат ёки тижорат сири бўлган ахборотни, башарти бу ахборот учинчи шахсларга номаълумлиги сабабли ҳақиқий ёки нисбий тижорат қийматига эга бўлган, қонун йўли билан ундан эркин баҳраманд бўлиш мумкин бўлмаган ҳамда ахборот эгаси унинг махфийлигини сақлашга доир чоралар кўрган ҳолларда ҳимоя этилади”, деб кўрсатилган.

Корхонанинг хавфсизлигини таъминлашнинг яна бир йўли, хизмат сирини сақлашда ҳам намоён бўлади. Корхонани бошқаришда, унинг самарали фаолиятини таъминлашда турли восита ва вариантлардан фойдаланиш мумкин. Бу ҳам маълум шахснинг (рахбарнинг) ихтироси сифатида баҳоланади. Бу усулни ҳам ҳимоя қилиш, уни махфий тутиш лозим. Аммо бу жраёни муаллиф қонун ҳужжатлари билан расмийлаштириб, унинг эгаси эканлигини тасдиқлаб олиши лозим. Шундагина у мазкур ҳуқуқни тўлиқ қўлга киритган ва номоддий мулк эгаси сифатида намоён бўлади.

Бу ҳолатда муаллиф учинчи шахсга маълум бўлмаган техникавий, ташкилий ёки тижорат ахборотига, шу жумладан ишлаб чиқариш сирларига (нау-хау) қонунан эга бўлиб турган шахс ошкор этилмаган ахборотни ноқонуний фойдаланишдан муҳофаза қилиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Республикаси ФКда таъкидланишича ошкор этилмаган ахборотни ноқонуний фойдаланишдан муҳофаза қилиш ҳуқуқи бу ахборотга нисбатан бирон-бир расмийчиликни бажаришдан (уни рўйхатдан ўтказиш, гувоҳнома олиш ва ҳоказодан) қатъи назар вужудга келади.

Ошкор этилмаган ахборотни муҳофаза қилиш қонунга мувофиқ хизмат ёки тижорат сири бўла олмайдиган маълумотларга нисбатан тадбиқ этилмайди. Буларга юридик шахслар тўғрисидаги, мол-мулкга бўлган ҳуқуқлар ва мол-мулк хусусида тузилиб, давлат рўйхатидан ўтказиладиган келишувлар тўғрисидаги маълумотлар, давлат статистика ҳисоботи тариқасида тақдим этиладиган кўрсаткич каби ахборотлар киради.

Ошкор этилмайдиган ахборотларнинг айримлари вақтинча бўлиши мумкин. Бундай ҳолда вақт тугагач у ошкор бўлиши мумкин ва у қонун билан муҳофаза қилинмайди. Вақт тугагач у ҳам оддий ахборотлар сингари ҳаммага фойдаланиш ҳуқуқини чекламайди.

Ошкор этилмаган ахборотни қонуний асоси бўлмай туриб олган ёки тарқатган ёхуд ундан фойдаланаётган шахс бу ахборотга

қонунан эга бўлиб турган шахсга ахборотдан ноқонуний фойдаланганлик натижасида етказилган зарарни тўлаши шарт.

Ошкор этилмаган ахборотдан ноқонуний фойдаланаётган шахс бу ахборотни уни тарқатишга ҳуқуқи бўлмаган шахсдан олган бўлса, ахборотни қўлга киритувчи шахс бундан беҳабар бўлса ҳам ахборот эгаси бундай шахсга даво қилиши мумкин. Ошкор этилмаган ахборотдан фойдаланганлик натижасида ахборот муаллифига етказилган зарарларни, ахборотни қўлга киритган шахс бундан беҳабар бўлса ҳам, қоплашига мажбур.

Ошкор этилмаган ахборотга қонунан эга бўлиб турган шахс бу ахборотдан ноқонуний фойдаланаётган шахсдан ахборотдан фойдаланишни дарҳол тўхтатишни талаб қилишга ҳақлидир. Агар ошкор этилмаган ахборотни бошқа бир киши мустақил тарзда тадқиқот йўли билан аниқлаган бўлса бундай ахборотдан тадқиқотчи бемалол фойдаланиши мумкин. Бу учун у олдинги муаллиф олдида жавобгар бўлмайди.

Ошкор этилмаган ахборотни ноқонуний фойдаланишдан муҳофаза қилиш ҳуқуқининг бошқа шахсга ўтиши ҳам мумкин. Бу ошкор этилмаган ахборотга эга бўлган шахснинг ушбу ахборотнинг ҳаммасини ёки бир қисмини бошқа шахсга лицензия шартномаси асосида бериши мумкинлигида намоён бўлади. Аммо лицензиат ушбу ахборотдан фақат ўзи фойдаланишга ҳақли. У шартнома бўйича олган ахборотларнинг махфийлигини муҳофаза қилишга доир керакли чораларни кўриши шарт. Агар лицензиянинг вақти тугаб лицензиат бу ахборотдан фойдаланишни тўхтатса ҳам ушбу ахборот ҳали махфий бўлиб, уни ошкора қилиш мумкин бўлмаса, лицензиатнинг уни ошкора қилишга ҳақли бўлмайди.

Корхонанинг хавфсизлигини таъминлаш учун унинг сирини, айниқса тижорат сирини сақлашни тақозо қилади. Бу сирни сақлаш эса мамлакатимизда тегишли қонунлар билан кафолатланган.

12.4. Тижорат сирини ҳимоя қилиш механизми

Мамлакатимизда очик демократик жамият қурилмоқда. Бу ҳамма нарса “очик” бўлади дегани эмас. Бозор муносабатлари шароитида эркин рақобат мавжуд экан тижорат сирининг ҳам сақланиб қолиши муқаррар. Шу туфайли корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун унинг тижорат сирини сақлай билиши лозим. Бу ўз-

ўзидан амалга ошмайди. Бунинг бирқанча механизмлари мавжуд (12.4.1-чизма).

12.4.1-чизма

1. Ташкилий тадбирлар. Бунда корхонанинг хавфсизлигини таъминлаш учун алоҳида хавфсизлик хизматини ташкил қилинди. Бу хизмат корхонанинг тегишли ахборотларининг махфийлигини сақлаш чора-тадбирларини кўради.

2. “Очиқ тестлар” ўтказиш тадбирлари. Корхонага ходимларни ишга қабул қилишда ишлаётганларини эса вақти-вақти билан тест орқали синаб турилади. Бу тест орқали ходимнинг мазкур корхонага содиқлиги, ахборотларга, айниқса махфий ахборотларга эътибори аниқланади. Чунки нуфузли корхоналарга рақобатчи корхона айғокчилари, махфий хуфия иқтисодиёт вакиллари кириб олишга ҳаракат қиладилар. Бу вакилларнинг ходимлар таркибига кириб қолиши ушбу жамоада ахлоқий, руҳий муҳитни бузишга, тегишли ахборотларни ўғрилаб олишга ҳаракат қилади. Табиийки, бундай ҳолат корхонанинг ишини орқага кеткизади, кўзда тутилган фойдани олиш имкони бўлмайди. Хуллас банкротга учрайди. Шу туфайли “Очиқ тестлар” ушбу хавфнинг олдини олишда муҳим аҳамиятга эга.

3. Техник тадбирлар. Ҳозирги пайтда рақобатчилар, турли уюшган жиноят гуруҳлар, рекетчилар корхона ҳақидаги махфий ахборотларни техника орқали олишга ҳаракат қиладилар. Бунга корхонанинг сайтига кириб тегишли ахборотни компьютер орқали олиши мумкинлигини, телефонда гаплашган гапларни эшитиш, орқали муҳим шартномаларга оид ахборотларни олишлиги кабиларни киритиш

мумкин. Бу ҳолатларга қарши тегишли техник тадбирларни қўллаш лозимки, токи бундай йўллар билан махфий ахборотларнинг четга чиқиб кетишига йўл қўйилмасин.

4. Рағбатлантирувчи тадбирлар. Корхона хавфсизлиги билан шуғулланадиган ўз ходимларини доимий равишда рағбатлантириб бориши лозим. Одамларга корхона қанчалик ғамхўрлик қилса одамлар ҳам шунга жавобан корхонани асраб-авайлашга ҳаракат қилади. Бунда корхонанинг хавфсизлиги билан боғлиқ жараёнларга фақат корхонага содиқ кишиларни жалб этиш лозим бўлади. Зеро ходимда содиқлик бўлмаса корхонанинг ташқи рақобатчилари, энг аввало, шу корхонанинг ходимларини қўлга олишга ҳаракат қиладилар. Шу туфайли махфий ахборотларга ҳар кимни ҳам яқинлаштириб бўлмайди.

5. Текширув тадбирлари. Корхона ўз фаолияти давомида юзлаб ҳамкор ташкилотлар, корхоналар билан муносабатда бўлади. Аммо уларга мол жўнатишда, пул ўтказишда қайтишига ишонч ҳосил қилинган бўлиши лозим. Аммо ҳаммага ишониш мумкинми. Албатта, йўқ. Бунга мамлакатимизда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган якка тартибдаги жисмоний ва юридик шахслар ҳаётида содир бўлаётган кўплаб ҳодисаларни мисол келтириш мумкин. Шу туфайли бошқа корхоналар билан ҳамкорлик қилинган пайтда, албатта, уларга ишонч ҳосил қилиш учун уларнинг аҳволини, ўзини тутишини текшириб кўриш лозим. Биз ким билан, қанчагача ва қайси муддатга шартнома тузилиши лозимлигини олдиндан билсак бундай операцияларни амалга ошириш, ҳар ҳолда, маълум маънода, ишончли бўлади.

Албатта, бозор муносабатлари ҳар бир корхонани ҳушёр бўлиш билан бирга кўп ҳолларда риск (таваккал) қилишга ҳам мажбур қилади. Чунки бозор муносабатларининг табиати шундай. Аммо таваккал қилиш билан бирга корхонанинг хавфсизлигини таъминлаш учун тегишли ҳимоя механизмларидан ҳам фойдаланиш зарур.

12.5. Рақобатчилар тўғрисида ахборот олиш услублари

Бозор муносабатлари шароитида бизнес тўғрисида аниқ маълумотга эга бўлиш бу муваффақиятнинг ярми. Бозор шароитида бозор ҳақидаги ахборотлар ўта қимматли товар ҳисобланади. Рақобатчилар ичидан муваффақиятли чиқиш, бизнесга жиддий тус бериш, тадбиркор ўз тактикаси ва стратегиясини белгилаши учун энг

қимматли ва зарур нарса бозор ҳақидаги, бозор субъектлари, яъни рақобатчилар ҳақидаги ахборотлардир.

Аммо ахборот ўз-ўзидан қўлга киритили қолинмайди. У маълум миқдорда харажатни, вақтни талаб қилади. лекин ахборотга сарф қилинган харажат ўн мартаба кўп фойда келтириши мумкин. Товарга қилинган харажат 1,5-2,0 баробар фойда келтирса ахборотга қилинган харажатнинг қанчалик самарали эканлигини баҳолаш қийин эмас. Шу туфайли ахборотдан тежалган маблағ ўзига нисбатан қимматга тушади дейди тадбиркорлар.

Замонавий тадбиркор ўз ишини ахборот тўплашдан бошлаши лозим. Агар унда аниқ ахборот бўлмаса кўр-кўрона иш бошлаш билан бизнесда муваффақиятга эришиб бўлмайди.

Тадбиркор, энг аввало, ўзи ишлаб чиқармоқчи бўлган товарининг шу ҳудудда бир қанча харидори борлигини аниқлаши, шу товарга бозорнинг тўйинганлик даражасини, мазкур товарни кимлар ишлаб чиқаётганлигини, ўзи қанча ишлаб чиқариш мумкинлигини, рақобатчилар қанчадан сотаётганлиги, бу эса ундан арзонроқ сотиб қанча фойда қилиш мумкинлиги кабиларни обдон ўрганиб, аниқ ҳисоб-китобларга эга бўлиши лозим.

Ахборотлар қўлга киритилиши нуқтаи назаридан уч гуруҳга бўлинади:

- эркин оладиган ахборотлар;
- сотиб олинадиган ахборотлар;
- ўта зарур аммо олиш қийин бўлган тижорат сирига мансуб махфий ахборотлар.

Режали иқтисодиёт шароитида махфий ахборотлар фақат давлатники бўлган. Уни фош қилмаслиги учун айрим ахборотлар махфий ҳисобланган.

Ўзбекистон Республикасининг “Ахборотлар эркинлиги принципи ва ҳолатлари тўғрисида”ги 12 декабр 2003 йилги қонунда ахборот эркинлиги, унинг принципи, очиклиги, ошкоралиги, олиш ва беришни рад этиш тартиблари, муҳофаза этиш кабиларни ҳуқуқий асослари ўз ифодасини топган.

Ушбу қонуннинг 6 моддасига биноан қуйидаги ахборотлар махфий ҳисобланади:

- фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, уларни рўёбга чиқариш тартиби тўғрисидаги, шунингдек давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари,

жамоат бирлашмалари ва бошқа нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳуқуқий мақомини белгиловчи қонун ҳужжатлари;

- экологик, метеорологик, демографик, санитария-эпидемиологик, фавқулотда вазиятлар тўғрисида маълумотлар ҳамда аҳолининг, аҳоли пунктларининг, ишлаб чиқариш объектлари ва коммуникацияларнинг хавфсизлигини таъминлаш учун зарур бўлган бошқа ахборотлар;

- кутубхоналарнинг, архивларнинг ва Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият кўрсатаётган юридик шахсларга тегишли ахборот тизимларининг очиқ фондларидаги мавжуд маълумотлар.

Махфий ахборотларни беришни рад этиш қонуннинг 10 моддасида белгилаб қўйилган.

Эркин бозор муносабатлари шароитида махфий ахборотлар нафақат давлатга, балки барча тадбиркорларга, корхоналарга, бирлашма каби хўжалик юритувчи субъектларга ҳам дахлдордир. Олдин махфий ахборотларни фақат давлат ҳимоя қилган бўлса, энди ахборотларни ҳимоя қилиш ҳам қуйидаги субъектлар ўртасида тақсимланади:

- давлат ҳимоя қиладиган ахборотлар;
- тижорат тизими ҳимоя қиладган ахборотлар;
- иккаласи биргаликда ҳимоя қиладиган ахборотлар.

Ҳозирги пайтда давлат сирини сақлаш бўйича махсус “Давлат сири тўғрисида”ги қонун мавжуд. Мазкур қонунда давлат сири, уни сақлаш, ошкор қилмаслик, ошкор қилинганда жавобгарлик каби тартиблари аниқ ўрнатилган. Аммо корхона, ташкилот тадбиркорлар каби хўжалик юритувчи тижорат субъектлари сирларига нималарнинг кириши, уларни ҳимоя қилиш йўллари бўйича аниқ қонуний нормалар етарли эмас. Бу бўйича махсус қонун қабул қилинмаган. Юқорида кўрганимиздек фақат мамлакатимизда амал қилиб турган фуқаролик Кодексида унинг айрим нормалари ёзилган.

Тараққий этган мамлакатларда уларни тажрибасидан келиб чиқиб бизда ҳам, тадбиркорлар, бозор субъектлари тўғрисидаги ахборотларни тўплаб сотадиган махсус компаниялар, фирмалар бор. Улар ўзлари тўплаган ахборотларни сотадилар. Буларга қуйидаги ахборотларни киритиш мумкин:

- корхонанинг молиявий аҳволи;
- бошқа ҳамкорлари билан ҳисоб-китоб олиб боришдаги интизоми;

- дебитор ва кредитор қарзлари;
- қандай бизнес билан шуғулланиши;
- шериклари билан судланиш даражаси;
- раҳбарнинг нуфузи;
- жамоадаги ахлоқий-руҳий муҳит кабилар.

Шуни унутмаслик керакки, ҳаётда майда-чуйда бўлганидек, бизнесда бу ўта муҳим. Баъзан бизнинг тасаввуримизда ҳеч нарсага арзимайдиган, майда-чуйдадек туюлган нарса бизнесда жуда катта муваффақият олиб келиши мумкин, ёки бизнесменни синдириб, инқирозга юз тутишига сабаб бўлиши ҳам мумкин. Шу туфайли рақобатчилар тўғрисидаги барча катта-кичик ахборотлар мазкур корхона учун ўта муҳим ва қимматли ҳисобланади.

Корхона ўз рақобатчилари тўғрисида ахборот тўплаши учун қандай ишларни амалга оширади? Энг аввало, у рақобатчилари тўғрисида умумий маълумотларни олади. Бу ахборотлар умумий хулоса қилиш учун асос бўлади. Иккинчидан, корхонага керак бўлган тўлиқроқ ахборотларни ахтара бошлайди. Буларга:

- корхона фаолиятининг самарадорлиги;
- уларнинг истикболи;
- молиявий аҳволи;
- таваккал қилиш қобилияти кабилар киради.

Учинчидан, мазкур корхона қайси бири билан алоқа қилиш мумкинлигини аниқлаб олгандан сўнг, ўша корхона, унинг раҳбари ҳақида батафсил маълумотларни тўплашга киришади. Чунки корхонанинг раҳбаридаги инсоний ва тадбиркорлик сифатлари бизнес борасида алоқа қилиш учун жуда муҳим.

Тўпланган маълумотлар экспертлар томонидан ўрганиб чиқилади ва улар яна қандай ахборотларни олиш мумкин ёки қандай ҳаракат қилиш лозимлиги хусусида ўз хулосаларини беради.

Корхоналар ўз шериклари тўғрисида, уларнинг бозордаги мавқеи ҳақида аниқ маълумотларга эга бўлиши лозим. Корхоналар бозордаги мавқеига қараб 3 гуруҳга бўлинади:

1. Рақобатчи корхоналар. Уларнинг мазкур бозордаги улуши 25%гача бўлиши мумкин.
2. Ҳукумрон корхоналар. уларнинг бозордаги улуши 25 дан 70 фоизгача бўлиши мумкин.
3. Монопол корхоналар. Уларнинг мазкур бозордаги улуши 70% дан ортиқ бўлади.

Агар мазкур корхонанинг бозордаги улуши жуда кам бўлса эркин рақобатга чиқишда жуда эҳтиёт бўлишлари лозим. Ҳамиша “китлар” “майда баликлар”ни ютиб келганлар.

Корхоналар тўғрисида ахборот тўплаб, уларнинг рақобатбардошлиги ва рақобат майдонидаги ўрнига қараб тўрт гуруҳга бўлинишини ҳам инобатга олиш лозим:

1. Халқаро бозорда рақобат қиладиган корхоналар. Бу корхоналарнинг бозори нафақат мамлакатда, балки узоқ ва яқин хорижий мамлакатларда бўлиши мумкин. Булар ҳамиша ўз маҳсулотини халқаро андозалар даражасида ишлаб чиқаришга эришиши лозим. Оддий корхоналар бундай корхона билан рақобатга киришмайди. Демак, “ким ким билан ўйнаши мумкинлигини” тўғрисида ҳар бир корхона раҳбарияти аниқ хулосага эга бўлиши лозим.

2. Халқаро бозорда рақобат қилиш қоблиятига эга бўлмаган корхоналар. Булар ҳам юқоридаги корхоналар сингари маҳсулот ишлаб чиқиши мумкин. Аммо у халқаро стандартлар талабига тўлиқ жавоб бермайди. Бу юқори босқичга ўтиши учун ҳам анча ишларни бажаришлари лозим. Яъни илғор технологияларни, фан ва техника ютуқларини жорий қилиши каби.

3. Табиий монополияга эга бўлган корхоналар. Бундай корхоналар фақат ўзларига ўхшаш корхоналар билан рақобат қилиши мумкин. Бу турдаги корхоналар учун алоҳида “Табиий монополиялар тўғрисида” қонун қабул қилинган.

4. Хорижий рақобатчиларга боғлиқ бўлмаган корхоналар. Буларга мамлакат хом ашёсига таяниб, мамлакат бозори учун маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналар киради. Масалан, нон, сут, гўшт саноати заводлари кабилар. Улар ўртасидаги рақобат ички рақобат бўлиб ҳисобланади. Бу ҳақдаги маълумотлар ҳам хулоса қилиш учун ўта муҳимдир.

Бозор муносабатлари шароитида рақобат муҳити ҳам, бозор конъюктураси ҳам, рақобатчиларнинг сони, мавқеи ҳам тез ўзгариб туради. Бундай ўзгаришларга ҳар қандай корхона тайёр туриши лозим. Шу туфайли, ҳар бир корхона бир қанча вазифаларни бажариши лозим.

1. Ҳар бир корхона ўзининг ишлаб чиқариш қувватидан тўлиқ фойдаланган ҳолда бозорбоп, рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқариб бозордаги мавқеини доимий равишда мустаҳкамлаб боришга ҳаракат қилмоғи лозим.

2. Маҳсулотнинг ҳажмини кўпайтириш блан бирга, сифатини ошириш, нархини пасайтириш чораларини кўриш доимий равишда диққат эътиборидан четда бўлмаслиги керак.

3. Рақобатчиларига нисбатан фойдани кўпроқ олиш чораларини кўриш лозим, чунки эркин рақобат корхонани модернизация ва реконструкция қилиш учун ҳамиша имконият бўлишини таъминлашни талаб қилади.

4. Корхона ижтимоий ячейка сифатида ходимларни рағбатлантиришнинг ноанъанавий усулларида фойдаланиш устида тинимсиз ишлаши лозим. Чунки корхонага юқори малакали мутахассисларни жалб қилиш имкони туғулади. Ишлаётган кишилар ўз касбий маҳоратини оширишга ички туйғу ҳосил бўлади. Бу ҳам жуда катта муваффақиятларнинг калити ҳисобланади.

Бозор муносабатлари шароитида корхоналар эркинлиги босқичма-босқич таъминланиб борилади. Аммо эркинликни ҳеч маҳал ўзбошимчалик деб тушунмаслик керак. Ҳар қандай корхонанинг фаолиятини давлат ўзининг дастаклари билан тартибга солиб туради. Буларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- солиқлар, уларнинг турлари ва табақаланган ставкалари;
- амортизациянинг намунавий нормалари;
- валюта курси;
- давлат бюджетига солиқсиз турли мажбурий тўловлар;
- божхона тарифи;
- экологик меъёрлар, ташқи муҳитни ифлослантирилганлик бўйича тўловлар;
- банк кредити фоизлари;
- стандартлар, техник шартлар ва ҳ.к.

Корхоналар тўғрисида ахборот олганда унинг давлат билан бўлган муносабатини албатта текшириб кўриш керак. Чунки ҳар қандай корхона давлатга хиёнат қилса ҳамкорини алдамасликнинг иложи йўқ. Шу туфайли корхонанинг хавфсизлигини таъминлаш учун шерикларга жуда эҳтиёткорлик билан ёндошиши лозим.

Бозор муносабатлари шароитида етти ўлчаб эмас етмиш ўлчаб кейин эса экспертлар хулосасига асосланган ҳолда “кесиш” керак. Шундагина у ўзининг яшовчанлигини сақлаб қолади ва маълум маънода умумий хавфсизлигини, айниқса иқтисодий хавфсизлигини таъминлайди.

Таянч иборалар: хавфлилик, хавфсизлик, корхона хавфсизлиги, корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги, хавфсизлик тамойиллари, корхона хавфсизлиги функциялари, маъмурий буюриш, хўжалик буюриш, ҳисоб-назорат, кадрлар сиёсати, ташкилий-бошқарув, режа-ишлаб чиқариш, ташкилий-техник, илмий-услубий, ахборот таҳлил, банкротлик, банкротлик хавфи, сир, тижорат сири, хизмат сири, ошкор этилмаган ахборот, рақобатчилар тўғрисида ахборот, махфий ахборот, очик ахборот, давлат сири, рақобатчи корхоналар, табиий монополияга эга корхоналар, давлат дастаклари.

Такрорлаш учун саволлар

1. Хавфлилик ва хавфсизлик тушунчаси.
2. Корхона хавфсизлиги нима?
3. Корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги.
4. Корхона иқтисодий хавфсизлиги тамойиллари.
5. Корхона иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш вазифалари.
6. Корхонанинг хавфсизлик хизмати.
7. Хавфсизлик хизмати функциялари.
8. Банкротлик тушунчаси.
9. Банкротлик хавфининг турлари.
10. Корхона хавфсизлигини таъминлаш дастурлари.
11. Сир тушунчаси.
12. Корхонанинг тижорат сири.
13. Хизмат сири.
14. Давлат сири.
15. Ошкор этилмайдиган махфий ахборотлар.
16. Ошкор этиладиган очик ахборотлар.
17. Ахборотларнинг қўлга киритилиши бўйича турлари.
18. Ахборотларни ҳимоя қилиш субъектлари.
19. Ҳамкор корхоналардан олинadиган ахборотлар.
20. Корхоналарнинг бозордаги маъқеи бўйича таснифи.
21. Корхоналарнинг рақобатбардошлиги бўйича таснифи.
22. Корхоналарнинг рақобатбардошликни таъминлаш бўйича вазифалари.

23. Давлатнинг корхоналарни тартибга солиб турадиган дастаклари.
24. Давлатнинг назорат функцияларини чеклаши.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. И.А.Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., Ўзбекистон, 1995.
2. И.А.Каримов. Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтшнинг ўзига хос йўли. Т., Ўзбекистон, 1995.
3. И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг тамойиллари. Т., Ўзбекистон, 1995.
4. Ўзбекистон Республикасида Мулкчилик тўғрисидаги қонун. 1990 йил 31 октябр. - Ўзбекистон ССР Олий Советининг Вedomостлари, 1990 йил №31-33.
5. Ўзбекистон Республикасида Мулкчилик тўғрисидаги қонунга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 7 май қонуни - Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси, 1993 йил, 5-сон.
6. Ўзбекистон Республикасидаги корхоналар тўғрисидаги қонун. 1991 йил 15 феврал - Ўзбекистон Республикаси қонун ва фармонлари. Т. “Ўзбекистон” - 1992.
7. Ўзбекистон Республикасининг Кооперация тўғрисидаги 1991 йил 14 июн қонуни - Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1991 йил 8-сон.
8. Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий фаолият тўғрисидаги 1991 йил 14 июн қонуни. - Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1991 йил 8-сон.
9. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 19 ноябр қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992 йил, 1-сон.
10. Монополистик фаолиятни чеклаш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 2 июл қонуни. - Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1992 йил, 10-сон.

11. Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабр қонуни. - Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1993 йил, 1-сон.

12. Маҳсулот белгилари ва хизмат кўрсатиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 7 май қонуни. - Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1993 йил, 6-сон.

13. Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 2 сентябр қонуни. - Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1993 йил, 9-сон.

14. Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палаталари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 24 апрел қонуни. - Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997 йил, 4-5 сон.

15. Озиқ-овқат маҳсулотларининг сифати ва хавфсизлиги тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 30 август қонуни. - Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997 йил, 9-сон.

16. Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 30 апрелдаги Фермер хўжаликлари тўғрисидаги қонуни.

17. Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 30 апрелдаги Деҳқон хўжалиги тўғрисидаги қонуни.

18. Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 30 апрел қонуни.

19. Ўзбекистон Республикасининг Кишлоқ хўжалик корхоналарини санация қилиш тўғрисидаги 1997 йил 25 декабрдаги қонуни. - Халқ сўзи 1997 йил 15 январ.

20. Стандартлаштириш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси 1993 йил 28 декабр қонуни. - Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1994 йил 2-сон.

21. Маҳсулотлар ва хизматларни сертификатлаштириш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 28 декабр қонуни. - Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1994 йил, 2-сон.

22. Банкротлик тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 5 май қонуни. - Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1994 йил, 5-сон.

23. Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 апрел қонуни. - Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1996 йил, 5-6 сон.

24. Товар бозорларида монополистик фаолиятини чеклаш ва ракобат тугрисида Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабр қонуни. - Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997 йил, 2-сон.

25. Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалик кооператив (ширкат хўжалиги) тўғрисида Қонун. - 1998 йил 30 апрел. - Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 йил 5-6 сон.

26. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. “Нодавлат тижорат ташкилотлари тўғрисида” 1999 йил 14 апрел. Халқ сўзи - 1999 йил 8 май.

27. Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик ва тадбиркорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида” 1999 йил 14 апрел Қонуни. - Халқ сўзи 1999 йил 29 апрел.

28. Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 24 декабр Қонуни - Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 йил, 1-сон.

29. Инвестиция фаолияти тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 24 декабр Қонуни - Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 йил, 1-сон.

30. Реклама тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 28 декабр Қонуни - Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 йил, 1-сон.

31. Тадбиркорлик ва тадбиркорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 14 апрел Қонуни - Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 йил, 1-сон.

32. Лизинг тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 14 апрел Қонуни - Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 йил, 5-сон.

33. Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 14 апрел Қонуни - Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 йил, 5-сон.

34. Фаолиятни айрим турларини лицензиялаш тўғрисида. Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 25 май қонуни. Т., Ўзбекистон Республикаси молиявий қонунлари №8. 2000.

35. Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 2000 йил 25 май. Т., Ўзбекистон Республикаси молиявий қонунлари. №8.2000.

36. Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 12 декабр қонуни. Халқ сўзи газетаси 2003 й.

37. Абдукаримов И.Т., Пардаев М.Қ., Исроилов Б.И. Корхонанинг иқтисодий салоҳияти таҳлили. Тошкент. “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси”, 2003.

38. Акио Морита. Сделано в Японии. М.: “знание”. 1991.

39. Бизнес план фирмы. Буров В.П. и др. М.: “ЭКМОС”, 2000.

40. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётнинг ривожланиши. Т., “Ўқитувчи”. 1996.

41. Бозор иқтисодиёти шароитида бизнес-режанинг моҳияти. Маъруза матни, Абдукаримов Б.А. Самарқанд, 1997.
42. Вечный дух предпринимательства. Кадзуми Татенси. Киев. “Укрзакардонвизасервис”. 1992.
43. Ворст Й., Ревентлоу П. Экономика фирмы. Учебник. (перевод с датского). М.: “Высшая школа”, 1994.
44. Давидяну Д.Б. Показатели и оценка эффективности и экономики в условиях рыночных отношений (Макро и Микроуровни). Ставрополь. “Кавказский край”, 1998.
45. История менеджмента. М.: “ИНФРА-М”. 1997.
46. Как работают японские предприятия. М. “Экономика”, 1989.
47. Киселев А.П. Теория и практика современного бизнеса. Киев “ЛИБРА”, 1995.
48. Корхонанинг бозор модели. Маъруза матни. Қутбетдинов А.Т., Абдукаримов Б.А., Самарқанд 2000.
49. Пардаев М.Қ., Абдукаримов Б.А. Меҳнат иқтисоди ва социологияси. Ўқув қўлланма. Самарқанд 2002.
50. Пардаев М.Қ., Исроилов Б.И. Иқтисодий таҳлил. Ўқув қўлланма, I-II қисм. - Тошкент: “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси”. Нашриёт уйи, 2001
51. Парпиев У., Саломов И. Бозор иқтисодиёти асослари ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш. Т. “Шарқ”. 1996.
52. Райзберг Б.А. Основы экономики. Учебное пособие. М.: “ИНФРА-М”. 2000.
53. Рубин Ю.Б. Бизнес и экономика. М.: “Знание”. 1991
54. Современная экономика, Учебное пособие. Коллектив авторов. Ростов-на-Дону, “Феникс”. 1996.
55. Сулейманов Ш.С. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув қўлланма. Ўш. 1998.
56. Чжен В.А., ва бошқалар. Хусусийлаштириш асослари. I, т., Т., “Иқтисод ва ҳуқуқ уйи”. 1996.
57. Чжен В.А., ва бошқалар. Пул ва молия бозорлари. II, т., Т., “Бизнес каталог”, 1996.
58. Чжен В.А., ва бошқалар. Бозор қонунияти асослари. III, т., Т., “Бизнес каталог”, 1996.
59. Чжен В.А., ва бошқалар. Бозор ва очик иқтисодиёт IV, т., Т., “Бизнес каталог”. 1996.
60. Чжен В.А., ва бошқалар. Бозор шароитида минтақанинг тармоқ тараққиёти. V, т., Т., “Бизнес каталог”. 1997.
61. Экономикс бўйича терминларнинг изохли луғати. Абдукаримов Б.А., Қутбетдинов А.Т. ва бошқалар. Тошкент. 1996.
62. Экономика торгового предприятия. Учебник. Коллектив авторов, под ред. Гребнева А.И., М.: “Экономика”, 1997.

63. Экономика предприятия. Учебник. Под. ред. Пред. В.Я.Горфинкеля, проф. В.А. Швандара. М., “ЮНИТИ”. 2000г.
64. Экономика предприятия. Учебник. Коллектив авторов. Минск. Экономпресс, под.ред. В.А.Хрипача, 2000.
65. Экономика предприятия. Ф.К. Беа, Э.Дихтла, М.Швейцера. Учебник. М.; Издательский дом “ИНФРА-М”, 1999.
66. Экономика предприятия. Учебник. Ю.Д.Дадабоев и др. Ферганский научный центр. Ташкент. 1998.
67. Экономика предприятия. Тексты лекций. Махмудов Э.Х., Юлдашева Ш.М., Каландарова С.Г. ТДИУ, Ташкент. 2000.
68. Экономическая безопасность предприятия и защита коммерческой тайны. Учебное пособие. Истамов Д.И., Гранаткин Ю.А., Мухаммедов М.М., Ходжаев Э.Н. Самарканд. 1995.
69. Экономическая теория. Учебник. Коллектив авторов. Т., “Шарқ”, 1999.
70. Эгамбердиев Э.Хўжакулов Х. Кичик бизнес ва тадбиркорлик. Т., Маънавият, 2003.
71. Головова Н.С., Заболатная Н.В., Щербакова И.Г. Финансово-экономическое состояние предприятия: Учебное пособие. БУПК. Белгород, 2003.
72. Захаров А.Н. и др. Управление качеством продукции. Учебное Пособие, БУПК. Белгород. 2003.
73. Гозибеков Д.Е. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. Т. “Молия”, 2003.
74. Абулқосимов Х. Корхонанинг халқаро маркетинг фаолияти. Тошкент, “Академия” нашриёти, 2002.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
I боб. КУРСНИНГ МАЗМУНИ ВА ВАЗИФАСИ.....	8
1. «Корхона иқтисодиёти» курсининг иқтисодиётдаги	

аҳамияти ва иқтисодий фанлар тизимидаги ўрни.....	8
2. Курснинг объекти, предмети ва вазифалари.....	15
3. Корхона иқтисодиёти фанининг усуллари.....	23

II боб. КОРХОНА-МУСТАҚИЛ ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ БОЗОР СУБЪЕКТИ..... 30

2.1. Корхона - бозор иқтисодиётининг хўжалик субъекти, унинг мақсади ва вазифалари.....	30
2.2. Корхона тушунчаси, белгилари, шакллари ва турлари.....	38
2.3. Корхоналар фаолиятини лицензиялаш.....	50
2.4. Давлат корхоналарини ислоҳ қилиш.....	52
2.5. Корхона фаолиятини истеъмолчилар талабига йўналтириш.....	58

III боб. КОРХОНАНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА УНИНГ ФАОЛИЯТИНИ ТЎХТАТИШ..... 63

3.1. Корхонани ташкил этиш қоидалари.....	63
3.2. Корхонани барпо этиш ҳужжатлари ва уларни рўйхатдан ўтказиш тартиби.....	65
3.3. Корхона мулки.....	68
3.4. Корхонанинг молиявий барқарорлиги.....	70
3.5. Корхонанинг ташқи иқтисодий шартномалари.....	75

IV боб. КОРХОНА ВА УНИНГ ТАРКИБИЙ БЎЛИНМА- ЛАРИНИ БОШҚАРИШ..... 81

4.1. Корхона фаолиятида бошқарув тушунчаси ва унинг объектив зарурияти.....	81
4.2. Корхонани бошқаришнинг замонавий принциплари, шакллари ва услублари.....	85
4.3. Ишлаб чиқаришни ва ишлаб чиқариш бўғинларини бошқариш.....	91
4.4. Ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва корхонани бошқаришда раҳбарнинг ўрни.....	95

V бoб. КОРХОНА ФАОЛИЯТИДА БИЗНЕС-РЕЖАЛАШТИРИШ ВА ПРОГНОЗЛАШ..... 101

- 5.1. Бозор иқтисоди шароитида режалаштиришнинг методологик асослари..... 101
- 5.2. Режалаштириш принциплари, методлари ва кўрсаткичлари..... 111
- 5.3. Корхонада режалаштириш тизими ва режанинг турлари.. 113
- 5.4. Корхона фаолиятига таъсир қилувчи омиллар..... 114
- 5.5. Корхона режасининг бўлимлари ва кўрсаткичлари..... 118
- 5.6. Бизнес-режа тушунчаси, турлари ва таркиби..... 120

VI бoб. ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ САМАРАДОРЛИГИ..... 125

- 6.1. Ишлаб чиқариш самарадорлигининг моҳияти, мезонлари ва кўрсаткичлари..... 125
- 6.2. Ишлаб чиқариш харажатларининг умумий, абсолют ва қиёсий иқтисодий самарадорлиги..... 134
- 6.3. Харажатларни қоплаш муддати - харажатлар самарадорлигининг муҳим кўрсаткичи..... 139
- 6.4. Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишлари..... 140

VII бoб. КОРХОНАНИНГ АСОСИЙ ФОНДЛАРИ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҚУВВАТИ..... 145

- 7.1 Асосий фондлар ва уларнинг корхона фаолиятидаги ўрни..... 145
- 7.2 Асосий фондларнинг турлари, таркиби ва кўрсаткичлари..... 147
- 7.3 Корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати ва уни ҳисоблаш усуллари..... 155

VIII бoб. КОРХОНАНИНГ АЙЛАНМА ФОНДЛАРИ ВА АЙЛАНМА МАБЛАҒЛАР..... 164

- 8.1. Айланма фондлар ва айланма маблағлар
тўғрисида тушунча..... 164
- 8.2. Айланма фондларнинг таркиби. Шаклланиш
манбалари ва фойдаланиш кўрсаткичлари..... 165
- 8.3. Корхона айланма фондлар элементларини тежаш..... 172
- 8.4. Айланма маблағлар ва уларнинг самарадорлигини
ошириш йўллари..... 176

IX бoб. ХОДИМЛАР ВА УЛАРНИНГ КОРХОНА ФАОЛИЯТИДАГИ ЎРНИ..... 185

- 9.1. Бозор муносабатлари шароитида ходимларни танлаш
принципи, уларнинг таркиби ва тавсифи..... 185
- 9.2. Меҳнат унумдорлиги концепцияси ва унинг
корхона фаолиятидаги аҳамияти..... 194
- 9.3. Меҳнат самарадорлиги кўрсаткичларининг таснифи
ва тавсифи..... 197
- 9.4. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг қоидалари, шартлари ва
корхонада иш ҳақини тартибга солиш..... 202

X бoб. КОРХОНАНИНИНГ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИ, ФОЙДАСИ ВА РЕНТАБЕЛЛИГИ..... 216

- 10.1. Харажатлар тўғрисида тушунча ва уларнинг таснифи.... 216
- 10.2. Фойда ва уни шакллантириш манбалари, фойдани
тақсимлаш тартиби, кўпайтириш йўллари..... 226
- 10.3. Рентабелликнинг иқтисодий мазмуни ва кўрсаткичлари.. 231
- 10.4. Фойда ва рентабелликга таъсир қилувчи омиллар..... 233

XI бoб. КОРХОНАНИНГ ИНВЕСТИЦИЯВИЙ ФАОЛИЯТИ..... 248

11.1. Инвестицияларга оид тушунчалар мазмуни, инвестиция таснифи ва аҳамияти.....	248
11.2. Инвестиция манбалари ва уларнинг корхонага қўйиш соҳалари.....	251
11.3. Инвестициявий лойиҳалар самарадорлиги кўрсаткичлари, уларни аниқлаш, баҳолаш ва самарадорлигини ошириш йўллари.....	253
XII бoб. КОРХОНАНИНГ ХАВФСИЗЛИГИ ВА ТИЖОРАТ СИРИ.....	258
12.1. Корхона хавфсизлигини таъминлашнинг мақсади ва вазифалари.....	258
12.2. Корхона хавфсизлик хизмати, унинг функциялари ва таркиби.....	263
12.3. Корхонанинг тижорат сири моҳияти.....	269
12.4. Тижорат сирини ҳимоя қилиш механизми.....	272
12.5. Рақобатчилар тўғрисида ахборот олиш услублари.....	274
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	281

ОГЛАВЛЕНИЕ

ВВЕДЕНИЕ.....	3
I аё. СОДЕРЖАНИЕ И ЗАДАЧИ КУРСА.....	8

1. 1. Роль курса “Экономика предприятия” в экономике и его место в системе экономических дисциплин.....	8
1.2. Объект, предмет и задачи курса “Экономика предприятия”.....	15
1.3. Методы курса “Экономика предприятия”.....	23

II гл. ПРЕДПРИЯТИЕ - САМОСТОЯТЕЛЬНО ХОЗЯЙСТВУЮЩИЙ СУБЪЕКТ РЫНКА..... 30

2.1. Предприятие - самостоятельный хозяйственный субъект рыночной экономики, его цели и задачи.....	30
2.2. Понятие предприятия, его особенности, формы и виды.....	38
2.3. Лицензирование деятельности предприятия.....	50
2.4. Реформы государственных предприятий.....	52
2.5. Направления деятельности предприятий на спрос потребителей.....	58

III гл. СОЗДАНИЕ И ПРЕКРАЩЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ..... 63

3.1. Принципы создания предприятий.....	63
3.2. Учредительные документы.....	65
3.3. Собственность предприятий.....	68
3.4. Финансовая устойчивость предприятий.....	70
3.5. Внешнеэкономические договоры предприятий.....	75

IV гл. УПРАВЛЕНИЕ ПРЕДПРИЯТИЕМ И ЕГО ПОДРАЗДЕЛИНИЯМИ..... 81

4.1. Понятие и необходимость управления предприятием.....	81
4.2. Современные принципы, формы и методы управления предприятием.....	85
4.3. Управление производством и его подразделениями.....	91
4.4. Роль руководителя в организации производства и управлении предприятием.....	95

V гл. ПРОГНОЗИРОВАНИЕ И БИЗНЕС-ПЛАНИРОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ..... 101

- 5.1. Методологические основы планирования в условиях
рыночной экономики..... 101
- 5.2. Принципы, методы и показатели планирования..... 111
- 5.3. Система и виды планирования на предприятии..... 113
- 5.4. Факторы, влияющие на деятельность предприятий..... 114
- 5.5. Разделы и показатели плана предприятий..... 118
- 5.6. Понятие, виды и структура бизнес-плана..... 120

VI гл. СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВ- НОСТЬ ПРОИЗВОДСТВА..... 125

- 6.1. Сущность, критерии и показатели эффективности
предприятия..... 125
- 6.2. Общая, абсолютная и сравнительная экономическая
эффективность производственных затрат..... 134
- 6.3. Срок окупаемости затрат как важный показатель
эффективности затрат..... 139
- 6.4. Основные направления повышения эффективности
производства..... 140

VII гл. ОСНОВНЫЕ ФОНДЫ И ПРОИЗВОДСТВЕННАЯ МОЩНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЯ..... 145

- 7.1 Значение основных фондов в деятельности предприятия... 145
- 7.2 Состав, структура и показатели основных фондов..... 147
- 7.3 Производственная мощность предприятия, методика
их расчета..... 155

VIII гл. ОБОРОТНЫЕ ФОНДЫ И ОБОРОТНЫЕ СРЕДСТВА ПРЕДПРИЯТИЯ..... 164

8.1. Понятие оборотных фондов и оборотных средств.....	164
8.2. Структура оборотных фондов. Источники формирования и показатели их использования.....	165
8.3. Экономия элементов оборотных фондов.....	172
8.4. Пути повышения эффективности использования оборотных средств.....	176

IX гл. КАДРЫ И ИХ МЕСТО В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ..... 185

9.1. Принципы подбора кадров в условиях рыночной экономики, их структура и характеристика.....	185
9.2. Концепция производительности труда и её значение в деятельности предприятия.....	194
9.3. Классификация и характеристика показателей эффективности труда.....	197
9.4. Принципы, условия и регулирование оплаты труда.....	202

X гл. ЗАТРАТЫ, ПРИБЫЛЬ И РЕНТАБЕЛЬНОСТЬ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ..... 216

10.1. Понятие и классификация затрат.....	216
10.2. Понятие прибыли, источники формирования, порядок распределения и пути увеличения.....	226
10.3. Экономическая сущность рентабельности и её показатели.....	231
10.4. Факторы, влияющие на прибыль и рентабельность.....	233

XI гл. ИНВЕСТИЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЯ..... 248

11.1. Понятие инвестиционных терминов, классификация и значение инвестиций.....	248
11.2. Основные источники и направления инвестирования на предприятии.....	251
11.3. Показатели, критерии оценки, пути повышения эффективности инвестиционных проектов.....	253

XII гл. БЕЗОПАСНОСТЬ И КОММЕРЧЕСКАЯ ТАЙНА ПРЕДПРИЯТИЯ..... 258

12.1. Цели и задачи обеспечения безопасности предприятия.....	258
12.2. Служба безопасности предприятия, их функции и структура.....	263
12.3. Сущность коммерческой тайны.....	269
12.4. Механизм защиты коммерческой тайны.....	272
12.5. Методы сбора информации о конкурентах.....	274

ЛИТЕРАТУРА..... 281

CONTENTS

INTRODUCTION.....	3
I Chapter. Matter and tasks of the course.....	8
1. 1. Role of “Economy of enterprises” in the system of economic diciplines.....	8
1.2. Object, subject of “Economy of enterprises”.....	15
1.3. Methods of course “Economy of enterprises”.....	23
II Chapter. Enterprise is selfeconomic subject of market.....	30
2.1. Enterprise is selfeconomic subject of market economy, its goals and tasks.....	30
2.2. Conception of enterprise, its peculiarities, forms and kinds...	38
2.3. Licence to activity of enterprise.....	50
2.4. Reforms of state enterprise’s.....	52
2.5. Direction of enterprise’s activity on the basis of consumer’s interrogation.....	58
III Chapter. Creation and cessation of activity of enterprise.....	63
3.1. Principle of enterprise creation.....	63
3.2. Institutional documents.....	65
3.3. Property of enterprise.....	68
3.4. Financial stability of enterprise.....	70
3.5. Foreign economic agreements of enterprise.....	75
IV Chapter. Management by enterprise and by its subdivisions.....	81
4.1. Essence and necessity of management by enterprise.....	81
4.2. Modern principles, forms and methods of management by enterprise.....	85
4.3. Management by production and of its subdivisions.....	91
4.1. Role of manager in the organisation of production and management by enterprise.....	95
V Chapter. Prospect and business plan of activity of enterprise.....	101

5.1. Methodological basis of planing in the conditions of market economy.....	101
5.2. Principles, methods and indexes of planning.....	111
5.3. System and forms of planning in the enterprises.....	113
5.4. Factors influencing the activity of enterprises.....	114
5.5. Sections and indexes of enterprise's plan.....	118
5.6. Essence, forms and structure of business plan.....	120
VI Chapter. Socio-economic efficiency of production.....	125
6.1. Essence, criteria and indexes of efficiency of enterprise.....	125
6.2. General, absolute and comparative economic efficiency of productive expenditures.....	134
6.3. Period of compensation of expenditures as the main indexes of expenditures.....	139
6.4. Main trends of increasing of efficiency of enterprise.....	140
VII Chapter. Main funds and productive capacity of enterprise.....	145
7.1 Essence of main funds in the activity of enterprise.....	145
7.2 Composition, structure and indexes of main funds.....	147
7.3 Productive capacity of enterprise, method of their calculation.....	155
VIII Chapter. Circulation funds and circulation enterprises.....	164
8.1. Essence of circulation funds and circulation enterprises.....	164
8.2. Structure of circulation funds, Resources of formation and indexes of usage.....	165
8.3. Economy of circulation of element's funds.....	172
8.4. The ways of efficiency of usage of circulation funds.....	176
IX Chapter. Staff and their position in the enterprise.....	185

9.1. Principles of selection of staff in the conditions of market economy, their structure and characteristics.....	185
9.2. Concept of labour productivity and it's importance for the activity of enterprise.....	194
9.3. Classification and characteristics of indexes of labour efficiency.....	197
9.4. Principles, conditions and regulation of labour payment.....	202

X Chapter. Expenditures, profit and profitability of productive activity of enterprises..... 216

10.1. Essence and classification of expenditures.....	216
10.2. Essence of profit, the sources of its formation.....	226
10.3. Economic essence of profitability and indexes.....	231
10.4. Factors influencing profit and profitability.....	233

XI Chapter. Investional activity of enterprise 248

11.1. Concept of investment, classification and importance of investments.....	248
11.2. Main sources and trends of investment of enterprise.....	251
11.3. Indexes, evaluation, ways of increasing of efficiency of investment projects.....	253

XII Chapter. Security and commercial mystery of enterprise..... 258

12.1. Aims and tasks of promoting of business security.....	258
12.2. Security service of enterprise, their functions and structure.....	263
12.3. Essence of commercial mystery.....	269
12.4. Mechanism of protection of commercial mystery.....	272
12.5. Methods of collecting information about competitors.....	274

LITERATURE..... 281

АННОТАЦИЯ

Дарсликда бозор иқтисодиётининг шаклланиши шароитида корхоналар иқтисодиёти ва фаолиятининг ташкил этилиши билан боғлиқ масалалар кўриб чиқилган. Дарслик кириш ва ўн иккита бобдан иборат бўлиб, уларда курснинг мазмуни ва вазифалари, корхоналарнинг хўжалик юритувчи субъект сифатида ташкил этилиши ва фаолият юритиши билан боғлиқ ташкилий, ҳуқуқий ва иқтисодий масалалар баён этилган.

Китобда корхоналар фаолиятининг асосий кўрсаткичлари ҳолатини баҳолаш усулларини ўрганишга катта эътибор берилган. Бозор шароитида корхона бизнес-режасини ишлаб чиқиш, корхоналар фаолиятини режалаштириш бўйича тавсиялар берилган. Корхона ресурсларидан фойдаланиш, инвестициялаш, хавфсизлиги ва унинг тижорат сири масалаларига алоҳида эътибор қаратилган.

Дарслик олий ўқув юртлари талабаларига мўлжалланган. У магистрантлар, аспирантлар, раҳбар ходимлар ва мутахассисларга ҳам фойдали бўлиши мумкин.

АННОТАЦИЯ

В учебнике рассматриваются вопросы, связанные с экономикой и организацией хозяйственной деятельности предприятий в условиях формирования рыночной экономики. Учебник состоит из введения и двенадцати глав, в которых изложены содержание и задачи курса, организационные, правовые и экономические вопросы создания и функционирования предприятий, как хозяйствующих субъектов.

В книге большое внимание уделено изучению экономического содержания методов оценки состояния основных показателей работы предприятий. Даны рекомендации по разработке бизнес-плана предприятия, планированию деятельности предприятий в условиях рынка. Особое внимание уделено вопросам использования ресурсов, инвестирования, безопасности предприятия и её коммерческой тайны.

Учебник предназначен для студентов высших учебных заведений. Он может быть полезен магистрантам, аспирантам, руководящим работникам и специалистам.

ABSTRACT

Some problems linked with economy and organization of economic activity in the conditions of forming market economy in Uzbekistan are being discussed in this textbook.

This textbook consists of 12 chapters. Having generalized different authors, the author gives here contents and tasks of the course, organizational, lawful and economic problems of creation and functioning of enterprises - as some economic subject. A great attention is paid to study of economic content, methods of defining and evaluation of main indexes of the work of enterprise. Some recommendations on working out of business plan of the enterprise, planning of activity of enterprise in the conditions of market economy are given here.

A special attention is given to the problems of using of labour resources, investment, enterprise's security and of its commercial mystery.

This textbook can be used by students of higher educational establishments as well as by magistatives and post graduates, and head workers and specialists.